

Ο ΜΕΝΤΩΡ

ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΟΔΙΦΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΕΠΕΤΕΙΟΙ

Τὰ διαφεύγοντα τοὺς πολλοὺς, ὑφ' ἑτέρων δ'
εἰρημένα σποράδην ἢ πρὸς ἀναθήμασιν ἢ ψη-
φίσμασιν εἰρημένα παλαιοῖς πεπείραμαι συνα-
γαγεῖν, οὐ τὴν ἄχρηστον ἀθροίζων ἱστορίαν,
ἀλλὰ τὴν πρὸς κατανόησιν ἥθους καὶ τρόπου
παραδιδούς.

Πλουτ. Νικίας 1, 5

Ο ΜΕΝΤΩΡ, Χρονογραφικὸ καὶ Ἱστοριοδιφικὸ Δελτίο τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας,
ἐκδίδεται τὸν Ἀπρίλιο, Ἰούνιο, Ὀκτώβριο καὶ Δεκέμβριο κάθε ἔτους
μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ, ὁ ὁποῖος συντάσσει τὰ ἀνυπόγραφα κείμενα.

Σ' ΑΥΤΟ ΤΟ ΤΕΥΧΟΣ:

Πρὸς τοὺς ἑταίρους: 333-335 • Μιχαὴλ Β. Σακελλαρίου: 336-351 • Ἐπικήδειος
Μιχαὴλ Β. Σακελλαρίου: 352-353 • Γεώργιος Δεσπίνης: 354-355 • Ὁ Κατάλογος τῶν
ἀρχαϊκῶν γλυπτῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου: 356-358 • Matti Egon
Φίλη τῆς Ἑταιρείας: 359-363 • Ἡ γέννηση τῆς Ὑπηρεσίας: 364-379 • Τὰ 150 χρόνια
τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας: 380-413 • Ἀθηνᾶ Καλογεροπούλου: 414-424 • Ἡ
ἀνασκαφὴ τοῦ Κεραμεικοῦ: 425-431 • VINCENZO LA ROSA, Μόνον ἓνας ἀπὸ τοὺς 370:
432-438 • Πρακτικὰ τῆς Β' Τακτικῆς Συνέλευσης 2014: 439-440 • Τὸ Διοικητικὸ Συμ-
βούλιο τῆς Τριετίας 2014-2017: 441 • Δωρεές: 441 • Πρόγραμμα τῆς Σχολῆς Διδα-
σκαλίας τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης 5 Νοεμβρίου 2014-11 Μαρτίου 2015: Ἀρχαῖος καὶ
Μεσαιωνικὸς Ἑλληνισμός: 442-443 • Περιεχόμενα τοῦ Εἰκοστοῦ Ἑβδομοῦ Τόμου
τοῦ ΜΕΝΤΟΡΟΣ 2014: 444.

Ἐκδοτικὴ φροντίδα Ἑλευθερίας Κονδυλάκη Κόντου

ISSN 1105-7181

© Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 106 72 Ἀθῆναι

Ο ΜΕΝΤΩΡ

ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΚΟ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΟΔΙΦΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

ΕΤΟΣ ΕΙΚΟΣΤΟ ΕΒΔΟΜΟ • ΤΕΥΧΟΣ 110 • ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2014

Πρὸς τοὺς Ἑταίρους

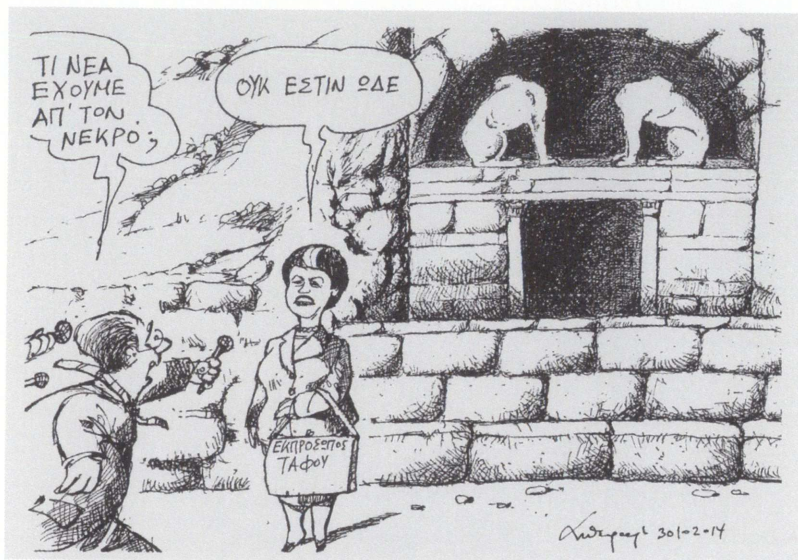
Τὸ 2014 τελειώνει δυσάρεστα ἀπὸ κοινωνικὴ καὶ οἰκονομικὴ ἄποψη καὶ ἐξ ἴσου δυσάρεστα ἀπὸ ἀρχαιολογικὴ. Καὶ τὰ μὲν κοινωνικὰ καὶ οἰκονομικὰ ἀφοροῦν ὅλους μας, τὰ ὑφιστάμεθα καὶ συνεπῶς τὰ γνωρίζουμε καὶ τὰ αἰσθανόμαστε, ὁ καθένας ἀνάλογα μὲ τὸ μέγεθος τοῦ πλήγματος πὺν δέχεται. Ἀλλὰ καὶ τὰ ἀρχαιολογικά, ὀρισμένα, εἶχαν τὴν ἰδιοτυπία φέτος νὰ γίνουν, ὡς πρὸς ἓνα ἀξιοθρήνητο γεγονός, γνωστὰ σὲ ὅλους, ὥστε νὰ δέχεσθαι συνεχῶς τὴν ἐρώτηση: «Ἐσεῖς τί νομίζετε;». Παρὰ τὸν ἐξευτελισμὸ τοῦ πράγματος, ὑπάρχει κάτι τὸ νέο τὸ ὁποῖο θὰ ἐξεταστῇ ὅπως ἀρμόζει στὴ σημασία του ἀφοῦ γίνουν γνωστὰ στοιχεῖα πὺν εἴτε ἀποκρύπτονται εἴτε, χειρότερα, δὲν ἔγιναν ἀντιληπτὰ ἀπὸ τοὺς ἀνίδεους «ἀρμολόγους». Ἡ κοινωνικὴ καὶ ἡ κομματικὴ ἀνάλυση πρέπει νὰ γίνῃ σύντομα, ὥστε οἱ πολλοί, ἀκόμη καὶ οἱ καλλιεργημένοι ἄνθρωποι, νὰ μὴ γίνονται θύματα μιᾶς συστηματικῆς μὲ ἀπώτερους σκοποὺς ἰδιοτελοῦς προπαγάνδας.

Ἐνῶ ἔχουν περάσει 188 χρόνια ἀπὸ τὴν ἰδρυση τῆς Ὑπηρεσίας δὲν ἔγινε δυνατὸ ἀκόμη νὰ δημιουργηθεῖ σταθερὴ ἡ μορφὴ

της καὶ ἡ παράδοσή της. Τοῦτο φάνηκε ἀπὸ τὶς κυβερνητικὲς ἐνέργειες τῶν τελευταίων μηνῶν καὶ τὰ ἀπειράριθμα δημοσιεύματα ὅπου ἀφθονοῦν οἱ δηλώσεις ἀποστράτων καὶ ἐνεργῶν ὑπηρεσιακῶν παραγόντων καὶ κυβερνητικῶν προσώπων μὲ τὶς ὁποῖες ἀποκαλύπτεται ἡ ρηχότητα τῶν γνώσεών τους καὶ ἡ εὐτέλεια τῶν ἰδιοτελῶν ἐπιδιώξεών τους. Δὲν μπορῶ νὰ κρίνω ἀκόμη «ὅποτερον πρέπει νὰ θανμάσωμεν μᾶλλον, τὴν ἀπαραδειγματίστον ἀμάθειαν ἢ τὴν αὐθάδειαν καὶ τὴν ἀναισχυντίαν, μὲ τὴν ὁποίαν πωλοῦν τὰ πλέον χειροπιαστὰ λάθη καὶ ψέματα ὥσάν ἱστορικὰς ἀληθείας». Ἀλλὰ γιὰ ὅλα αὐτὰ θὰ γίνῃ διεξοδικὸς λόγος ὅταν κλείσει ὁ ἀσυμμάζεντος φαῦλος κύκλος πὺν φτιάχτηκε. Βλέποντας ὅμως συνολικὰ τὸ πρᾶγμα, μὲ τὴν τελικὴ «ἔκθεση» πὺν ἀνακοινώθηκε τὸ Σάββατο 29 Νοεμβρίου 2014, καὶ τὴν ἀμήχανη καὶ ἀνούσια παρισινὴ τῆς 6ης Δεκεμβρίου, διερωτᾶται κανεὶς· γιατί τὴν ὅλη ὑπόθεση δὲν τὴν ἀνελάμβανε ἓνα γραφεῖο εἰδικευμένο σὲ δημιουργίεες εἰκονικῆς πραγματικότητος (virtual reality) πὺν θὰ ἔδινε ἐκεῖνο πὺν θέλανε μὲ λιγότερα χρήματα καὶ μεγαλύτερη ἀποτελεσματικότητά; Καὶ θὰ γλυτώναμε καὶ ἀπὸ τὴν ἀπογοήτευσή τῶν ἀκροατῶν πὺν διαπίστωσαν ἐπιτέλους ὅτι «ἐπιστημονικὴ ἀνακοίνωσις δὲν ἦταν», «δὲν εἶχε τὴ μεγάλη εἰδηση», «ἀμήχανη ἐκδήλωσις», «μὴ μᾶζα χρώματος καὶ τίποτε περισσότερο». Καὶ ὅλα αὐτὰ πλαισιωμένα ἀπὸ ἀνθρώπους ἀξιους καλύτερης τύχης, πὺν «ἔνωσαν βέβαια πὺν ἦσαν λόγια αὐτὰ θεατρικά».

Δεύτερο ἀρχαιολογικὸ θέμα τοῦ 2014 ἦταν ἡ ἀσκεπτὴ ἀναδιάρθρωσις τῶν Ἐφορειῶν Ἀρχαιοτήτων. Εἴτε ἀποτελοῦσε μνημονιακὸ «προσπατιούμενο», ἔγινε δηλαδὴ κατ' ἐπιταγὴ ξένων κεφαλαιούχων, εἴτε ἦταν ἑλληνικὴ κομματικὴ πατέντα, μόνον ἀνωμαλίες θὰ φέροι σὴν λειτουργία τῆς Ὑπηρεσίας οἱ ὁποῖες πιθανῶς δὲν θὰ γίνουν ἀντιληπτές ἀπὸ τοὺς πολλούς, θὰ ἔχουν ὅμως δυσμενεῖς συνέπειες γιὰ τὴν κλυδωνιζόμενῃ ἐπιστημονικῇ ὑπόστασιν της καί, φυσικά, γιὰ τὰ μνημεῖα.

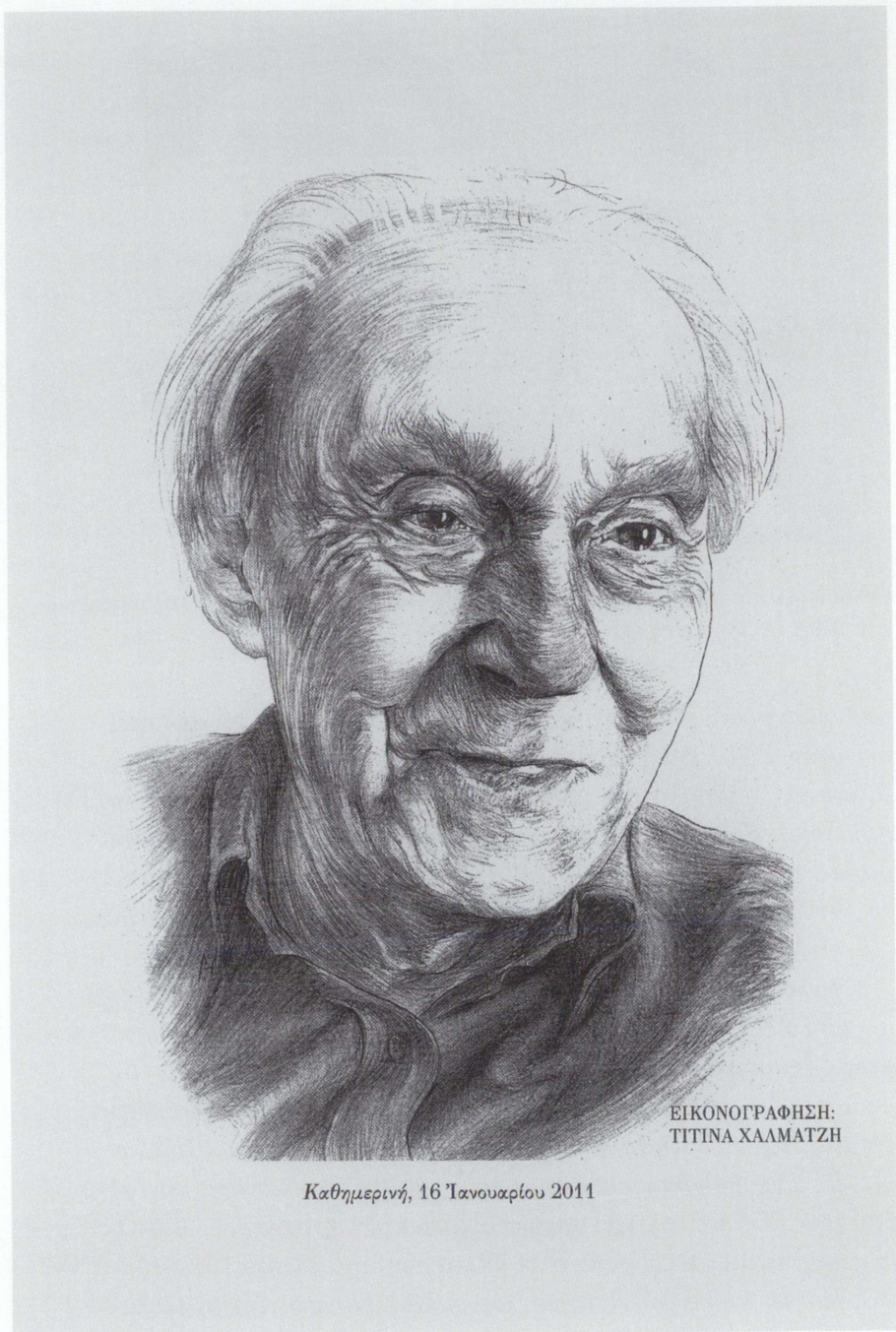
Στὸ τεῦχος τοῦτο δημοσιεύονται, πλὴν ἄλλων, κείμενα γιὰ τὸν Μιχάλη Σακελλαρίου († 16 Αὐγ. 2014), τὸν Γεώργιο Δεσπίνη († 13 Σεπτ. 2014) καὶ τὴν Ἀθηνᾶ Καλογεροπούλου († 21 Αὐγ. 2004) ὡς καὶ ἡ ὁμιλία πὺν ἔγινε (19 Σεπτ. 2014) σὴν Βρετανικὴ Σχολὴ γιὰ τὸ ἔργο τῆς ἐταίρου μας Matti Egon ἢ ὁποία

Γελοιογραφία του Ἀνδρέα Πετρουλάκη για τὸ ἀρχαιολογικὸ γεγονός τοῦ 2014 (Καθημερινή, 31 Ὀκτωβρίου 2014).

ἀκούραστη καὶ ἐνθουσιώδης δὲν παύει ἐπὶ δεκαετίες νὰ προσφέρει στὸν τόπο, ἐνισχύοντας πλούσια καὶ ἐξακολουθητικὰ νέους Ἑλληνες ἀρχαιολόγους καὶ προβάλλοντας τὴν ἀρχαία καὶ τὴ σημερινὴ Ἑλλάδα στὴ Βρετανία. Δημοσιεύεται ἀκόμη καὶ μία ὁμιλία γιὰ τὰ ἑκατὸ χρόνια τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Κεραμεικοῦ ἀπὸ τὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο, διάδοχο στὸν χῶρο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ὡς καὶ δύο ἀκόμη ἐπετειακές.

Ἀξίες μνείας εἶναι κάποιες σκέψεις πὺν προκύπτουν ἀπὸ τὶς ἀρχαιρεσιές τῆς Ἑταιρείας τῆς 23 Νοεμβρίου τῶν ὁποίων τὸ πρακτικὸ δημοσιεύεται σὲ τοῦτο τὸ τεῦχος. Πολλοὶ ἐταῖροι ἀπὸ τὶς ἐπαρχίες δὲν ἦλθαν. Τοῦτο δὲν ὀφείλεται σὲ ἀδιαφορία ἀλλὰ στὴν οἰκονομικὴ κατάσταση πὺν ἔχει πλήξει ὅλους σχεδὸν τοὺς Ἑλληνες, μὲ ἰδιαίτερη βαρὺτητα ὅμως τοὺς ὑπαλλήλους καὶ τοὺς συνταξιούχους. Τὰ παλαιότερα χρόνια ἢ ἡμέρα τῶν ἀρχαιρεσιῶν ἦταν ἢ εὐκαιρία νὰ συναντηθοῦμε ὅλοι οἱ ἐταῖροι, ἀπὸ Στερεά, Μακεδονία, Κρήτη, νησιὰ τοῦ Αἰγαίου, Θεσσαλία, Ἥπειρο, Ἰόνια, Πελοπόννησο, Θράκη. Θὰ περάσει πολὺς καιρὸς ἕως ὅτου ξαναβροῦν τὰ πράγματα τὴν ἰσορροπία πὺν σκόπιμα καταστράφηκε.

Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου (14 Φεβρ. 1912 - 16 Αύγ. 2014).

ΜΙΧΑΗΛ Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ*

(14 ΦΕΒΡΟΥΑΡΙΟΥ 1912 - 16 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 2014)

Τὸν Μιχάλη Σακελλαρίου δὲν θυμοῦμαι πότε τὸν πρωτοεῖδα. Πρῶτα γνώρισα στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο τὴ γυναῖκα του Ἀγνή πού ἐργαζόταν στὴν Προϊστορικὴ Συλλογή. Τὸ ὄνομά του ὅμως τὸ εἶχα δεῖ μαθητὴς ἀκόμη, στὸν πρῶτο τόμο τοῦ Ἑρροδότου, τῶν ἐκδόσεων Δημ. Δημητράκου. Ὁ Μιχάλης τότε 27 ἐτῶν, εἶχε γράψει πολυσέλιδη εἰσαγωγὴ γιὰ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ ἱστοριογραφία πού διαβάζεται μὲ εὐχαρίστηση καὶ ὠφέλεια.

Ὁ Μιχάλης δὲν μᾶς ἄφησε αὐτοβιογραφία του, οὔτε ἀναμνήσεις καί, ὑποθέτω, οὔτε ἡμερολόγιο. Τὸ τυπικὸ μέρος τοῦ βίου του μποροῦμε νὰ ἀνασυστήσουμε κυρίως ἀπὸ τὸ ὑπόμνημά του πρὸς τὴν Ἀκαδημία τοῦ 1978, ἀπὸ σκόρπιες διηγήσεις του δημοσιευμένες γιὰ τὰ χρόνια πού δὲν τὸν γνωρίζαμε, ἀπὸ τὰ ἔργα πού ἔγραψε καὶ τὶς διαδοχικὲς θέσεις πού κατέλαβε. Γιὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες τῆς ζωῆς του ἔχουμε ὁ καθένας προσωπικὲς ἀναμνήσεις· ἀκόμη μποροῦμε ἀπὸ τὰ Πρακτικὰ τῆς Δεύτερης Τάξης καὶ τῆς Ὀλομέλειας νὰ παρακολουθήσουμε τὶς παρεμβάσεις του, τὶς εἰσηγήσεις του καὶ τὶς ἀπόψεις του γιὰ πλῆθος σημαντικῶν ζητημάτων.

Σὲ πρόσφατο κείμενό του, τοῦ 2009¹ διηγεῖται στιγμὲς ἀπὸ τὴ νηπιακὴ του ἡλικία. Εἶναι τριῶν ἐτῶν· μὴ φανεῖ παράξενο ἂν θυμᾶται σκηνὲς τοῦ βίου του καὶ γεγονότα τόσο παλιὰ ἐνῶ τὰ γράφει 94 ἐτῶν. Κύριο χαρακτηριστικὸ τοῦ Μιχάλη ἦταν ἡ μνήμη του, θαυμαστὴ γιὰ ὅλους μας. Ζῆ τότε στὴν Πάτρα, στὴν ὁδὸ ἀγίου Ἀνδρέου, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν ἐκκλησία. Λίγο μετὰ τὰ τρία χρόνια του μετώκησε οἰκογενειακῶς στὴν Ἀθήνα. Θυμᾶται τὸν διχασμὸ τοῦ 1916-1917, τοὺς πρόσφυγες ἀπὸ τὴ Θράκη καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία, τὸν ἀποκλει-

* Ὁμιλία στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν στὶς 9 Ὀκτωβρίου 2014. Δημοσιεύεται μὲ τὴν ἄδειά της.

σμό, την παραίτηση τοῦ Κωνσταντίνου, τὴν κυβέρνησις Βενιζέλου καὶ τὴν ἐξορία τοῦ παπποῦ του Μιχάλη στὴν Κορσικὴ μαζί μὲ τὸν Γούναρη, τὸν Στράτο, τὸν Δούσμανη καὶ τὸν Ἰωάννη Μεταξᾶ.

Τὶς πρῶτες μαθητικὲς σπουδὲς καὶ τὶς ἐγκύκλιες γυμνασιακὲς τὶς ἔκανε μέσα στὸ ἐκπαιδευτικὸ χάος τῶν ἀλλαγῶν καὶ τῶν μεταρρυθμίσεων ποὺ εἶχαν ὡς κέντρο τὸ γλωσσικὸ ζήτημα. Ξεκίνησε μὲ ἰσχυρὰ γλωσσικὰ θεμέλια, ἐννοῶ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ καὶ τὴν καθαρεύουσα ὅπως καὶ οἱ μία δεκαετία παλαιότεροί του, Κακριδῆς, Καροῦζος, Μηλιάδης, Μαρινᾶτος. Μὲ χιοῦμορ λίγες φορές ἐδῶ μέσα, πρὶν ἀρχίσει ἡ συνεδρία, μᾶς ἀπάγγελλε κομμάτια ἀπὸ τὸ ἀναγνωστικὸ τοῦ τῶν ἀρχαίων, ὅπως τὸ *Ἐνύπνιον* τοῦ Λουκιανοῦ ποὺ τοῦ ἄρρεσε περισσότερο: Ἄρτι μὲν ἐπεπαύμην εἰς τὰ διδασκαλεῖα φοιτῶν ἤδη τὴν ἡλικίαν πρόσηβος ὢν, ὁ δὲ πατὴρ ἐσκοπεῖτο μετὰ τῶν φίλων ὅ τι καὶ διδάξαιτό με.

Τὸ 1918, ἔξι ἐτῶν, γράφτηκε στὴν πρώτη τάξη τοῦ δημοτικοῦ. Σὲ ἓνα μῆνα ἡ δασκάλα του καὶ ὁ διευθυντὴς τοῦ σχολείου τὸν προβίβασαν στὴ δεύτερη τάξη διαπιστώνοντας τὴν πνευματικὴν πρωιμότητα τοῦ παιδιοῦ.

Τὶς γυμνασιακὲς του σπουδὲς ἔκανε στὸ «Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτήριον Δ. Ν. Μακρῆ» μὲ καθηγητὲς, ἐκτὸς ἄλλων, τὸν Χαρίτωνα Χαριτωνίδη, μέλος τῆς Ἀκαδημίας κατόπιν, τὸν Γιάννη Κακριδῆ, τὸν Γιάννη Ἀποστολάκη πολέμιο τοῦ Παλαμᾶ, ὑμνητὴ τοῦ Σολωμοῦ καὶ ἀδελφὸ τοῦ φοβεροῦ καθηγητῆ τῆς ἀνατομίας Ἀποστολάκη. Ὅλοι μὲ ἱκανὴ διαφορὰ ἡλικίας ἀπὸ τὸν Μιχάλη.

Σὲ ἐφηβικὴ ἡλικία προφανῶς, ἤθελε νὰ γίνεи ἀξιωματικὸς τοῦ Ναυτικοῦ, κάτι ποὺ ἐξηγεῖται. Ἐπίδραση ἀπὸ διαβάσματα τοῦ Βέρν ἢ ἀκόμη γαλλικῆς ποίησης. Δυὸ χρόνια μεγαλύτερός του ὁ Νίκος Καββαδίας μᾶς δίνει τὸ 1933 τὴ συλλογὴ «Μαραμποῦ» γεμάτη θάλασσα, φυγὴ. Χωρὶς ἀμφιβολία θὰ τὸ εἶχε διαβάσει ὁ Μιχάλης ἀλλὰ ὁ θετικισμὸς του εἶχε ἤδη ἀπὸ χρόνια, ἀπὸ τὸ 1928, ὑπερισχύσει. Σκεπτόταν συνεχῶς, γλωσσολογία ἢ ἱστορία; Νίκησε ἡ ἱστορία ἀλλὰ ἡ γλωσσολογία δὲν τὸν ἐγκατέλειψε. Ποιὸ εἶναι τὸ κυρίαρχο

στοιχείο στο βιβλίο του τοῦ 2009 *Ethné grecs à l'Age du Bronze*; Φυσικά ἢ γλώσσα, τὰ ὀνόματα.

Ἔως τὸ 1928 εἶχε ὀλοκληρώσει τὶς ἐγκύκλιες σπουδές του, εἶχε καλὲς γνώσεις γερμανικῶν καὶ γράφτηκε στὴ Φιλοσοφικὴ Σχολή, ἔπειτα ἀπὸ ἐξετάσεις ποὺ εἶχαν καθιερωθεῖ τρία χρόνια πρὶν ἀλλὰ ὁ ἴδιος δὲν θυμᾶται τὸν λόγο παρότι διάβαζε ἐφημερίδες καὶ ἦταν ἐξαρχῆς ἐνημερωμένος γιὰ τὸ ζήτημα αὐτό.

Ἡ φοίτησή του διάρκεσε ἕως τὸ 1932 καὶ τὸ πτυχίο τὸ ἔλαβε τὴν ἐπόμενη χρονιά. Ἀπὸ τὶς διηγήσεις του φαίνεται ὅτι τὰ χρόνια αὐτὰ ἦταν μιὰ ἡρεμὴ καὶ ἀποδοτικὴ περίοδος. Μία πλειάδα καθηγητῶν γνωστότατων ἕως καὶ σήμερα, δίδασκαν. Ὁ ἴδιος ὁ Μιχάλης ξεχωρίζει τὸν Κωνσταντῖνο Ἄμαντο, τὸν Ἀντόνιο Κεραμόπουλλο, τὸν Νῖκο Βέη, τὸν Σωκράτη Κουγέα. Εἶναι ἄξιο σκέψης ὅτι στὶς φοιτητικὲς του ἀναμνήσεις δὲν γίνεται λόγος γιὰ τὸν Ἰωάννη Συκουτρῇ ποὺ ἐξελέγη ὑφηγητὴς στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Ἀθῆνας τὸ 1930, καὶ δημιούργησε εὐθὺς εὐρύτατο κύκλο θαυμαστῶν καὶ μαθητῶν. Σὲ μιὰ συνέντευξή του ὅμως τοῦ 2011 μᾶς λέγει ὅτι ὅταν ὡς φοιτητὴς τὸν ἄκουσε «ἦταν μιὰ ἀποκάλυψη»². Ὁ Συκουτρῆς γεννημένος στὸ τέλος τοῦ 1901 ἀνήκει στὴν προηγούμενη τοῦ Μιχάλη γενιά, τὴ γενιά τοῦ Μαρινάτου, τοῦ Καρούζου, τοῦ Κακριδῆ. Οἱ δύο πρῶτοι, Μαρινᾶτος καὶ Καρούζος, γιὰ διαφορετικοὺς λόγους ὁ καθένας, δὲν συμπαθοῦσαν τὸν Συκουτρῇ. Ἀντίθετα νεώτερος τοῦ Μιχάλη ἦταν ὁ Βασίλης Λαοῦρδας ὑμνητὴς τοῦ Συκουτρῇ, τὸν ὁποῖο ἀκριβῶς γι' αὐτὸ τὸν λόγο κεραύνωσε ὁ Καρούζος.

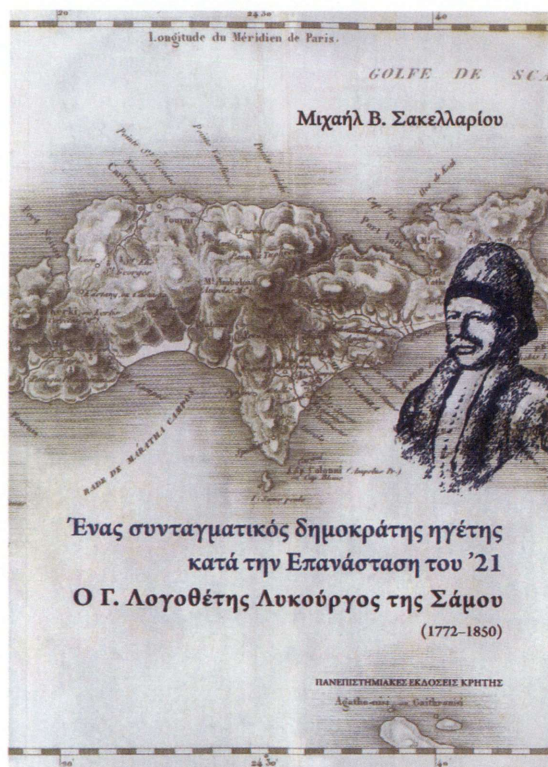
Δὲν παραλείπει ὁ Μιχάλης νὰ μνημονεύσει τὶς στενές του σχέσεις μὲ μιὰ ἐξάδα ὅπως τὴ χαρακτηρίζει συμφοιτητῶν του: τὴν Σοφία Ἀναστασιάδη, τὸν Νῖκο Ζαφειρόπουλο, τὸν Νῖκο Σβορώνο, τὸν Μανόλη Χατζηδάκη. Ὁ Νῖκος Ζαφειρόπουλος ἄγνωστος γιὰ τοὺς περισσότερους ἐδῶ μέσα, ὑπῆρξε ἑφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων, ἐξαίρετος ἐπιστήμων γιὰ τὸν ὁποῖο μπορεῖ νὰ μαρτυρήσει ὁ σεβαστὸς Κωνσταντῖνος Δεσποτόπουλος τοῦ ὁποῖου ἦταν φίλος. Μνημονεύει ἀκόμη ὁ Μιχάλης τὸν Νικόλαο Κοντολέοντα, τὸν Νάσο Δετζώρτζη,

τὸν Νίκο Γκάτσο, καὶ ἀκόμη τοὺς ἀδελφοὺς Δεσποτόπουλους συνομηλίκους του καὶ τὸν Τάσο Χριστοφιλόπουλο τῆς Νομικῆς Σχολῆς.

Βλέπουμε ἀπὸ τὰ ὀνόματα ποὺ μνημόνευσα πὼς ὁ Μιχάλης σπούδασε σὲ μιὰ περίοδο προικισμένη μὲ πρόσωπα ποὺ ἔμελλαν νὰ διακριθοῦν καὶ νὰ προσφέρουν στὴν πνευματικὴ προκοπὴ τοῦ τόπου. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ἦταν μιὰ περίοδος ἀτυχίας πολιτικῆς καὶ πνευματικῆς. Οἱ ἀντιδραστικοὶ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἐπικρατοῦν, τὸ γλωσσικὸ ἀκμάζει, οἱ ιδέες καταδιώκονται· τί ἄλλο ἦταν ἢ ὑπόθεση Συκουτρῆ, μία παρεξήγηση τῶν ἰδίων τῶν ἀντιδραστικῶν. Στὴν πραγματικότητά ὁ Συκουτρῆς δὲν ἦταν ἀντίπαλός τους, ἀντίθετα οἱ πολιτικές του ἀπόψεις ἦταν καὶ γιὰ τὴν ἐποχὴ ἀπαράδεκτες. Οἱ γλωσσικὲς του τάσεις ἦταν ἕνας ἀκατανόητος κοραϊσμός, ὅταν ὑπῆρχε ὁ Σεφέρης, ὁ Μυριβήλης. Δὲν τὸν ἠθελαν γιατί, μὲ ὅλα του τὰ περίεργα φορτία ποὺ ἔφερε, ἦταν καλύτερός τους καὶ ὡς ἐπιστήμων καὶ ὡς δάσκαλος. Ἦταν καλύτερος ὅλων ὡς ἄνθρωπος καὶ δὲν ἄντεξε οὔτε συγχώρησε τὶς πλάνες του.

Ἡ Ἀκαδημία τὰ χρόνια ἐκεῖνα ἦταν καὶ αὐτὴ φρούριο τοῦ ἀντιδραστικοῦ πνεύματος γιατί ἀνάμεσα στὰ μέλη της καταλέγονταν πρόσωπα τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ὅπως ὁ Χατζηδάκις καὶ ὁ Ἐξαρχόπουλος. Φυσικὰ ὑπῆρχαν καὶ ἄλλοι ποὺ ἔβλεπαν ὑψηλότερα. Ἀπὸ τοὺς καθηγητὲς του ξεχωρίζει ἐκείνους ποὺ δίδασκαν ἱστορία, Ἀμαντο, Βέη, Κεραμόπουλλο, Κουγέα. Ὁ τελευταῖος ἐπέδρασε ἀποφασιστικά, κυρίως γιατί τοῦ σύστησε γιὰ μελέτη τὸ μνημειῶδες ἔργο τοῦ Karl Julius Beloch, *Griechische Geschichte*, τοῦ ὁποίου τὶς μεθοδολογικὲς ἀρετὲς ἀναλύει ὁ Μιχάλης καταλήγοντας στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ πολύτομο αὐτὸ βιβλίον εἶχε «μιὰ καθαρή, τίμια καὶ λογικὰ δομημένη ἐπιχειρηματολογία», καὶ ὅτι ἀποτελοῦσε τὸν πρόδρομο τῆς γαλλικῆς ἱστοριογραφίας «τῆς σχολῆς τῶν Annales». Γιὰ τὴ σχολὴ τῶν Annales ἄκουσε, ὅπως λέγει, γιὰ πρώτη φορὰ τὸ 1937 ἀπὸ τὸν Διονύσιο Ζακυθινό. Ὁ ἴδιος ὅμως εἶχε ἤδη ἐφαρμόσει τὰ διδάγματά της, χωρὶς νὰ τὴν γνωρίζει, ἐπηρεασμένος ἀπὸ τὸν Beloch.

Ὁ Μιχάλης θεωροῦσε ὡς τὴν κρισιμότερη γιὰ τὴν ἐπιστη-

Τὸ τελευταῖο βιβλίο τοῦ Μιχαῆλ Σακελλαρίου ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 2014.

μονική του διαμόρφωση περίοδο τὰ πρῶτα χρόνια τῆς δεκαετίας τοῦ '30. Τότε ἐκδίδονταν στὴν Ἑλλάδα δύο ἱστορικά περιοδικά, τὰ *Ἑλληνικά* τοῦ Κουγέα καὶ τοῦ Ἀμάντου καὶ τὸ *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* τοῦ Νίκου Βέη. Τότε ἔγινε στὴν Ἀθήνα, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1930, τὸ Τρίτο Διεθνὲς Συνέδριο Βυζαντινῶν Σπουδῶν. Ἄκουσε ἀνακοινώσεις μυθικῶν προσώπων τῆς ἐπιστήμης: Diehl, Grégoire, Heisenberg, Dölger, Lemerle, Mirambel. Τοὺς μνημονεύω γιατί ὁ Μιχαῆλης θεωροῦσε πὼς εἶχαν ἐπιδράσει στὴ σκέψη του καὶ στὴ μέθοδό του.

Ἡ συγγραφικὴ δραστηριότητα τοῦ Μιχαῆλ Σακελλαρίου ἀρχίζει μὲ φροντιστηριακὰ βυζαντινὰ θέματα, μὲ ἀφορμὴ διαβάσματά του τῆς ἱστορίας τοῦ Παπαρρηγόπουλου καὶ μὲ

καθηγητὴ τὸν Κωνσταντῖνο Ἀμαντο. Στὴ συνέχεια ἡ συνεργασία του μὲ τὸν Νῖκο Βέη καὶ ἡ ἐπὶ 12 χρόνια, ἀπὸ τὸ 1928 ἕως τὸ 1940, φοίτησή του στὸ ἰδιαίτερο φροντιστήριό τοῦ Βέη, μαζί του ἦταν ὁ Μανόλης Χατζηδάκης καὶ ὁ Νῖκος Σβορώνος, τὸν ἔστρεψαν πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς νεώτερης ἐλληνικῆς ἱστορίας. Σ' αὐτὸ συνέτεινε καὶ ἡ ὕπαρξη στὸ σπίτι του τοῦ Ἀρχείου τοῦ ἀγωνιστῆ Γεωργίου Λογοθέτη Λυκούργου, ἡγέτη τῶν Σαμίων τὸ 1821 καὶ τοῦ γιοῦ τοῦ Ἀλεξάνδρου Λυκούργου, καθηγητοῦ στὴ Θεολογικὴ τῆς Ἀθήνας καὶ Ἀρχιεπισκόπου Κυκλάδων³.

Ἐνωρὶς τὸ 1936, 24 ἐτῶν, ἄρχισε νὰ διδάσκει στὸ σχολεῖο ὅπου φοίτησε, τὸ Ἐκπαιδευτήριό Μακρῇ πού τὸ 1938 ἔγινε «Ἑλληνικὸν Ἐκπαιδευτήριον Ι. Μ. Παναγιωτοπούλου-Δ. Ν. Ἐλευθεριάδη», σήμερα «Σχολὴ Ι. Μ. Παναγιωτοπούλου» στὸ Ψυχικό. Πλῆθος εἶναι οἱ μαθητὲς τοῦ Μιχάλη πού πρόκοψαν. Λίγους γνωρίζω. Ὁ ἴδιος μνημονεύει τὸν φιλόσοφο Κωνσταντῖνο Ἀξελό, γεννημένο τὸ 1924. Ὑποθέτω ὅτι στὴ διδασκαλία του θὰ ἦταν ἐπίμονος καὶ θὰ μεταχειριζόταν ἓνα δικό του σύστημα προκειμένου νὰ γίνουν κτῆμα τῶν μαθητῶν τὰ ὅσα ἐκεῖνος μὲ τόση προσπάθεια πρόσφερε.

Μνημονεύει μὲ εὐγνωμοσύνη τὸν καθηγητὴ του τῆς φιλοσοφίας Θεόφιλο Βορέα καὶ τὸ ἐγχειρίδιό του τῆς *Λογικῆς*. Τὸ χαρακτηρίζει ὡς ἔργο «ὑποδειγματικῆς ἀκριβολογίας καὶ σαφηνείας». Ἐφάρμοσε ὁ Μιχάλης τοὺς κανόνες τῆς Λογικῆς σὲ ἐπιστημονικὰ ἐπιχειρήματα διαφόρων συγγραφέων, πρῶτα πρῶτα τοῦ Beloch. Ὁ ἴδιος ἔκαμε τὸ λογικῶς σκέπτεσθαι συνέκδημό του, τὸ τονίζει μάλιστα: «προσέχω πολὺ νὰ μὴ περιπέσω σὲ λογικὰ σφάλματα καὶ ἀντιδρῶ γρήγορα, ὅταν διαβάσω ἢ ἀκούσω ἔννοιες ἢ συλλογισμοὺς μὲ ἐλαττώματα». Αὐτὸ τὸ εἶχαμε ἄλλωστε διαπιστώσει ὅλοι ἐδῶ μέσα ὅταν κάποιο θέμα πού ἐξετάζαμε ἔφθανε σὲ ἀδιέξοδο. Τότε ἐλάμβανε τὸν λόγο καὶ τοποθετοῦσε τὰ πράγματα σὲ λογικὴ βάση γιὰ νὰ καταλήξει σὲ σωστὸ συμπέρασμα.

Ἐνῶ ἡ μέθοδος αὐτὴ ἦταν ἡ ὀρθὴ καμιά φορὰ ἀποτύγχανε γιὰτὶ ὑπερτιμοῦσε τοὺς ἀκροατὲς του. Πίστευε ὅτι τὰ λογικά του ἐπιχειρήματα ἦταν ὅπωςδήποτε πειστικά καὶ

τελεσφόρα, συμπέρασμα λανθασμένο, γιατί οί ακροατές του δεν ήταν, όλοι, ιδανικοί μαθητές του Σωκράτη. Σε μιὰ περίπτωση σημαντική έκλογής ακαδημαϊκού πού ήταν εισηγητής, τόν είχα παρακαλέσει νά μὴ δευτερολογήσει ὑπὲρ τοῦ ὑποψηφίου. Δὲν ἄντεξε ὅμως ν' ἀκούει ἀνεδαφικούς συλλογισμούς καὶ ἐπιχειρήματα, μίλησε καὶ ὁ ὑποψήφιος δὲν ἐξελέγη. Τοῦ ἔλειπε ἐκεῖνο πού μεταχειριζόταν ὁ Λυσίας στοὺς λόγους του, ἡ ἡθοποιία. Δηλαδή νά μιλᾷς στοὺς ἄλλους κατὰ τὴ νοοτροπία τους. Αὐτὸ πού εἶχε, ὅπως λέγει ὁ Νικόλαος Δραγούμης⁴ ὁ Καποδίστριας: «εἶχε ... τὸ ἐπίφθονον προτέρημα τοῦ ρυθμίζειν καὶ μαλάσσειν καὶ κηροχυτεῖν τὸ ὕφος αὐτοῦ κατὰ τὸ εἶδος περὶ οὗ ἔγραφε καὶ τὸ ἦθος τῶν πρὸς οὓς ἀπετείνετο. Πρὸς μὲν τοὺς διπλωμάτας ἔγραφεν ὡς διπλωμάτης, πρὸς δὲ τοὺς ἐκκλησιαστικούς ὡς θεολόγος, πρὸς τοὺς στρατιωτικούς ὡς ὁπαδὸς τοῦ Ἄρεως, πρὸς τοὺς διδασκάλους ὡς θιασώτης τῶν ἐννέα μουσῶν καὶ πρὸς τοὺς τεχνίτας ὡς Ἕφαιστος».

Τὴν προπαιδεΐα καὶ τὴν ὥθηση γιὰ τὴ μελλοντική του στροφή πρὸς τὴν ἀρχαία ἱστορία ὀφείλει στὸν Σωκράτη Κουγέα καὶ στὸν Ἀντώνιο Κεραμόπουλλο. Ὅσα τοῦ ἔμαθαν ἦταν παρακαταθήκη γιὰ τὸ μέλλον, γιατί ὁ Μιχάλης εἶχε ἦδη στραφεῖ, ὅπως εἶπα προηγουμένως, ὡς βοηθὸς τοῦ Νίκου Βέη, θρυλικῆς μορφῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, πρὸς τὴ νεώτερη ἐλληνική ἱστορία γιὰ τὴν καλλιέργεια τῆς ὁποίας ὑπῆρχε ἓνα ἀνυπερβλήτο ἐμπόδιο, ὁ ἀρμόδιος καθηγητὴς πού δὲν τὸν συμπαθοῦσε, ὁ Μιχαὴλ Βολονάκης, μέτριος ἐπιστήμων. Γιὰ νὰ τὸν ἀποφύγει διάλεξε λοιπὸν ὡς θέμα διατριβῆς τὴν ἀχαϊκὴ συμπολιτεία, πού ὅμως τὸ ἐπεξεργαζόταν ὁ André Aymard καὶ δημοσίευσε ἀργότερα.

Ἡ ἄθελή του αὐτὴ ἀποτυχημένη ἐκλογὴ τὸν ἀνάγκασε νὰ στραφεῖ, παρὰ τοὺς ἐνδοιασμούς του πρὸς τὴ νεώτερη ἐλληνική ἱστορία, τὴν ἔρευνα καὶ μελέτη τῆς Πελοποννήσου κατὰ τὴ δεύτερη τουρκοκρατία, τομέας μὲ τὸν ὁποῖο εἶχε οἰκειότητα. Ἀρχισε τὴ σύνταξη τῆς διατριβῆς τὸ 1934 καὶ τελείωσε στὸ τέλος τοῦ 1936. Κατὰ τὸ διάστημα 1934-1935 ὑπηρέτησε τὴ στρατιωτικὴ του θητεία ὡς δίοπος στὸ Ὑπουργεῖο Ναυ-

τικῶν, στὸ Τμῆμα Μελετῶν, ὅπου εἶχε ὅλες τὶς εὐκολίες μετὰ τὸ τέλος τῆς ὑπηρεσίας τὸ ἀπόγευμα, νὰ ἀσχολεῖται μὲ τὴ μελέτη του στὴ Γεννάδειο καὶ στὴν Ἑθνικὴ Βιβλιοθήκη.

Στὶς 15 Ἰανουαρίου 1937 ὑπέβαλε στὴ Φιλοσοφικὴ Ἀθηνῶν τὴ διατριβή του. Ἡ κρίση τῆς ἔγινε ἀπὸ τὸν Μιχαὴλ Βολονάκη καὶ χρειάστηκε ἐνάμιση σχεδὸν χρόνο. Καὶ ἐνῶ ὁ εἰσηγητὴς ἀκατάλληλος ἀλλὰ ὅπωςδήποτε ὄχι ἀπορριπτικὸς παρὰ τὰ λάθη του, παρουσίασε τὴ διατριβὴ κατὰ τὸν τρόπο του, ἡ ἀντιδραστικὴ μερίδα τῆς Φιλοσοφικῆς μὲ ἀρχηγὸ τὸν Νικόλαο Ἐξαρχόπουλο καθηγητὴ τῆς παιδαγωγικῆς, τὴν ἔκριναν μὲ πολιτικὰ κριτήρια καὶ πρότειναν τὴν ἀπόρριψή της. Ἕνα δημοσίευμα τοῦ Μιχαὴλ στὴ *Νέα Ἑστία* τοῦ 1934 γραμμένο στὴ δημοτικὴ εἶχε θεωρηθεῖ ἀπὸ τὸν Ἑμμανουὴλ Πεζόπουλο καθηγητὴ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλολογίας ὡς μίasma. Τὰ χρόνια ἐκεῖνα τῆς ἰδεολογικῆς παραφροσύνης ὁ δημοτικισμὸς ἰσοδυναμοῦσε μὲ τὸν κομμουνισμό. Κάποιες δεκαετίες παλαιότερα ὁ Γεώργιος Μιστριώτης, δὲν ὑπῆρχε ἀκόμη στὸ γλωσσικὸ ὁ κομμουνισμὸς, μιλώντας ἐναντίον τοῦ Νικολάου Πολίτη ποὺ ὑποστήριζε τὶς ἀπόψεις τοῦ Krumbacher γιὰ τὴ νέα ἑλληνικὴ γλώσσα, ἰσχυρίστηκε, ὁ Μιστριώτης, «ὅτι χυδαῖσμός καὶ Κρουμβαχερισμὸς εἶναι ἰσοδύναμα»⁵.

Ἡ διατριβὴ τοῦ Μιχαὴλ δὲν ἔλαβε τὴν τελικὴ κρίση ἢ ὁποία ἀτόνησε, βραβεύτηκε ὅμως ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία τὸ 1940. Τὰ χρόνια ἐκεῖνα ὁ Μιχαὴλ ἐργαζόταν ἀκόμη ὡς καθηγητὴς ἰδιωτικοῦ γυμνασίου καὶ συνέταξε νέα διδακτορικὴ διατριβή, *Τὰ πολιτεύματα καὶ ἡ διοίκησις τῆς Σάμου κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν*, ποὺ ἐγκρίθηκε ἀπὸ τὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου.

Ἡ τάση του λοιπὸν πρὸς τὴ νεώτερη ἑλληνικὴ ἱστορία δὲν τὸν ἐγκατέλειπε. Ταυτόχρονα μὲ τὴ σύνταξη τῆς δεύτερης διατριβῆς ἄρχισε νὰ γράφει μεγάλη μελέτη γιὰ τὴν ἀπόβαση τοῦ Ἰμπραήμ στὴν Πελοπόννησο (25 Φεβρ. 1825). Ἔως τὸ 1942 τὴν εἶχε ἐτοιμάσει ἀλλὰ ὁ φόβος τῆς λογοκρισίας τῆς Κατοχῆς τὸν ἐμπόδισε νὰ τὴ δημοσιεύσει. Εἶχαμε τὴν τύχη νὰ δημοσιευθεῖ στὶς μέρες μας καὶ σᾶς τὴν παρουσίασα στὶς 23 Φεβρουαρίου τοῦ 2012.

Μὲ τὸ τέλος τοῦ πολέμου τὰ πράγματα ἦσαν περισσότερο δυσμενῆ γιὰ τὸν Μιχάλη. Μὲ τὴν ἐτικέττα τοῦ ἐπιστήμονος δημοτικιστῆ πού ταυτιζόταν πάντα μὲ ἀριστερὲς ιδέες, ἢ κάτι χειρότερο, μὲ τὶς ἔδρες τῆς νεώτερης ἱστορίας στὰ δύο πανεπιστήμια κλειστές, μὲ ἀδυναμία νὰ μελετήσῃ τὰ ἀρχεῖα στὴν Ἑλλάδα καὶ μὲ τὴ βεβαιότητα ὅτι καὶ στὸ Ἐξωτερικὸ δὲν ἦταν δυνατόν νὰ σταδιοδρομήσῃ ἓνας ἐρευνητὴς τῆς νέας ἐλληνικῆς ἱστορίας, ἀποφάσισε νὰ ἐγκαταλείψῃ τὶς ἔως τότε μελέτες του καὶ νὰ στραφεῖ ὀριστικὰ πρὸς τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ ἱστορία. Τὴν ἀπόφαση τὴν πῆρε τὸ 1944 ἀφοῦ εἶχε τελειώσῃ τὸν Ἱμνράήμ. Ἐπεὶτα ἀπὸ πολλὴ σκέψη ὅπως ὁ ἴδιος λέγει: «αἰσθανόμεν ὅτι σὲ αὐτὸ τὸν χώρο δὲν κινδύνευα ἀπὸ ἀμαθεῖς, κακοβούλους καὶ διώκτες τῶν “μὴ ἡμετέρων”». Τέλος ἡ ἐνασχόληση μὲ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ ἱστορία ἔδινε κάποιες ἐλπίδες γιὰ σταδιοδρομία στὸ ἐξωτερικόν». Ἐδῶ ὁ Μιχάλης ἀναφέρεται στὴ φράση τοῦ Νικολάου Ἐξαρχόπουλου πρὸς τὸν Ἰωάννη Συκουτρή: «Εἴσθε καλὸς ἐπιστήμων, ἀλλὰ δὲν εἴσθε ἐκ τῶν ἡμετέρων». Ὅποιος ἀνασκοπῇ τὴν πανεπιστημιακὴ ἱστορία τῶν χρόνων ἐκείνων πείθεται εὐκόλα ὅτι ὁ Μιχάλης δὲν εἶχε ἐλπίδες στὴν Ἑλλάδα, στὰ χρόνια ἐκεῖνα τῆς μισαλλοδοξίας.

Τὸ 1945 ἔφυγε. Πῆγε στὴν Ἀγγλία γιὰ σπουδὲς ἀρχαίας ἱστορίας ἀλλὰ ἀσχολήθηκε καὶ μὲ τὴ συλλογὴ ἐγγράφων καὶ στοιχείων πού ἀφοροῦσαν τὴν ἱστορία μας τῶν νεωτέρων χρόνων τὰ ὁποῖα βρίσκονται σὲ μικροφίλμ στὴν Ἀκαδημία καὶ μελετῶνται. Στὴν Ἀγγλία ἔμεινε καὶ τὸ 1946.

Στὴν ἀρχὴ τοῦ λόγου μου μίλησα γιὰ τὴ δική μου πρώτη γνωριμία μὲ τὰ γραπτὰ τοῦ Μιχάλη. Ἦταν ὅπως εἶπα ἡ εἰσαγωγή στὴν ἔκδοση τοῦ Ἡροδότου ἀπὸ τὸν οἶκο Δημητρίου Δημητράκου μὲ τίτλο «Ἱστορία τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἱστοριογραφίας», ἓνα πυκνὸ κείμενο 122 σελίδων σὲ ἀπλὴ καθαρεύουσα, συστηματικὸ πού ἄξιζε νὰ ἀναδημοσιευτεῖ. Εἶναι τὸ πρῶτο του κείμενο γιὰ τὴν ἀρχαία ἱστορία τυπωμένο τὸ 1939 καὶ ἡ βάση τῆς σύνταξής του ἦταν τέσσερις ὁμιλίαι γιὰ τὴν ἀρχαία ἐλληνικὴ ἱστοριογραφία πού ὀργάνωσε τὸ Ἐκπαιδευτήριον Μακρῇ καὶ δόθηκαν στὸ παλιὸ μέγαρο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

Τὸ 1950, παντρεμένος τὴν ἴδια χρονιά μὲ τὴν Ἀγνή Ξενάκη, τὸ γένος Γιαμαλάκη, τοῦ χορηγεῖται ὑποτροφία τῆς Γαλλικῆς Κυβέρνησης καὶ ἐγκαθίσταται στὸ Παρίσι ὅπου συνεχίζει νὰ ἐπεξεργάζεται τὸ μεγάλο ἔργο του γιὰ τὴν Ἰωνία ποὺ εἶχε ἀρχίσει νὰ γράφει τὸ 1943. Ὁ ἴδιος στὴν ἀρχὴ τὸ σχεδίασε ὡς ἓνα κεφάλαιο μιᾶς ἱστορίας τῆς Ἰωνίας, ὁ πλοῦτος τῶν στοιχείων ποὺ συγκέντρωσε ἀπὸ τὴν ἔρευνά του ἔδωσε ἄλλη κατεύθυνση στὴ συγγραφὴ αὐτὴ ποὺ ἐγκρίθηκε ὡς Doctorat d'État τὸ 1956 καὶ τυπώθηκε στὴν Ἑλλάδα ἀπὸ τὸ Γαλλικὸ Ἰνστιτοῦτο τὸ 1958 μὲ τὸν τίτλο *La migration grecque en Ionie*.

Ἐνδιαμέσως γύρισε στὴν Ἑλλάδα καὶ ἐργάστηκε στὸ Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν πλάι στὴν Μέλπω Merlier ἀπὸ τὸ 1954 ἕως τὸ 1959. Τὴ χρονιά ἐκείνη ἐξελέγη τακτικὸς καθηγητὴς τῆς ἀρχαίας ἱστορίας στὸ Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο. Στὴν Ἑλλάδα ὅμως τίποτε δὲν εἶναι σταθερὸ καὶ βέβαιο. Τὸ 1967 ἀπολύθηκε ἀπὸ τὴν ἔδρα του γιατί δὲν ἐνστερνιζόταν τὰ ιδεώδη τῆς δικτατορίας. Ἔως τὸ 1970 ἔμεινε στὴν Ἀθήνα, ὅπου ἰδιώτης πλέον συνεργαζόταν στὴ σύνταξη τῆς *Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* τῆς Ἐκδοτικῆς Ἀθηνῶν. Τὸ 1970 κατορθώνει νὰ πάρει ἄδεια ἐξόδου ἀπὸ τὴ χώρα καὶ πηγαίνει στὴ Λυὼν ὅπου εἶχε ἐκλεγεῖ ἐκεῖ καθηγητὴς τῆς ἀρχαίας ἱστορίας ἤδη ἀπὸ τὸ 1968, ἡ δικτατορία ὅμως δὲν ἐπέτρεπε τὴν ἐξοδό του ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα. Τὰ σχόλια καὶ τὰ διαβήματα ποὺ γίνονταν ἐκ μέρους τῶν Γάλλων πανεπιστημιακῶν καὶ Ἀκαδημαϊκῶν ἔφτασαν ἕως τὸν Παναγιώτη Πιπινέλη ὁ ὁποῖος ἐνημέρωσε τὸν Στυλιανὸ Παττακὸ καὶ ἡ ἄδεια ἐξόδου δόθηκε.

Στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Λυὼν ἀπὸ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1970 ἕως τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1975 δίδαξε ἀρχαία ἑλληνικὴ ἱστορία γιὰ προχωρημένους φοιτητὲς ποὺ προορίζονταν γιὰ πανεπιστημιακὴ καριέρα. Δίδαξε παράλληλα στὰ πανεπιστήμια τοῦ Saint-Étienne, τῆς Besançon καὶ Poitiers.

Μὲ τὴ λεγόμενη Μεταπολίτευση ἀποκαταστάθηκε στὴν ἔδρα του στὸ Ἀριστοτέλειο. Τὸ 1978 δίδαξε στὸ νέο πανεπιστήμιο Κρήτης. Τὴν 1 Σεπτεμβρίου 1979 ἀποχώρησε ἀπὸ τὸ Πανεπιστήμιο ὡς ὁμότιμος. Ἦδη τὸ 1978 εἶχε διορισθεῖ Ἐπό-

πτης τοῦ «Κέντρου Ἑλληνικῆς καὶ Ρωμαϊκῆς Ἀρχαιότητος» τοῦ Ἑθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν. Τὸ ἔργο του ἐκεῖ ξεπερνᾷ τὰ ὅρια τῶν δυνατοτήτων τῆς πλειονότητος τῶν ἀσχολουμένων μὲ τις ἀνθρωπιστικὲς σπουδές. Μὲ συνεργάτες δύο γνωστούς καὶ βραβευμένους ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία ἐπιστήμονες καταστρώθηκε τὸ πρόγραμμα δράσης τοῦ Κέντρου. Τὸ ἀποτέλεσμα ὑπῆρξε ἀνέλπιστο. Ἀπὸ τὸ 1985 ἕως σήμερα ἔχουν ἐκδοθεῖ στὴ σειρὰ ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 75 ξενόγλωσσοι τόμοι μὲ θέματα τὶς ἐπιγραφές τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας, τὴν προσωπογραφία τῆς, τοὺς θεσμούς, τὴν τοπογραφία, τὴ γλῶσσα. Ὅρισμένοι ἔχουν ὡς θέματα τὴ Θράκη, ἄλλοι τὴν Ἀχαΐα καὶ τὴν Παλαίστινη καὶ τὶς ἑλληνικὲς τῆς ἐπιγραφές. Στὸ παρελθὸν ὁ Μιχάλης κι ἐγὼ εἴχαμε παρουσιάσει ὁρισμένους.

Μὲ τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ ΚΕΡΑ, γιὰ τὸ ὁποῖο ὁ Μιχάλης κοπίασε καὶ συγκρούστηκε, ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστῆμη, ἱστορία καὶ ἀρχαιολογία, ἔχουν τὰ σκῆπτρα στὴ μελέτη καὶ γνώση τῆς Μακεδονίας καὶ ἡ ἀντιεπιστημονικὴ ἐσωτερικὴ προπαγάνδα ἀναρμοδίων ἀντικαταστάθηκε ἀπὸ ἀκλόνητα καὶ ἀληθῆ ἐπιστημονικὰ στοιχεῖα καὶ μελέτες.

Ὁ Μιχάλης Σακελλαρίου ἔχει μία μακρὰ σχέση μὲ τὴν Ἀκαδημία ἢ ὁποία ὅμως δὲν ἄρχισε μὲ αἰσίους οἰωνούς. Ὑπέβαλε πρώτη φορά ὑποψηφιότητα γιὰ τὴν ἔδρα τῆς ἀρχαίας ἱστορίας τὸ 1978. Συνυποψήφιος ἦταν ὁ Ἀπόστολος Δασκαλάκης. Τὴν Εἰσηγητικὴ Ἐπιτροπὴ ἀποτελοῦσαν ὁ Διονύσιος Ζακυθινός, ὁ Κωνσταντῖνος Τρυπάνης καὶ ὁ Γεώργιος Μυλωνᾶς. Οἱ δύο πρῶτοι ὑπῆρξαν ἐνθουσιώδεις στὴν εἰσήγησή τους. Ὁ Γ. Μυλωνᾶς ἔκανε δική του εἰσήγηση στὴν ὁποία ἐξέφραζε τὴν προτίμησή του πρὸς τὸν Δασκαλάκη καὶ μὲ πολὺ διακριτικὸ τρόπο ἐξεδήλωσε ρητῶς τὴν ἀντίθεσή του πρὸς τὸ ἔργο τοῦ Σακελλαρίου καταλήγοντας μὲ τὴ φράση «κατ' ἀντίθεσιν δὲ πρὸς τὸν κ. Δασκαλάκην δὲν ἔχει νὰ ἐπιδείξει ἀξιόλογον ἐθνικὴν δρᾶσιν». Ὅσοι γνώρισαν τὸν Δασκαλάκη ἐννοοῦν τὴ φράση τοῦ Μυλωνᾶ. Τὸ παράλογο τῆς κρίσης ὅμως βρίσκεται εἰς τὸ ὅτι ὁ Μυλωνᾶς ὁλόκληρη τὴ ζωὴ του τὴν πέρασε στὶς Ἑνωμένες Πολιτεῖες, μακριὰ ἀπὸ τὶς δοκιμασίες τῶν Ἑλλήνων.

Ὁ Δασκαλάκης, καθηγητὴς ἀκαθόριστης ἱστορίας, ἐγὼ

είχα διδαχθεῖ ἀπὸ ἐκεῖνον Δυτικὴ μεσαιωνικὴ ἱστορία, εἶχε στενοὺς δεσμοὺς μὲ τὸ ὑπουργεῖο Ἑξωτερικῶν, καὶ μὲ τὰ Σώματα Ἀσφαλείας· εἶχε γράψει μάλιστα δίτομη ἱστορία τῆς Χωροφυλακῆς. Ὁ Διον. Ζακυθηνὸς τὸν ἀποκαλεῖ «διαφωτιστὴ». Κατὰ τὴν Ἑπταετία, σύμφωνα μὲ ἀδιάσειστες μαρτυρίες πάλι τοῦ Ζακυθηνοῦ, εἶχε ἀναγγεῖλει μὲ ψευδώνυμο ἀπὸ γνωστὴ ἀκραία ἐφημερίδα σχέδια διάλυσης τῆς Ἀκαδημίας καὶ ἀνασύστασής της μὲ νέους διορισμένους ἀκαδημαϊκοὺς. Ἀκόμη ὁ Γιώργος Σεφέρης ἤδη τὸ 1954, εἶχε χαρακτηρίσει τὸν Δασκαλάκη ὡς «κλαπαδόρα»⁶. Κλαπαδόρας, ὅσοι δὲν γνωρίζετε, σημαίνει τελάλης. Θυμᾶμαι τὸν κλαπαδόρα στὰ Λουτρά Αἰδηψοῦ στὶς 30 Αὐγούστου 1949 νὰ ἀναγγέλλει τὴ λήξη τῶν πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων. Ἐπανερχομαι στὰ τῆς Ἀκαδημίας. Παρὰ τὸ ὅτι ὁ Μιχάλης προτάθηκε ὡς πρῶτος ἡ διαδικασία τῆς ἐκλογῆς ὑπῆρξε ἄγονη ἐξ αἰτίας τῆς στάσης τοῦ Μυλωνᾶ ποὺ ἐπηρέασε ἀρνητικὰ τὴν Ὀλομέλεια.

Τὸ 1982 προκηρύχθηκε ἐκ νέου ἡ ἔδρα τῆς Ἀρχαίας Ἱστορίας. Μόνος ὑποψήφιος ἦταν ὁ Μιχάλης. Εἰσηγητικὴ Ἐπιτροπὴ ἡ ἴδια μὲ Εἰσηγητὴ τὸν Γεώργιο Μυλωνᾶ ὁ ὁποῖος ἔχει ἐγκαταλείψει τοὺς ἐνδοιασμοὺς, τὶς ἀμφιβολίες καὶ εἶναι σχεδὸν ὑμνητικός. Ἡ ἐκλογὴ ἐγίνε καὶ ἡ Ἀκαδημία ἀπέκτησε ἓνα σοφὸ ὁδηγὸ στὰ θέματα τῆς ἀρχαίας ἱστορίας ἀπὸ τὸ 1983 ἕως τὶς 16 Αὐγούστου τῆς χρονιᾶς τούτης.

Ὁ Μιχάλης ὡς χαρακτήρας ἦταν εὐθυμος καὶ διαχυτικός. Στὰ 97 τοῦ ἔγραψε ἓνα κείμενο μὲ τίτλο «Υβρίδια παιγνιώδη αὐτοδιαλυόμενα. Συνεταχθέντα μὲν ὑπὸ *** πρὸς ἰδίαν αὐτοῦ ἐκτόνωσιν διανεμόμενα δὲ εἰς ἐπιλέκτους φίλους δι' ἅπαξ ἀνάγνωσιν (ὄχι ὑποχρεωτικὴν). Sine licentia superiorum (non existentium)». Στὸ κείμενο αὐτὸ περιγράφει τὴ βαθμιαία μεταβολὴ τῆς ζωῆς του ποὺ ὀφείλεται στὴν ἡλικία του. Τὴν ἀδυναμία του νὰ γράφει μεγάλα ἔργα ποὺ χρειάζονταν πολὺ χρόνο καὶ κόπο γιὰ συλλογὴ ὑλικοῦ. Ἀσχολεῖται μὲ τυπογραφικὰ διορθώσεις παλαιῶν ἔργων του. «Ἀλλά», λέγει, «ὁ ἐσωτερικὸς μηχανισμὸς μου ὑποφέρει ὅταν δὲν ἐργάζεται. Πῶς ν' ἀναπληρώσω τὴν ἔλλειψη ἀπασχόλησης». Μνημονεύει τὴ φράση ποὺ τοῦ εἶχε πεῖ ἡ Ἀγνή: «Ἄν ἐγὼ φύγω πιὸ

μπροστά, ἐσὺ θὰ ζήσεις, γιὰτὶ δὲν θὰ σταματήσεις νὰ δουλεύεις». Καὶ τὴν ἀδυναμία γιὰ ἔντονη καὶ μεγαλεπήβολη ἐργασία τὴν θεράπευε στὴ μοναξιά τῆς προχωρημένης ἡλικίας μὲ διανοητικὰ παιχνίδια ἢ μὲ σύνθεση ἀφηρημένης ποίησης, μάλιστα λέγει: «μετὰ μιὰ συνεδρίαση στὴν Ἀκαδημία, πλησίασα τὴ συνάδελφο κυρία Κικὴ Δημουλᾶ καὶ σκάρωσα μιὰ σειρὰ λέξεων. Ἡ κυρία Δημουλᾶ μὲ κοίταξε μὲ ἔκπληξη».

Στὰ τελευταῖα ἐπίσης χρόνια τοῦ ἔγραψε ἓνα ἐκτενὲς αὐτοβιογραφικὸ ὀρισμένης περιόδου τῆς ζωῆς τοῦ, τοῦ μεσοπόλεμου, περιορισμένο σὲ ὀρισμένα γεγονότα ποὺ τὸν εἶχαν ἐπηρεάσει συναισθηματικά. Κάποια πρόσωπα ἀναγνωρίζονται, ἄλλα ὄχι, καὶ πλέον δὲν φαίνεται πιθανὸ νὰ ἐπιζητῇ κάποιον. Ἡ ἐπιθυμία τοῦ ἦταν νὰ δημοσιευθεῖ ἀργὰ μετὰ τὸν θάνατό του. Δὲν γνωρίζω ἂν ἄφησε ἐντολές. Μία φευγαλέα καὶ ὀλιγόλογη μνεία τῶν γεγονότων ποὺ περιγράφει κάνει σ' ἓνα δημοσιευμένο κείμενό του.

Καὶ κάτι ποὺ εἶναι ἄξιο μνείας, σὲ πολλοὺς μπορεῖ νὰ φανεῖ ἀπαράδεκτο, ἐγὼ ὅμως ποὺ ἐφαρμόζω ὡς πρὸς τὶς πράξεις τοῦ ἑλληνικοῦ Κράτους τὴ στατιστικὴ μέθοδο τὸ βλέπω ὡς κάτι τὸ φυσικὸ, φυσιολογικόν. Ὁ Μιχάλης Σακελλαρίου δὲν ἔχει τιμηθεῖ στὴν Ἑλλάδα μὲ καμία πολιτειακὴ διάκριση. Αὐτὸ φυσικὰ ὀφείλεται σὲς ἰδέες του, στὸ ἀνεξάρτητο πνεῦμα του, στὸ ὅτι δὲν ὑπῆρξε, σὲ ὅλες τὶς ἐποχές, «ἐκ τῶν ἡμετέρων». Πρέπει νὰ παρατηρήσω ὅμως ὅτι τὴν παράλειψη αὐτὴ τῆς Πολιτείας δὲν τὴν κρίνω ὡς ὑποτιμητικὴ γιὰ τὸν Μιχάλη. Ἀπὸ κάποια στιγμή, πολὺ νωρίς, ὁ Μιχάλης εἶχε ξεπεράσει μὲ τὸ ἔργο του οἰαδήποτε διάκριση, γι' αὐτὸ ἴσως στὶς 19 Αὐγούστου, στὴν ἐκκλησία τῶν Ἀγίων Θεοδώρων, δὲν παρέστησαν οὔτε ὁ ὑπουργὸς Πολιτισμοῦ, οὔτε τῆς Παιδείας, ἀκόμη οὔτε ἐκπρόσωποί τους. Γιὰ τὸν κόσμον τοῦ σημερινοῦ Κράτους, ὁ Μιχάλης οὔτε τὸν ἀρχαῖον ἑλληνικὸν κόσμον καὶ τὰ μνημεῖα τοῦ ζωντάνεψε καὶ ἐρμήνευσε οὔτε τὴν ἑλληνικὴ νεότητα δίδαξε καὶ μόρφωσε. Θυμᾶμαι, πᾶνε πολλὰ χρόνια, τὸ 1974, ὁ Κωνσταντῖνος Καραμανλῆς συνάντησε στὸ Ἐθνικὸ θέατρο τὸν τότε ὑπουργὸ Πολιτισμοῦ καὶ μέλος τῆς Ἀκαδημίας καὶ δημοσία καὶ μεγαλοφώνως τοῦ

εἶπε: «Δὲν πῆγες στὴν κηδεία τοῦ Βάρναλη, πολὺ ἄσχημα ἔκανες». Ὁ ὑπουργὸς κάτι ψέλλισε ἀλλὰ ὁ Πρωθυπουργὸς τοῦ γύρισε τὴν πλάτη.

Προσπάθησα σὲ λίγο χρόνο νὰ σᾶς σκιαγραφήσω ἓναν συνάδελφό μας μὲ μεγάλο ἐπιστημονικὸ καὶ ἐθνικὸ ἔργο τὸ ὁποῖο θὰ μείνει καὶ στὰ χρόνια ποὺ ἔρχονται. Σᾶς μίλησα γιὰ τὴ ζωὴ του κυρίως, γιὰ κάποιες ιδέες του, γιὰ τὴ στάση μερικῶν ἀπέναντί του. Δὲν περιέγραψα τὸ ἔργο του, εἶναι μεγάλο, ἔχουν μιλήσει καὶ ἄλλοι περισσότερο ἀρμόδιοι καὶ ἄλλωστε εἶναι προσιτὸ στὸ σύνολό του. Τὰ νεοελληνικά του ἱστορήματα σᾶς τὰ ἔχω παρουσιάσει, μάλιστα ἦταν παρὼν ὁ ἴδιος, στὶς 2 Ἰουνίου τοῦ 2011, στὶς 23 Φεβρουαρίου 2012 καὶ στὶς 4 Ἀπριλίου 2013. Ἦθελα νὰ μιλήσω καὶ γιὰ τὸ τελευταῖο του βιβλίο, γιὰ τὸν *Λυκοῦργο Λογοθέτη* ἀλλὰ δὲν ἔγινε δυνατὸ γιὰ προσωπικοὺς λόγους. Μοῦ ἔλειψε ὁ χρόνος· τοῦ τὸ χρεωστῶ.

Ὁ Μιχάλης εἶχε ζήσει χρονικὸ διάστημα μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ μισὸ τῆς ἐθνικῆς μας ἀνεξαρτησίας τὴν ὁποία ὑπολογίζω ἀπὸ τὶς 25 Μαρτίου τοῦ 1821. Ἱστορικὸς μὲ ἐξαιρετικὰ ἀνεπτυγμένη ἱκανότητα στὴν ἀνάλυση καὶ κριτικὴ τῶν γεγονότων, μποροῦσε ὡς αὐθεντία νὰ κρίνει καὶ τὴ σημερινή κατάσταση. Καὶ τὸ ἔκανε. Σὲ μία συνέντευξή του ποὺ δημοσιεύτηκε τὸν Δεκέμβριο τοῦ 2011⁷ διασώζονται μερικὲς γνώμες του, γιὰ τὸ τοῦ τις ζήτησαν. Δὲν μίλαγε τυχαίως οὔτε σὲ τυχαίους. Ὁ ἴδιος γνώριζε τὸν ἑαυτό του. Γιὰ τὴ στροφή του πρὸς τὴν ἀρχαία ἱστορία, ποὺ ἦταν τὸ σταυροδρόμι τῆς ζωῆς του, ἀφοῦ τὸν ἀπέρριψαν ὡς νεοελληνιστὴ, λέγει ὅτι τὴ διάλεξε «σκεπτόμενος ὅτι θὰ ἔχω νὰ κάνω μὲ μιὰ διεθνῇ κοινότητα ποὺ θὰ μὲ κρίνει μὲ ἄλλα μέτρα». Ἦμουν πολὺ μπροστὰ ἀπὸ τὴν ἐποχή μου». Ἐννοεῖ πολὺ μπροστὰ ἀπὸ τὴν τότε πνευματικὴ καὶ ἐπιστημονικὴ Ἑλλάδα. Δὲν εἶναι οἷηση αὐτὸ ἀλλὰ γνώθι σαυτὸν. Ἦξερε τὶς δυνατότητές του, πίστευε στὸν ἑαυτό του, στὴν ἀξία τοῦ ἔργου του καὶ τὴν ἀγνότητα τῶν προθέσεών του ὅταν δημιουργοῦσε. Τὸ ἔκανε γιὰ τὸν ἑαυτό του ἀλλὰ τὸ ἔκανε καὶ γιὰ τοὺς ἄλλους. Μὲ ἀπλὰ λόγια, ἦταν ἰδεολόγος.

Στὴν ἴδια συνέντευξη τὴν αἰτία τῆς κακοδαιμονίας μας τὴν περιγράφει ἐπιγραμματικά: «ἡ Ἑλλάδα δὲν μπόρεσε οὔτε

στά 200 χρόνια της νεότερης ιστορίας της ν' αποκτήσει παιδεία πού θα της άνοιγε τὰ μάτια».

Τὴν κρίσιμη ἐποχὴ τῆς νεότητάς του, μεσοπόλεμο, πόλεμο καὶ μετὰ, τὴν περιγράφει ὡς ἐποχὴ μισαλλοδοξίας: «Ύπῃρχε καταστολή, ἐμπόδιο, ὑπῇρχε καὶ ἡ κουτοπονηριὰ τῶν κρατούντων, οἱ ὅποιοι ἔβαλαν στὸ σακὶ ἀκόμη καὶ δημοτικιστὲς - - οἱ δημοτικιστὲς ὑφίσταντο τὶς συνέπειες, ἀνθρώπινες δυνάμεις πού ἀχρηστεύτηκαν τελείως - - ἀπώλειες αἵματος καὶ ἀπώλειες πνευματικὲς - - κλαίω ὅταν τὸ σκέφτομαι».

Ἡ τελευταία ἐρώτηση τοῦ δημοσιογράφου ἦταν: «Θὰ μοῦ δίνετε ἓναν τίτλο γι' αὐτὴ τὴν πεντηκονταετία τῆς Ἑλλάδας;». Μιχάλης: «Δικό μου τίτλο; Ὅργη μὲ σουρντίνα!».

Ἕνας ἄνθρωπος 100 χρονῶν πού ἐργάζεται, δρᾷ, τυφλὸς σχεδόν, καὶ πού αἰσθάνεται ὀργὴ γιὰ τὴν κατάντια τοῦ τόπου του στὴν οἰκοδόμηση τοῦ ὁποίου συνέβαλε καὶ ὁ ἴδιος ὄχι καὶ λίγο, αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος εἶναι νέος περισσότερο κι ἀπὸ τοὺς νέους· θέλει ν' ἀλλάξουν τὰ πράγματα, νὰ ξεφύγουμε ἀπὸ τὸν κλοιὸ τοῦ Αἰγύπτου, ἀπὸ τοὺς ἀγράμματους, τοὺς ἀπαίδευτους, τοὺς βάνουσους πού θέλουν νὰ σώσουν τὴν Ἑλλάδα μὲ τὴ βία, δηλαδὴ θέλουν νὰ σώσουν τὸν ἑαυτό τους ἀπὸ τὸν Κολοκοτρώνη καὶ τὸν Σαγιά πού ζοῦν σήμερα στὴν ψυχὴ τῶν περισσότερων Ἑλλήνων. Ὁ ἥχος τῶν βημάτων τους, ἔστω μακρινός, ἀκούγεται.

1. *Ἡ Ἑλλάδα τοῦ Γεωργίου Α'* (ΙΝΕ/ΕΙΕ/ Ἀθήνα 2009).

2. *Ἡ Καθημερινή*, 16 Ἰανουαρίου 2011.

3. Κυκλοφόρησε ἤδη ὁ πρῶτος τόμος τοῦ ἀρχείου τοῦ Ἀλεξάνδρου: *Ἀρχεῖο Ἀλεξάνδρου Λυκούργου (1827-1875) | Ἀρχιεπισκόπου Σύρου καὶ Τήνου | Τόμος Α' | Εἰσαγωγή, ἀναλυτικὲς περιλήψεις καὶ σχόλια | Ἐλισάβετ Κοντογιώργη. Φωτεινὴ Ἀσημακοπούλου | Πρόλογος | Μιχαὴλ Β. Σακελλαρίου | Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 2014.*

4. *Ἱστορικὰ ἀναμνήσεις* (Ερμῆς, Ἀθήνα 1973) Α', 75.

5. *Ὁ Μέντωρ* 22, 1992, 137.

6. Γιώργος Θεοτοκάς - Γιώργος Σεφέρης, *Ἀλληλογραφία (1930-1966)*, (Ερμῆς Ἀθήνα 1975) 158.

7. *ΓΚ τῆς Καθημερινῆς* 48, Δεκέμβριος 2011, 86-92.

ΜΙΧΑΗΛ Β. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ*

(19 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 2014)

Ἄν ὑπάρχει χαρακτηρισμὸς ποὺ νὰ ὀρίζει τὴν προσωπικότητα καὶ τὸ ἔργο τοῦ Μιχάλη Σακελλαρίου, ἓνας εἶναι, πλασμένος στὰ χρόνια τῆς σκλαβιάς μὲ τελευταῖο ἄξιο Ἑλληνα νὰ τὸν φέρει ἐκεῖνον: *Διδάσκαλος τοῦ Γένους*. Ἡ μοίρα ποὺ τοῦ παραστάθηκε στὴ γέννησή του τὸν προίκισε μὲ εὐγενικὴ καταγωγή. Ἦταν δισεγγονὸς τοῦ Γεωργίου Λογοθέτη Λυκούργου ἀγωνιστῇ τοῦ '21, ἡγέτῃ τῆς Σάμου, τοῦ μόνου Ἰακωβίνου στὴν ἐπαναστατημένη Ἑλλάδα, στενοῦ συνεργάτη τοῦ Καποδίστρια.

Τὴ χρονιά τῆς πραγμάτωσης τοῦ ὀνείρου τῆς ἐθνικῆς ἐνότητας, ποὺ ἡ Ἑλλάδα ἄρχισε ν' ἀπλώνεται στὸ Βορριὰ καὶ τὴν Ἀνατολή, ἐνσωματώνοντας βουνὰ καὶ λίμνες, πεδιάδες, θάλασσες, νησιά, γεννήθηκε ὁ Μιχάλης. Ἔως τὰ δέκα του ἔζησε σὲ πολέμους, θριάμβους ποὺ κατέληξαν στὴν Καταστροφή. Τὸ πνεῦμα τοῦ προπάππου ὅμως ἀγρυπνοῦσε· τὸν μπόλιασε μὲ τὶς ιδέες τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἰσονομίας· ὁ μεσοπόλεμος τὸν πλούτισε μὲ γνώση καὶ ὀρθὴ κρίση. Στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '30 ἦταν ὥριμος ἐπιστήμονας καὶ προσφέρει στὴν πατρίδα του ὡς ἀπαρχὴ ἓνα πολύτιμο βιβλίο γιὰ τὴ νεώτερη ἱστορία της. Ἀλλὰ ὁ Μιχάλης ἦταν περισσότερο ἀπ' ὅ,τι ἄντεχε ἡ ἀντιδραστικὴ ἱστορικὴ ἐπιστήμη τοῦ ἀθηναϊκοῦ Πανεπιστημίου. Καὶ μόνη, τότε, σὲ μιὰ ἐποχὴ πνευματικοῦ ἐλέγχου, ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τὸν τίμησε, ἀναγνωρίζοντας τὴν προδρομικὴ σημασία καὶ ἀξία τοῦ ἔργου του.

Ἡ πανεπιστημιακὴ περιπέτειά του τὸν ἀνάγκασε νὰ ἐγκαταλείψει τὸν κόσμον τῆς Νεώτερης Ἑλλάδας καὶ νὰ στραφεῖ πρὸς τὴν ἀρχαία ἱστορία στὴν ὁποία ἀναδειχτήκε κορυφαῖος σὲ ξένη χώρα. Τὸ 1959 ἐκλέχτηκε καθηγητὴς τῆς ἀρχαίας ἱστορίας στὸ Ἀριστοτέλειο ἀλλὰ σὲ ὀχτὼ χρόνια ἀπολύθηκε

* Ἐπικήδειος ποὺ ἐκφωνήθηκε στὶς 19 Αὐγούστου 2014 ἀπὸ τὸν Γενικὸ Γραμματέα τῆς Ἑταιρείας καὶ τῆς Ἀκαδημίας στὴν ἐκκλησία τῶν Ἀγίων Θεοδώρων τοῦ Πρώτου Κοιμητηρίου Ἀθηνῶν.

ἀπὸ τῇ δικτατορίᾳ. Ὁ τόπος μας δὲν ἀντέχει τῇ διδασκαλίᾳ ὅλης τῆς ἀλήθειας. Καὶ πάλι οἱ ξένοι τοῦ ἔδωσαν καταφύγιο, ὅπου πέρασε τὰ χρόνια τῆς ἐσωτερικῆς σκλαβιάς γιὰ νὰ ξαναβρεῖ τοὺς Ἑλληνες μαθητές του τὸ 1975 καὶ νὰ συνεχίσει τὸ ἔργο του ἀπὸ ἐκεῖ ποὺ ἡ πνευματικὴ βία τὸ εἶχε σταματήσει. Ἡ ἐκλογή του στὴν Ἀκαδημία τὸ 1983 ὑπῆρξε ἓνα δῶρο γιὰ κείνην. Ἐπὶ τριάντα ἓνα χρόνια, ὅσα μιὰ ὁλόκληρη γενιά, τὴν ὑπηρέτησε, τὴ συμβούλευσε, τὴν καθοδήγησε, τὴ λάμπρυνε μὲ τὴ σοφία καὶ τὴ σύνεσή του. Καὶ τὸ πλέον ἐκπληκτικὸ γιὰ μᾶς τοὺς ἀνθρώπους τῆς συνήθειας καὶ τῆς ρουτίνας. Στὰ τελευταῖα χρόνια του ξεπερνώντας καὶ τὰ πλέον τολμηρὰ βιολογικὰ ὅρια, ξαναγύρισε στὸν πρῶτο του ἐπιστημονικὸ ἔρωτα, τὴ Νεώτερη Ἑλλάδα.

Μὲ ζωτικότητα ποὺ δὲν θὰ πάψει ποτὲ νὰ εἶναι θαυμαστὴ γιὰ ὅσους τὸν γνωρίσαμε, μᾶς χάρισε ἀνανεωμένες τὶς νεοελληνικὲς ἱστορικὲς μελέτες του, προσθέτοντας τὸ ἔξοχο αὐτοβιογραφικὸ του τοῦ μεσοπόλεμου. Ἀκολούθησε τὸ ἄγνωστο ἐκπληκτικὸ βιβλίον του γιὰ τὸν Ἰμπραήμ καὶ ἡ ἐπανεκδοσὴ τοῦ πρῶτου τοῦ ἔργου, ποὺ τάραξε τὴν ἐπιστημονικὴ ἀπολίθωση τῆς Ἀθήνας. Καὶ τέλος, φέτος, λίγους μῆνες πρὶν, μᾶς χάρισε ὡς ὑποθήκη ἐθνικοῦ ἥθους καὶ ἐπιστήμης τὸ βιβλίον γιὰ τὸ ἔργο καὶ τὴ δράση τοῦ «συνταγματικοῦ δημοκράτη ἡγέτη κατὰ τὴν Ἐπανάστασι τοῦ '21» τοῦ προπάππου του Γεωργίου Λογοθέτη Λυκούργου.

Τὰ τελευταῖα χρόνια, στερημένος σιγὰ-σιγὰ ἀπὸ τὶς σωματικὲς του δυνάμεις καὶ κυρίως ἀπὸ τὴν ὄρασή του κατόρθωσε, ὅπως ὁ ἴδιος γράφει, νὰ φέρει σὲ πέρας τὸ τελευταῖον ἔργο του μὲ τὰ μάτια τῶν συνεργατῶν του καὶ μὲ τὴν ἀκοή του. Τὶς ὥρες ποὺ ἦταν μόνος τὶς γέμιζε μία ἄλλη του πνευματικὴ ἀγάπη, ἡ μουσικὴ τῶν μεγάλων δασκάλων ποὺ τὸν συντρόφευε ἀπὸ τὰ νεαρά του χρόνια.

Ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν καὶ ἡ πρεσβύτερη ἀδελφὴ τῆς, Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἔχασαν ἓναν ἐταῖρον, ἓναν σοφὸ σύμβουλον, ἓναν συναγωνιστή. Τοὺς μένει ὅμως μαζὶ μὲ τὴ θλίψη τῆς ἀπώλειας, ἡ περηφάνεια ὅτι ἦταν δικός τους, Διδάσκαλος τοῦ Γένους, οἰκοδόμος τῆς πνευματικῆς Ἑλλάδος ποὺ πάντα θὰ ὀνειρευόμαστε.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΕΣΠΙΝΗΣ

(1936-13 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 2014)

Στις δύσκολες, από κοινωνική άποψη, ημέρες που περνάμε ή απώλεια ενός φίλου, συναδέλφου και συναγωνιστή γίνεται βαρύτερη. Μικραίνει ο αριθμός μας, χάνεται ή συνείδηση, χάνεται ή σοφία.

Τὸν Γιώργο Δεσπίνη γνώρισα φοιτητὴ στὸ πανεπιστήμιο· οἱ σχέσεις μας ἔγιναν στενότερες ὅταν βρισκόμουν στὴ Μυτιλήνη καὶ ἀλληλογραφούσαμε γιὰ τὰ θραύσματα τοῦ ἀγάλματος τῆς Νεμέσεως ποὺ ἀποτέλεσε τὸ θέμα τῆς διδακτορικῆς του διατριβῆς (1970). Συνεργαστήκαμε κατόπιν στὸν Ραμνούντα ὅταν ἐρεῦνησε τὰ χρώματα τῶν ἀνασκαφῶν Στᾶη γιὰ νὰ βρεῖ καὶ ἄλλα θραύσματα τοῦ ἀγάλματος (*ΠΑΕ* 1977, 23-24· 1978, 17· 1979, 26) γιὰτὶ σκόπευε νὰ συνεχίσει τὴ μελέτη τοῦ θέματος. Τὸ 1972 ἔγινε καθηγητὴς στὸ Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀποχώρησε τὸ 1984. Δημιούργησε μαθητὲς καὶ παράδοση στὴν ἐρευνα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς πλαστικῆς καὶ ἦταν ὁ πρόθυμος σύμβουλος καὶ ὁδηγητὴς ὅλων ὅσοι ζητοῦσαν τὴ βοήθειά του.

Ἦγινε ἐταῖρος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τὸ 1982 καὶ ἡ σειρὰ τῆς «Βιβλιοθήκης» περιλαμβάνει δύο βιβλία του: *Παρθενώνεια* (1982, ΒΑΕ 97), *Ἄρτεμις Βραυρωνία* (2010, ΒΑΕ 268). Ἀπὸ χρόνια ἐτοίμαζε, καὶ ὅπως μοῦ εἶχε πεῖ ἦταν σχεδὸν ἔτοιμη, τὴ δημοσίευση τῶν γλυπτῶν ποὺ βρέθηκαν στὴν ἀνασκαφὴ Βραυρῶνος, τοῦ Ἰωάννου Κ. Παπαδημητρίου.

Πέραν τῶν βιβλίων καὶ τῶν μελετῶν του ποὺ τὸν ἀνέδειξαν σὲ ἐξαίρετο ἐρμηνευτὴ τῆς ἀρχαίας πλαστικῆς, ξεχωριστὴ σημασία ἔχουν γιὰ τὴν ἐλληνικὴ ἀρχαιολογία οἱ κατάλογοι τῶν γλυπτῶν τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης, ἕως τώρα τρεῖς τόμοι καὶ ἐτοιμάζεται ὁ τέταρτος, καὶ ὁ κατάλογος τῶν ἀρχαϊκῶν γλυπτῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου (ΤΑΠ, 2014) τὸν ὁποῖο πρόλαβε νὰ ἰδεῖ. Εἶναι σημαντικοὶ καὶ πρωτόφαντοι γιὰ τὴν Ὑψηρεσία καὶ κυρίως γιὰ τὸ

Γεώργιος Δεσπίνης (1936 - 13 Σεπτεμβρίου 2014).

πνεῦμα ποὺ διαπνέει καὶ τὰ δύο ἔργα, παράδειγμα ἐπιστημονικῆς μεθόδου καὶ τρόπου ἐργασίας ποὺ καταλήγει σὲ ἀποτέλεσμα.

Ὁ Γιώργος Δεσπίνης διορίστηκε Ἐπιμελητὴς τῶν Ἀρχαιοτήτων τὸ 1967, χρονιὰ τοῦ θανάτου τοῦ Χρήστου Καρούζου τοῦ ὁποίου ὑπῆρξε συνεχιστὴς στὴ μελέτῃ τῆς ἀρχαίας πλαστικῆς. Τὸ ἔργο τοῦ Γιώργου στὴν Ὑπηρεσία καὶ στὸ Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο εἶναι μόνιμο καὶ θὰ ἀποδίδει ἀέναους καρπούς. (Γιὰ τὸ ἔργο του βλ. *Ἄγαλμα*, Μελέτες γιὰ τὴν ἀρχαία πλαστικὴ πρὸς τιμὴν τοῦ Γιώργου Δεσπίνη, Θεσσαλονίκη 2001· *Γιὰ τὸν Γιώργο Δεσπίνη*, Βιβλιοθήκη τοῦ Μουσείου Μπενάκη, Τιμῆς Ἑνεκεν-3, 2010.)

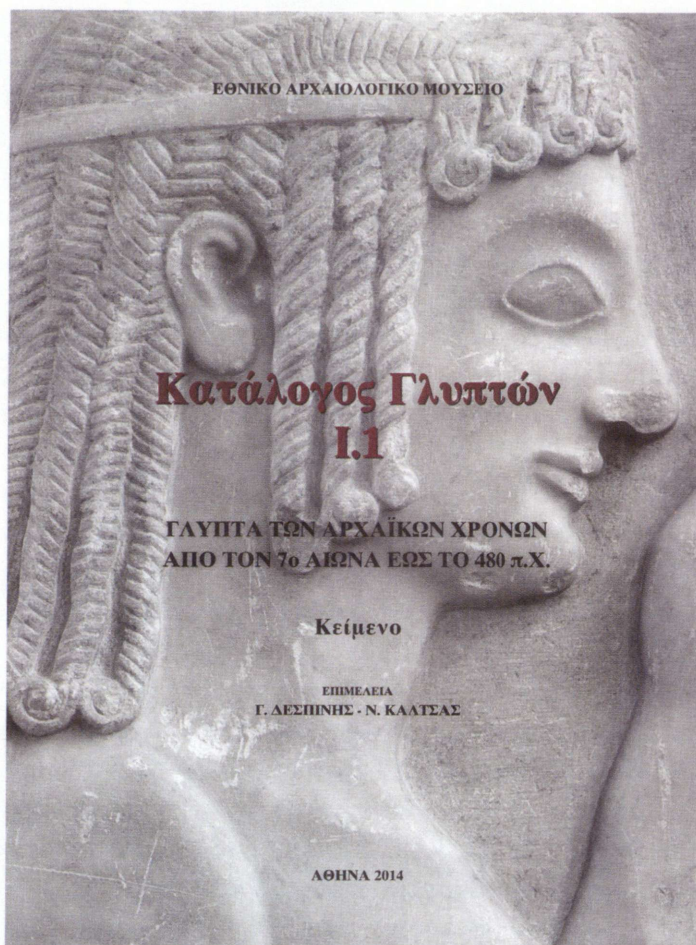
Β.Χ.Π.

Ο ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΪΚΩΝ ΓΛΥΠΤΩΝ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ

Μετὰ τοὺς τρεῖς τόμους τοῦ καταλόγου τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης, περιμένουμε καὶ τὸν τέταρτο, ἓνα νέο μεγάλο ἀρχαιολογικὸ ἔργο, *Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, Κατάλογος Γλυπτῶν. Γλυπτὰ τῶν ἀρχαϊκῶν χρόνων ἀπὸ τὸν 7ο αἰῶνα ἕως τὸ 480 π.Χ.* Ἐπιμέλεια Γ. Δεσπίνης - Ν. Καλτσᾶς σὲ δύο τόμους, κείμενου καὶ πινάκων (κείμενο σελ. 556, 408 + 16 λήμματα, πίνακες σελ. 504, 1334 φωτογραφίες) κυκλοφορήθηκε πρὸς τὸ τέλος τοῦ καλοκαιριοῦ, ἔκδοση τοῦ Ταμείου Ἀρχαιολογικῶν Πόρων καὶ Ἀπαλλοτριώσεων, 2014.

Τὸ ὅλο ἔργο ἄρχισε τὸ 2006 καὶ ἦταν ἔτοιμο τὸ 2010. Ἀπρόοπτες περιπλοκὲς ἐμπόδισαν τὴν ἔκδοσή του νωρίτερα. Γιὰ μιὰ ἀκόμη φορὰ ἀποδείχτηκε ὅτι χωρὶς τὴν ἡρωικὴ ἐμμονὴ ὀρισμένων προσώπων τίποτε τὸ μεγάλο καὶ ἐξακολουθητικὸ δὲν μπορεῖ νὰ γίνεῖ στὴν Ὑπηρεσία, ἀνασκαφή, ἀναστήλωση, δημοσίευση.

Ἦταν εὖνοια τῆς τύχης ὅτι τὰ χρόνια τῆς σύνταξης τοῦ Καταλόγου Διευθυντῆς τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἦταν ὁ Νικόλαος Καλτσᾶς, γνώστης τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς τέχνης καὶ συγγραφεὺς τοῦ ἐξαίρετου καταλόγου τῆς ἔκθεσης τῶν γλυπτῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου (Νικολάου Καλτσᾶ, *Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο. Τὰ Γλυπτά. Κατάλογος*. Ἐκδόσεις Καπὸν 2001, σελ. 376 μεγάλου σχήματος, 800 λήμματα) ποὺ βραβεύτηκε ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν. Ἔργα ὅπως ὁ νέος κατάλογος γίνονται ἀπὸ πρόσωπα ποὺ βλέπουν μακριά, πέρα ἀπὸ τὸν ἑαυτό τους. Ὁ Νίκος Καλτσᾶς σὲ συνεργασία μὲ τὸν Γιώργο Δεσπίνη σχεδίασαν τὸν κατάλογο καὶ συμμετεῖχαν στὴ σύνταξή του. Οἱ λοιποὶ συντάκτες-συνεργάτες ἦταν οἱ: Ἀγγελος Δεληβοριάς, Ἑλένη Καλάβρια, Παυλίνα Καρανασάση, Γεωργία Κοκκοροῦ-Ἀλευρᾶ, Ἑλένη Κουρίνου, Ἰωάννα Μέννεγκα, Ἀλίκη Μουστάκα, Μαρία Σάλτα, Ἀλίκη-Ισμήνη Τριάντη, Χρυσάνθη Τσούλη, Ἑλένη Καρύδη-Walter.

Ὁ Κατάλογος τῶν Ἀρχαϊκῶν Γλυπτῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου.

Ὁ νέος κατάλογος, μὲ μακρινὸ ἑλληνικὸ γενάρχη τὸν ἄφαντο, χειρόγραφο κατάλογο τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Αἰγίνης τοῦ Λεοντίου Καμπάνη καὶ ἔντυπο συνεχιστὴ τὸν πρῶτο Κατάλογο τοῦ Κεντρικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου, ἐν Ἀθήναις 1887 τοῦ Παναγιώτη Καββαδία ποὺ λίγα χρόνια ἀργότερα ἐπανεκδόθηκε συστηματικότερος καὶ πληρέστερος μὲ τίτλο *Γλυπτὰ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Κατάλογος περιγραφικός, Ἐν*

Ἀθήναις 1890-1892 (σελ. 504, ἀριθμ. εὐρετ. 1-1044) ἀποτελεῖ, μαζί μὲ τὸν κατάλογο τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης, τὸν μάρτυρα τῆς προόδου τῆς ἐλληνικῆς ἐπιστήμης, προόδου ποὺ ὀφείλεται στὰ πρόσωπα, ὅχι τοὺς θεσμούς. Ἡ Ἑλλάδα τῆς Ε. Ε. εἶναι κοντόφθαλμη καὶ μικρόψυχη. Ξοδεύει γιὰ τὸ τσιμέντωμα τῶν Μυκηνῶν, γιὰ τὸ μαρμαρίνο τύπου πολυκατοικίας κλιμακοστάσιο τῆς Ἱερᾶς Ὀδοῦ τῶν Δελφῶν, δὲν λέγω γιὰ τὸ λεμβοδρόμιο τοῦ Μαραθῶνος γιατί εἶναι πλέον ἀνιάρο, ἀλλὰ δὲν σκέπτεται τὸ πρῶτο της καθήκον, τὴν πραγματοποίηση μεγάλων ἔργων ποὺ δοξάζουν τὸν τόπο, ὅπως τὴ Γερμανία ἢ Ὀλυμπία, τὴ Γαλλία οἱ Δελφοί, τὴ Βρετανία ἢ Κνωσός, ἀνασκαφές καὶ δημοσιεύσεις ἀξεχώριστα.

Ὁ Παπαδημητρίου, ὁ Κοντῆς καὶ ὁ Καροῦζος ἀνάστησαν τὸ *Ἀρχαιολογικὸ Δελτίο* καὶ ἱδρυσαν τὴ σειρὰ *Δημοσιεύματα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου*. Ὁ Μαρινᾶτος ἱδρυσε τὰ *Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν* καὶ συνέχισε τὸ ἔργο τῶν προκατόχων του. Σαράντα χρόνια μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Μαρινάτου καὶ τῶν ἄλλων πρωτοπόρων ποὺ μνημόνευσα τὰ πράγματα χειροτέρεψαν ἀντὶ νὰ γίνουν καλύτερα. Οἱ λόγοι εἶναι γνωστοί. Δὲν χρειάζεται ἀνάπτυξη. Ὁ Κατάλογος τῶν ἀρχαϊκῶν Γλυπτῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου εἶναι κατόρθωμα ἀτομικὸ τῶν συντελεστῶν του. Τοῦ ἀειμνήστου Γεωργίου Δεσπίνη, τοῦ Νίκου Καλτσᾶ καὶ τῶν συνεργατῶν τους ποὺ ἀναφέρονται παραπάνω. Τοὺς ἀρμόζει κάθε ἔπαινος καὶ μαζί ἢ εὐχή νὰ συνεχίσουν τὸ ἔργο ποὺ ἄρχισαν, παράδειγμα καὶ ὑπόδειγμα γιὰ τοὺς νεώτερους, ὅσοι ἀκολουθοῦν τὸν δρόμο τῆς ἐπιστήμης.

ΜΑΤΤΙ ΕΓΟΝ ΦΙΛΗ ΤΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ*

Τὴν Μάττη Ἐγκον γνώρισα πρὶν ἀπὸ πολλὰ χρόνια, σὲ δύσκολες στιγμὲς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Βοήθησε μὲ τὸν τρόπο της καὶ τὴ νηφαλιότητά της στὴν ἀποκατάσταση τῆς ἡρεμίας. Ἐκτοτε μᾶς συνδέει κοινὸς στόχος ποὺ ὁ καθένας τὸν ἐπιδιώκει ἀπὸ τὴ μεριά του.

Ἡ Μάττη ἔδωσε νέο πνευματικὸ περιεχόμενο σ' ἓνα παλιό, αἰωνόβιο, μέρος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ὅταν ἐκείνη βρισκόταν στὶς πρῶτες δεκαετίες τοῦ βίου της. Ἐννοῶ τοὺς Ἕλληνες τοῦ Ἐξωτερικοῦ ποὺ ὡς ἄτομα καὶ ὡς κοινότητες, βοήθησαν, κυρίως χρηματικῶς, τὴν ὑπόθεση τῶν ἐλληνικῶν μνημείων. Στὰ παλαιὰ Πρακτικὰ τῆς Ἑταιρείας, τοῦ 19ου αἰώνα, ἀναφέρονται συχνὰ κατὰ γεωγραφικὴ τάξη. Οἱ σημαντικότερες ὁμάδες ἦσαν ἡ ἐν Λονδίῳ Ἑλληνικὴ Ἐπιτροπὴ, οἱ ἐν Καλκούττα Ἕλληνες, ἡ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἀρχαιολογικὴ ἐπιτροπὴ, οἱ Ἕλληνες τῆς Σερβίας, τοῦ Ἰασιίου, τῆς Ὀδησσοῦ, τοῦ Μάντσεστερ, ἄλλης μεγάλης πόλης τῆς Βρετανίας ὅπου διέπρεψαν οἱ συμπατριῶτες μας.

Ἡ Μάττη Ἐγκον εἶναι ἡ δημιουργὸς τῆς «Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Λονδίνου». Ἡ ιδέα τῆς δημιουργίας της διατυπώθηκε ἀπὸ τὸν Γεώργιο Μυλωνᾶ καὶ τὸν Κωνσταντῖνο Μπόνη τὸ 1986 κατὰ τὸ ταξίδι τους τότε στὴ Βρετανία. Ἀκολούθησαν πολλὰ καὶ δραματικὰ καὶ μόλις τὸ 1989 ἡ Ἐπιτροπὴ πῆρε τὴ νομικὴ της μορφή καὶ ἄρχισε τὴν ἐπίσημη δράση της.

Τώρα ποὺ τὸ συλλογίζομαι διαπιστώνω πὺς ἡ Ἐπιτροπὴ ἔχει ζωὴ καὶ συνεχὴ δράση ἐνὸς τετάρτου τοῦ αἰώνα. Ὅσοι τὴν παρακολουθήσαμε ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μεγαλώσαμε λιγάκι, κι ἐκείνη, ἡ Ἐπιτροπὴ, πέρασε τὴν παιδικὴ της ἡλικία καὶ ἐνή-

* Ὁμιλία τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας στὴν Ἀγγλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολή, τὴν Παρασκευὴ 19 Σεπτεμβρίου 2014.

Εικόνα από τη συνεδρία προς τιμήν της Matti Egon, η οποία εικονίζεται με τον Γενικό Γραμματέα της Έταιρείας.

λική πλέον αλλά πάντοτε πολύ νέα και άκμαία, έχει αναπτύξει την ευεργετική δράση της για την οποία της οφείλεται ευγνωμοσύνη εκ μέρους των Ελλήνων.

Ίσως διερωτηθεῖ κανείς: γιατί με τόσους Έλληνες στο Έξωτερικό, διάσημους επιστήμονες, πλούσιους ή πάμπλουτους επιχειρηματίες, πολιτικούς, δεν έχει δημιουργηθεῖ καὶ δεν υπάρχει άλλοῦ παρὰ μόνο στο Λονδίνο μιὰ τέτοια Ἐπιτροπή πού νά συμβάλλει στή βελτίωση τῶν πνευματικῶν καὶ επιστημονικῶν πραγμάτων τῆς Ελλάδας. Οἱ ἐξηγήσεις μπορεῖ νά εἶναι πολλές, ἡ εὐκολότερη εἶναι ἡ ἀδιαφορία. Μερικοὶ ἴσως θυμηθοῦν τὸν τόπο τους ὅταν γεράσουν. Τότε ἐπιστρέφουν χωρὶς ὅμως νά ἔχουν ἀνταποδώσει τὰ τροφεῖα. Ἡ Μάττι Ἔγκον ἀνήκει σὲ μιὰ ἄλλη γενιὰ Ἑλλήνων πού σχεδὸν ἔχει ἐκλείψει. Ἐννοῶ κυρίως τοὺς Χιῶτες επιχειρηματίες, ἐφοπλιστές, λόγιους, πλούσιους ἢ ὄχι. Σᾶς θυμίζω τὸν

Κοραή, τοὺς Ἀργέντηδες, τοὺς Ροδοκανάκηδες καὶ τὴν πνευματική τους παράδοση. Ἡ Κορνηλία Ροδοκανάκη τὸ 1822 πωλήθηκε σκλάβα σὲ Τοῦρκο τῆς Σμύρνης καὶ πῆρε τὸ ὄνομα Ἀϊσέ· ἐξαγοράστηκε καὶ ἔγινε ἡ μάνα, ποιοῦ ἄλλου, τοῦ Ἐμμανουὴλ Ροῖδης. Μὰ δὲν σταμάτησε ἡ γενιὰ τῶν φωτισμένων Χίων νὰ ὑπάρχει καὶ νὰ ἀκμάζει· θυμηθεῖτε τὸν Ἀνδρέα Συγγρὸ μαθητὴ τοῦ Θεοφίλου Καΐρη καὶ τὴ σημερινή μας φίλη Ματρώνα Ξυλᾶ ἢ ὅπως εἶναι τὸ σωστὸ σήμερα Μάττη Ἔγκον.

Κατὰ τὴ συνήθεια τῶν Ἀρχαίων θὰ μιλήσω καὶ γιὰ γενεαλογία καὶ περιορίζομαι στοὺς γονεῖς τῆς Μάττη, τὸν πατέρα Μιχαὴλ Μάρκου Ξυλᾶ πρωτοπόρο στὰ θέματα τοῦ Ναυτικοῦ Δικαίου μὲ ἔδρα πρώτη τὸν Πειραιᾶ καὶ τὴ μητέρα της Σταματία, φιλόλογο, συμφοιτήτρια στὰ χρόνια τοῦ Μεσοπολέμου τοῦ Νικολάου Πλάτωνος, μέλος τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Ἡ οἰκογένεια ἔχει σήμερα τρία πρόσωπα ἀνάμεσα στοὺς ἐταίρους της καὶ τὰ παλιότερα χρόνια περισσότερα. Στοὺς γονεῖς τῆς Μάττη ὀφείλεται τό « Ὀμήρειο πνευματικὸ κέντρο » στὰ Καρδάμυλα ποὺ στολίζει τὸ νησί παράλληλα μὲ τὴ Βιβλιοθήκη Κοραή. Ἐδῶ θυμίζω πὼς ἡ Μάττη ἔχει ἀναλάβει τὴ συντήρηση πολυτίμων βιβλίων τῆς βιβλιοθήκης, δώρου τοῦ Μεγάλου Ναπολέοντος στὸν Κοραή. Θυμᾶστε ὅτι ὁ Κοραῆς εἶχε ἐκδώσει Στράβωνα μὲ ἐντολὴ τοῦ Ναπολέοντος.

Ἡ Μάττη, μαθήτρια τῆς Μαρασλείου καὶ τοῦ δευτέρου γυμνασίου θηλέων Ἀθηνῶν βρέθηκε τὸ 1947 στὴ Βρετανία ὅπου μετέφερε τὴν ἔδρα τῆς ναυτικῆς ἐπιχείρησής του ὁ πατέρας της· Ἡ Μάττη συνέχισε τὶς σπουδές της στὸ πανεπιστήμιο τοῦ Λονδίνου μὲ ἀνθρωπιστικὰ γράμματα. Ἔτσι μπορεῖ νὰ ὑπηρετεῖ δύο θεοὺς, τὸν Ποσειδῶνα καὶ τὴν Ἀθηνᾶ. Τὸν πρῶτο ἀπὸ οἰκογενειακὴ παράδοση, τὴ δεύτερη ἀπὸ προαίρεση καὶ ἀπὸ τὶς χιώτικες καταβολές της. Δημιουργώντας τὴν Ἐπιτροπὴ τοῦ Λονδίνου ἡ Μάττη στόχευσε ὄχι τόσο στὰ πράγματα ὅσο στὰ πρόσωπα. Ἐδωσε τὴ δυνατότητα σὲ νέους Ἕλληνες φιλομαθεῖς καὶ φιλοπρόοδους νὰ σπουδάσουν, νὰ ἀναπτυχθοῦν καὶ νὰ ἐνισχύσουν τὴν ἑλληνικὴ ἀρχαιολογικὴ ἐπιστῆμη. Ταυτόχρονα ὡς δεύτερη μέριμνά της

ἔθεσε τὴν προβολὴ τῆς Ἑλλάδας, τὴν προβολὴ τῶν μνημείων καὶ τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων. Πόσοι, προσκαλεσμένοι τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐπιτροπῆς, δὲν μίλησαν στὸ Κέντρο Ἑλληνικῶν Σπουδῶν τοῦ King's College τοῦ Λονδίνου γιὰ τὶς ἀνασκαφές τους, τὶς μελέτες τους καὶ τὰ πορίσματά τους, καλύπτοντας ὅλη τὴ ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία καὶ τέχνη, ἀπὸ τὰ νεολιθικὰ χρόνια ἕως τὸ Δεσποτάτο τῆς Ἡπείρου.

Ἀλλὰ ξαναγυρίζω στὸν κύριο στόχο τῆς Μάττι, τὴν ἐνίσχυση τῶν νέων μὲ ὑποτροφίες γιὰ ἀνώτερες προχωρημένες σπουδές ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας, ὑποτροφίες ποὺ ἀνανεώνονται καὶ καλύπτουν ὅλο τὸ ἱστορικὸ παρελθόν μας. Οἱ σπουδές γίνονται στὴ Βρετανία, συνεχίζοντας ἔτσι μιὰ παράδοση ποὺ ἄρχισε νὰ δημιουργεῖται εὐθὺς μετὰ τὸν πόλεμο, μὲ τοὺς τότε νέους ἀρχαιολόγους Ἀλέξανδρο Καμπίτογλου, Βαρβάρα Φιλιππάκη, Βάσο Καλλιπολίτη, Μανόλη Ἀνδρόνικο, ὅλοι μαθητὲς τοῦ Beazley ποὺ διακρίθηκαν καὶ διέπρεψαν ὡς μέλη τῆς Ὑπηρεσίας καὶ ὡς καθηγητὲς σὲ πανεπιστήμια.

Πρέπει νὰ τονίσω ἰδιαίτερα ἓνα σημεῖο. Ἀπὸ τὶς ὑποτροφίες ποὺ δίδονται κάθε χρόνο τακτικά, ὀρισμένες εἶναι προσωπικὲς τῆς Μάττι, δηλαδὴ καλύπτει τὴ δαπάνη, τὸ ποσὸν τῶν ὑποτροφιῶν ἐξ ἰδίων. Καὶ σ' αὐτὸ συνεχίζει τὴν παλιὰ χιώτικη παράδοση ποὺ πηγαίνει πίσω ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Κοραΐ.

Εἶναι πλῆθος οἱ ὑπότροφοι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπιτροπῆς καὶ τῆς Μάττι ποὺ ὁλοκλήρωσαν μὲ ἐπιτυχία τὶς σπουδές τους. Ἄλλοι γύρισαν στὴν πατρίδα ἄλλοι ἔμειναν ἔξω, ὅλοι ὅμως προσφέρουν στὴν κοινὴ ὑπόθεση, τὴν πρόοδο τῆς ἐπιστήμης, ἰδιαίτερα τώρα ὅπου τὸν τόπο μας τὸν καλύπτει δικαιολογημένα ἡ ἀθυμία, ἡ αὐτοεγκατάλειψη καὶ ἡ παραδοχὴ τῆς ὀπισθοδρομησης, γιὰ τὰ πράγματα τὰ ὀρίζει ἡ τέταρτη κατὰ σειρὰν αὐτοκρατορία, ἡ εὐρωπαϊκὴ, στὴν ὁποία θεληματικὰ ἀλλὰ ἄσκεπτα ἐνταχθήκαμε.

Νομίζω, χωρὶς ὅμως νὰ εἶμαι ἐντελῶς βέβαιος, ὅτι ὅλοι σας ἐδῶ ἀπόψε ταυτίζετε τὴν Μάττι ἢ ἔγκον μόνο μὲ τὴν Ἑλληνικὴ Ἀρχαιολογικὴ Ἐπιτροπὴ τοῦ Λονδίνου καὶ μὲ τὸ μεγάλο ἔργο ποὺ ἔχει ἐπιτελέσει ἐδῶ καὶ 25 χρόνια στηρίζον-

τας τὴν ἐπιστημονικὴ μελέτη τῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδας καὶ τοῦ ἱστορικοῦ της παρελθόντος μὲ τις ὑποτροφίες σὲ ἄξιους νέους καὶ μὲ τὴν προβολὴ τῆς χώρας μας σὲ πολιτικούς καὶ ἐπιστημονικούς κύκλους.

Ὑπάρχουν καὶ ἄλλες πλευρὲς τῆς δράσης της γνωστὲς σὲ στενοὺς κύκλους, πὶο ἐρμητικούς ἀπὸ τὸν δικό μας τὸν ἀρχαιολογικό. Θὰ θυμίσω τὴν ἐτήσια ὁμιλία Ράνσιμαν στὴ μνήμη τοῦ Βρετανοῦ ἱστορικοῦ, τὸ Διεθνὲς Ἰδρυμα Ψυχιατρικῶν Ἐρευνῶν στὴν Ὁξφόρδη, τὶς ὑποτροφίες Ναυτικῶν Σπουδῶν στὴ μνήμη τοῦ πατέρα της, τὴν ἐνίσχυση μουσικῶν σπουδῶν καὶ ἐκδηλώσεων, τὶς ἐκδόσεις βιβλίων, τὴν ὀργάνωση συνεδρίων. Θὰ σταθῶ καὶ στὴν ἐνίσχυση ἀπὸ μέρους της τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ποὺ γίνεται μὲ διακριτικότητα καὶ μὲ σταθερότητα δείχνοντας ἔτσι ὅτι δὲν ξεχνᾷ τὴ μητέρα τῆς ἀρχαιολογίας στὴν Ἑλλάδα καὶ ὅτι τὴν παρακολουθεῖ, πιστὴ φίλη καὶ ἐταῖρος ἀπὸ τὸ 1985, τριάντα ὀλόκληρα χρόνια μὲ τὸν σύζυγό της Nicholas Egon. Γιὰ ὅλα ὅσα συνοπτικὰ μνημόνευσα ὑπῆρξε ἀναγνώριση ἐκ μέρους τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους. Τὴν τίμησε μὲ τὸν Χρυσὸ Σταυρὸ τοῦ Τάγματος τῆς Εὐποιίας.

Στὴν Μάττη χρωστᾶμε καὶ ἄλλα πράγματα ἐθνικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς σημασίας ποὺ δὲν γίνονταν. Βρέθηκε ἐκεῖνη ὅμως καὶ τὰ πραγματοποιίησε. Θὰ μνημονεύσω μόνον ἓνα, τὴν πολύτομη ἐκδοση τῶν *Ἀτάκτων* τοῦ Κοραῆ ποὺ ἐγινε δυνατὴ χάρις στὴ γενναιοδωρία της, τὴ φιλοπατρία της καὶ τὴν αἰσθησι τῆς ἐκπλήρωσης τοῦ χρέους πρὸς ἐκείνους ποὺ δημιούργησαν τὴν ἀναπαλλοτρίωτη πνευματικὴ περιουσία τοῦ ἑλληνικοῦ Γένους. Δὲν ἀνήκει σὲ ὅλους τὸ προνόμιο νὰ συνδέουν τὸ ὄνομά τους μὲ τὸν μεγάλο πρόδρομο τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας, τὸν Ἀδαμάντιο Κοραῆ.

Θὰ ἤθελα νὰ συνεχίσω ἀλλὰ εἶμαι ὑποχρεωμένος νὰ χρησιμοποιήσω μόνον ὅσο χρόνο μοῦ ὀρίστηκε. Θὰ τερματίσω τὸν λόγο μου ἐπαναλαμβάνοντας τὰ λόγια τοῦ Χιώτη σοφοῦ, ποὺ τὰ βρίσκω στὸν πρῶτο ἡμίτομο τοῦ πέμπτου τόμου τῆς νέας ἐκδοσης τῶν *Ἀτάκτων* ποὺ μᾶς χάρισε ἡ Μάττη: «Εἰς τοὺς φρονίμους οἱ ὑπέρογκοι ἔπαινοι δὲν εἶναι βέβαια ἀρεστοί».

Η ΓΕΝΝΗΣΗ ΤΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ*

Στὸ συνέδριο τοῦτο, ἀφιερωμένο στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία, μετέχουν κατὰ τὸ πρόγραμμα μὲ ἀνακοινώσεις 62 πρόσωπα. Ἀπὸ αὐτὰ λιγότερα ἀπὸ τὰ μισά, μόλις 27, ἀνέκουν στὸν Κλάδο. Ὅμως θὰ μὲ συγχωρήσουν οἱ ἀκροατὲς καὶ οἱ σύεδροι πὺ ἡ ὁμιλία μου θὰ ἀπευθύνεται κυρίως στὰ μέλη τῆς Ὑπηρεσίας. Για ὅσους γνωρίζουν τὰ πράγματα τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας ὁ λόγος εἶναι προφανής. Ἡ Ὑπηρεσία, δηλαδὴ ὁ Κλάδος, ἀποτελεῖ τὸ Α καὶ τὸ Ω ὡς πρὸς τὴν προστασία καὶ τὴ μελέτη τοῦ ἑλληνικοῦ μνημειακοῦ παρελθόντος. Οἱ λοιποί, ἱστορικοί, ἀρχαιολόγοι, φιλάρχαιοι, συμβάλλουν πολὺ στὴν πρόοδο τῆς ἔρευνας καὶ τῆς μελέτης, ἀλλὰ ἔως ἐκεῖ. Ὁ καῦμός τῶν μνημείων μένει στοὺς πρῶτους. Καὶ ὅσο περνοῦν τὰ χρόνια ὁ καῦμός μεγαλώνει.

Δὲν εἶναι συχνὴ τὶς τελευταῖες δεκαετίες ἡ φιλοξενία τῆς Ὑπηρεσίας στὴν αἴθουσα ὅπου βρισκόμαστε. Τὰ παλιὰ χρόνια, ἀπὸ τὸ 1900 καὶ μετὰ, ἐδῶ, στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, γίνονταν οἱ φημισμένες ὁμιλίες τοῦ Τσουντα, τοῦ Σωτηριάδη, τοῦ Ρωμαίου, τοῦ Μαρινάτου, τοῦ Ἀνδρόνικου. Αὐτὸ ἦταν φυσικό. Ὅλοι οἱ παλαιοί, μέχρι τοῦ Ρωμαίου καὶ τοῦ Γεωργίου Οἰκονόμου ὑπῆρξαν Ἐφοροὶ τῆς. Ἡ Ἑταιρεία γαλούχησε τὰ μέλη τοῦ Κλάδου, ἀπὸ τὸν Σταματάκη, τὸν Καββαδία, τὸν Τσουντα, τὸν Λεονάρδο, ὅλους ἔως τὸ 1967, ὅσο ὁ Κλάδος τὴ χρειαζόταν. Μνημονεύω τὸ 1967 ὡς ὁρόσημο γιατί ἡ στοργὴ τῆς Ἑταιρείας πρὸς τὸν Κλάδο συνεχίστηκε καὶ συνεχίζεται. Τὴ χρονία ἐκείνη, τὸ 1967, εἶχε γίνεῖ σὲ τούτη τὴν ἀπαράλλακτη αἴθουσα τὸ πρῶτο συνέδριο τῶν Ἑλλήνων Ἀρχαιολόγων. Κατὰ τὴ διάρκειά του ἀκούστηκε

* Ὅμιλία πὺ ἐγίνε σὶς 22 Ὀκτωβρίου 2014, ἐναρκτήρια τοῦ συνεδρίου πὺ ὀργάνωσε ἡ Διεύθυνση τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχείου Μνημείων στὴ μεγάλη αἴθουσα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Τὸ συνέδριο εἶχε ὡς θέμα: «Περὶ τῶν Ἀρχαιοτήτων ἰδίως. Ἡ Ἀρχαιολογία στὴν Ἑλλάδα τοῦ 19ου αἰῶνα μέσα ἀπὸ τὶς πηγὲς τοῦ Ἀρχείου τῶν Ὑπηρεσιῶν τῶν Ἀρχαιοτήτων».

σάν κεραυνός, στις 30 Μαρτίου, τὸ ἄγγελμα τοῦ θανάτου τοῦ Χρήστου Καρούζου. Ἐκτοτε πέρασε μισὸς αἰώνας καὶ πλέον καὶ ξαναβρισκόμαστε, ἄρκετὰ διαφορετικοί, στὸν ἴδιο τόπο καὶ τυχαίνει σὲ μένα τὸ προνόμιο, ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ παλαιότερα μέλη τοῦ Κλάδου, ἀλλὰ ἐκτὸς αὐτοῦ ἐδῶ καὶ εἴκοσι χρόνια, νὰ σᾶς ὑποδεχθῶ χάρις στὴ πρωτοβουλία τῆς κυρίας Ἑλενας Κουντούρη πού ὀργάνωσε τὸ συνέδριό σας. Τὸ 1967 ἤμασταν λίγοι, μόνο 36 Ἐφοροὶ καὶ Ἐπιμελητές. Σήμερα εἴστε πολυάριθμοι καὶ συνεχίζετε καὶ αὐξάνετε τὸ ἔργο πού σᾶς παραδόθηκε ἀπὸ τοὺς προκατόχους σας. Τοὺς γνωρίζετε ἄραγε, τοὺς θυμᾶστε;

Ἔχω τὴν ιδέα ὅμως ὅτι δὲν γνωρίζετε οὔτε τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ἢ ἔχετε γι' αὐτὴν τὴν κοινὴ ἄποψη πού σχηματίστηκε ἀπὸ τοὺς πτωχαλαζόνες, τὴν ἄγνοια καὶ τὴν παρωχημένη προκατάληψη. Ὅμως εἶναι ἐκείνη, ἡ Ἑταιρεία, πού συνδέει τὸ παρελθὸν μὲ τὸ σήμερα. Τὸ παρελθὸν ὄχι τὸ νεολιθικό, τὸ μυκηναϊκὸ ἢ τὸ κλασικόν. Αὐτὰ εἶναι πεθαμένα, γιὰ τὶς βιβλιοθήκες. Ἐννοῶ τὸ παρελθὸν τῆς σημερινῆς Ἑλλάδος, τῶν τελευταίων 193 χρόνων, πού τὸ 2021 θὰ γίνουν 200. Τὰ πρὶν χρόνια εἶναι ἱστορία, δὲν εἶναι ζωή.

Μοῦ τυχαίνει νὰ μιλήσω πρῶτος στὸ συνέδριό σας καὶ θὰ προτιμοῦσα νὰ εἶχε ἄλλη ἀφετηρία. Συνέδριο ὀργανωμένο ἀπὸ τὴ Διεύθυνση Ἐθνικοῦ Ἀρχείου Μνημείων πού νομοθετήθηκε τὸ 1977 στὸν Ὀργανισμό τῆς Ὑπηρεσίας χάρις στὴν ἔντονη ἐπιμονή μου καὶ τὶς φιλίες μου μὲ τὸ τότε Διοικητικὸ τῆς ἀκόμῃ ἀνεξάρτητης Ὑπηρεσίας. Τὸ παράδοξο τῆς ὑπόθεσης εἶναι ὅτι δὲν εἶχα δεῖ ποτὲ τὸ Ἀρχεῖο τῆς Ὑπηρεσίας καὶ οὔτε τὸ ἔχω δεῖ. Ἐλπίζω νὰ προφθάσω. Ξαναγυρίζω ὅμως στὴν ἀφετηρία τοῦ Συνεδρίου πού ὀργάνωσατε. Ἔχει τίτλο «Περὶ τῶν ἀρχαιοτήτων ἰδίως». Στὴν ἐγκύκλιο τοῦ συνεδρίου πολὺ φρόνιμα ἐξηγεῖται: Εἶναι ὁ τίτλος τοῦ τρίτου Τμήματος τοῦ νόμου τῆς 10/22 Μαΐου τῆς Ἀντιβασιλείας «Περὶ τῶν Τεχνολογικῶν συλλογῶν, περὶ ἀνακαλύψεως καὶ διατηρήσεως τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ τῆς χρήσεως αὐτῶν». Ὑποθέτω ὅτι θελήσατε νὰ ἀναθῇτε στὴ γέννηση τῆς Ὑπηρεσίας, στὴν ἀπώτατη ἀρχὴ της καὶ νὰ τὴ συνδέσετε μὲ τὴ σημερινή.

Ἀστοχήσατε, ὅπως εἶχε ἀστοχήσει καὶ ὁ Σύλλογος Ἑλλήνων Ἀρχαιολόγων τὸ 1984, ὅταν γιόρτασε στοὺς Δελφοὺς τὰ 150 χρόνια τῆς Ὑπηρεσίας. Θεωροῦσε ὡς ἀρχὴ τῆς, ἄρα καὶ ὡς ἀρχὴ προστασίας τῶν ἀρχαίων, ἓναν νόμο πὺν μὲ τοὺς σημερινοὺς ὅρους θὰ τὸν χαρακτηρίζα ὡς μνημονιακό. Ἦταν νόμος φτιαγμένος ἀπὸ ἓναν ἄτυχο Βαυαρὸ ἀρχιτέκτονα· ἀντέγραφε σὲ μεγάλο βαθμὸ ἓνα παπικὸ διάταγμα πὺν περιεῖχε ἀπαράδεκτες σήμερα διατάξεις γιὰ τὴ σημασία καὶ τὴν ἀξία τῶν ἀρχαίων, τὶς ὁποῖες μὲ πολὺ ζῆλο ἐφάρμοσαν οἱ πολιτικοὶ προϊστάμενοι τῆς Ὑπηρεσίας ἐπὶ 65 χρόνια.

Σκεφθήκατε ποτὲ ποῖα πραγματικὰ εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς Ὑπηρεσίας καὶ ποιοὶ πρῶτοι προστάτεψαν τὰ μνημεῖα; Ἔργο σας δὲν εἶναι ἡ προστασία καὶ ἡ διάσωση τῶν ἀρχαίων μὲ ὅπλο τὸν νόμο; Καὶ ὁ νόμος ὑπῆρχε πρὶν ἀπὸ τὴν 10/22 Μαΐου 1834 καὶ ἐφαρμόστηκε ἐπὶ 44 μῆνες πολὺ ἀποτελεσματικά, μὲ λαϊκὴ κινητοποίηση καὶ συμμετοχὴ, ὅπως θὰ λέγαμε σήμερα.

Ἀρχὴ τῆς Ὑπηρεσίας καὶ τῆς προστασίας τῶν μνημείων δὲν εἶναι οἱ Βαυαροὶ ἀλλὰ οἱ Ἕλληνες· ὁ Παπαφλέσσας, ἡ Γ' Ἐθνικὴ Συνέλευσις τῆς Τροιζῆνος, ὁ Ἰωάννης Καποδίστριας καὶ ὁ ἀδελφὸς του Βιάρος, ὁ Παναγιώτης Ἀναγνωστόπουλος ὁ Φιλικός, ὁ Ἀνδρέας Μουστοξύδης, ὁ Λεόντιος Καμπάνης, ὁ Ἀθανάσιος Ἰατρίδης, πρόσωπα λησμονημένα πὺν ἀποτελοῦν τὴν ἀρχὴ τῆς παράδοσης τοῦ Κλάδου.

Ἐφ' ὅσον τὸ συνέδριο ἔχει ὡς θέμα τὶς ἀρχαιότητες καὶ τὴν προστασία τους, δηλαδὴ τὸν νόμο, θὰ σᾶς γυρίσω πίσω, στὸ 1807. Τῇ χρονίᾳ ἐκείνῃ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὸν Κοραῖ ὁ *Ἰσοκράτης*. Στὰ «Προλεγόμενα», τὸ κύριο μέρος σὲ κάθε ἔκδοσι τοῦ Κοραῖ, ὁ Χιώτης φιλόλογος εἰσηγήθηκε στὸν Πατριάρχῃ τῇ σύστασι Μουσείου, στὴ Χίο ἢ στὴν Κωνσταντινούπολι. Ἡ ἰδέα τοῦ Κοραῖ δὲν πραγματοποιήθηκε. Ἐλειψαν οἱ ἄνθρωποι πὺν θὰ τὴν ἐνστερνίζονταν ἢ δὲν ἦταν κατάλληλη ἡ στιγμή.

Ἡ πρώτη μνεῖα κρατικῆς νομικῆς προστασίας τῶν μνημείων στὴν ἐπαναστατημένη, ἄρα ἐλεύθερη, Ἑλλάδα χρονολογεῖται στὸ 1822. Ὁ Ἄρειος Πάγος τῆς Ἀνατολικῆς Χέρσου

Ἑλλάδος στὶς 4 Φεβρουαρίου ψηφίζει ὅτι ἀνάμεσα στὰ «χρέη καὶ δικαιώματα τοῦ Ἐφόρου τῆς Πολιτικῆς» εἶναι πὼς «φροντίζει διὰ τὴν διάσωσιν τῶν ἀρχαιοτήτων». Τοῦτο εἶχε εἰδικὴ ἔννοια, ἀφοροῦσε τὶς διάσημες ἀρχαιότητες τῆς Ἀθήνας καὶ ἡ σημασία τοῦ ψηφίσματος ἦταν συμβολικὴ. Ἐνα μῆνα ἀργότερα οἱ ἴδιοι οἱ Ἕλληνες ποὺ πολιορκοῦσαν τὴν Ἀκρόπολη κανονιοβολοῦσαν τὰ μνημεῖα χωρὶς διάκριση. Τὸ ἴδιο συνέβη λίγα χρόνια ἀργότερα, τὸ 1827, ὅταν οἱ πολιορκημένοι ἀπὸ τοὺς Τούρκους Ἕλληνες χρησιμοποιοῦσαν μέλη τῶν μνημείων τῆς Ἀκρόπολης γιὰ πολεμικὸ ὕλικό.

Ὡς λαὸς ποὺ κατοικοῦμε στὴ λεγόμενη παλαιὰ ἢ κυρίως Ἑλλάδα, ἔχουμε μιὰ σπάνια ἰδιουτυπία. Ἀφοῦ στὴν ἀρχαιότητα ἀναπτυχθήκαμε καὶ ἀκμάσαμε μὲ τὴν τυραννία, τὴ δημοκρατία καὶ τὴ βασιλεία, κάποια στιγμή, συμβατικὰ τὸ 146 π.Χ., γίναμε ὑπῆκοοι αὐτοκρατοριῶν. Πρῶτα τῆς ρωμαϊκῆς, κατόπιν τῆς βυζαντινῆς, τῶν Φράγκων καὶ τέλος τῆς ὀθωμανικῆς. Ὑπῆρξε ἓνα διάλειμμα αὐτονομίας 160 χρόνων, 1821-1981 καὶ γίναμε πάλι, τὸ 1981, ὑπῆκοοι πέμπτης αὐτοκρατορίας, τῆς εὐρωπαϊκῆς.

Ἀποτέλεσμα τῆς ἐνσωμάτωσής μας στὴν εὐρωπαϊκὴ αὐτοκρατορία τὸ 1981, εἶναι ὅτι ἓνα χρόνο μετὰ, τὸ 1982, ἡ Ὑπηρεσία ὑπέστη μιὰ ριζικὴ ἀλλαγὴ. Χωρὶς λόγο στερήθηκε τὴν παραδοσιακὴ δομὴ της, τὴν αὐτονομία της καὶ τὴν ἐπιστημονικὴ διοίκησή της. Ἀπομακρύνθηκε ὁ φυσικὸς προϊστάμενός της καὶ σβήστηκε ἡ ἱστορικὴ διαδρομὴ της. Ὁ τίτλος τοῦ Ἐφόρου ποὺ δόθηκε τὸ 1829 στὸν Ἀνδρέα Μοστοξύδη καταργήθηκε· ἡ παράδοση τῆς Ὑπηρεσίας ποὺ χιζόταν ἐπὶ 153 χρόνια διακόπηκε. Οἱ ἄνθρωποι ποὺ ὡς ἔργο τοὺς ἔχουν τὴν ἀποκάλυψη τοῦ παρελθόντος τοῦ πολιτισμοῦ τοῦ τόπου, ἔχασαν τὸ δικό τους παρελθόν, τοὺς ἰδανικοὺς προδρόμους.

Δὲν εἶχε τελειώσει ὁ Ἀγώνας ὅταν ἄρχισε νὰ σχηματίζεται ἡ Ὑπηρεσία χωρὶς κανεὶς νὰ ἔχει αἴσθησις ὅτι ἔτεινε πρὸς κάποιο σκοπὸ. Ὁ Καποδίστριας ἔφθασε στὸ Ναύπλιο στὶς 8 Ἰανουαρίου 1828 καὶ τὸ βρῆκε σὲ ἐμφύλιο πόλεμο. Στὶς 12 Ἰανουαρίου ἀποβιβάστηκε στὴν Αἴγινα. Στὶς 22 Μαρτίου

ἦλθε στὸ νησί ὁ ἀδελφός του Βιάρος καὶ ἀπὸ κείνη τὴ στιγμή ἄρχισε νὰ ὑπάρχει ἔμπρακτο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν προστασία τῶν ἀρχαίων. Στις 31 Μαρτίου ὁ ἀγωνιστὴς Νικόλαος Φλογαίτης εἰσηγήθηκε στὸν Κυβερνήτη τὴ δημιουργία Μουσείου.

Ἡ πρώτη ἐκδήλωση τοῦ Κυβερνήτη γιὰ τὰ ἀρχαῖα εἶναι μία παράγραφος σὲ φορολογικὴ ἐγκύκλιο τῆς 12 Μαΐου 1828 μὲ τὴν ὁποία ἐφιστοῦσε τὴν προσοχὴ τῶν Ἐκτάκτων Ἐπιτρόπων τῶν νησιῶν στὴν παράνομη ἐξαγωγή ἀρχαίων ἀπὸ ὅσα νησιά τοῦ Αἰγαίου κατεῖχε ἡ ἑλληνικὴ Πολιτεία. Τὰ χρόνια ἐκεῖνα οἱ στόλοι τῶν τριῶν δυνάμεων διέπλεαν τὸ Ἀρχιπέλαγος ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη ἕως τὴν Κρήτη μὲ κύριο σταθμὸ τὴ Δῆλο καὶ κατόπιν τὴ Σύρο ὅπου μετέφεραν οἱ τυμβωρύχοι καὶ οἱ ἀρχαιοκάπηλοι τὰ εὐρήματά τους ἀπὸ τὴ Ρήνεια. Ἡ ἔλευση τοῦ Καποδίστρια δὲν σήμαινε καὶ σεβασμὸ τῶν ξένων ἀξιωματικῶν τῶν караβιῶν πρὸς τὴν Ἑλληνικὴ Πολιτεία τῆς Πελοποννήσου καὶ τῶν νησιῶν. Οἱ κυβερνήτες τῶν πολεμικῶν πλοίων δὲν δίσταζαν νὰ ὑποστηρίζουν τυμβωρυχίες συμπατριωτῶν τους περιηγητῶν.

Τοὺς μῆνες τοῦ 1828 ἡ μέριμνα γιὰ τὶς ἀρχαιοότητες, στὴν Αἴγινα κυρίως, ὑπῆρξε ἀντιφατικὴ. Στὸ νησί ἄρχισε ἡ πρώτη φροντίδα περισυλλογῆς ἐκείνων τῶν ἀρχαίων ποὺ ἀποκαλύπτονταν κατὰ τὶς ἐκσκαφές τῶν θεμελιῶν τῶν κυβερνητικῶν κτιρίων, μάλιστα τοῦ Ὁρφανοτροφείου ὅπου βρέθηκαν ἀγγεῖα ὡς κτερίσματα τάφων. Ἡ ἀντίφαση βρίσκεται στὸ ὅτι τὴν ἴδια ἐποχὴ γιὰ νὰ κατασκευαστεῖ ἀποβάθρα στὸ λιμάνι τῆς Αἰγίνας ἀνασκάφηκε τὸ ἱερὸ τοῦ Ἀπόλλωνος, ἡ σήμερα λεγόμενῃ Κολώνα, καὶ ἀφαιρέθηκαν οἱ λιθόπλινθοι τοῦ ναοῦ. Προϊστάμενος τῶν ἐργασιῶν ἀφαίρεσης λίθων γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ λιμανιοῦ ἦταν ὁ Samuel Gridley Howe, Ἀμερικανὸς γιατρὸς ποὺ παραστάθηκε στὸν Ἀγώνα μας καὶ βρισκόταν στὸ Μεσολόγγι κατὰ τὸν θάνατο τοῦ Byron. Στὰ Ἀπομνημονεύματά του ὁ Howe λέγει ὅτι ἡ καταστροφὴ τῶν ἀρχαίων τῆς Κολώνας ἔγινε μὲ τὴ συγκατάθεση τῆς Κυβέρνησης, δηλαδὴ τοῦ Καποδίστρια, πράγμα ποὺ δὲν ἔχουμε λόγους νὰ ἀμφισβητήσουμε.

Στὴ σημερινὴ Ἑλλάδα μεταξὺ τῶν λογίων ὑπάρχει ἀκόμη ἓνα ρεῦμα ἀντικαποδιστριακὸ καὶ ἀνάμεσα στὶς κατηγορίες ἐναντίον τοῦ Κυβερνήτη κυριαρχεῖ, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἦταν δικτάτορας, ὅτι δὲν ἀγαποῦσε, γιὰ τὴν ἀκρίβεια μισοῦσε, τὶς ἀρχαιότητες. Πρόκειται γιὰ συκοφαντίες Ἑλλήνων συνταγματικῶν ποὺ εἶχαν ἔλθει στὴν Ἑλλάδα τὰ χρόνια ἐκεῖνα γιὰ νὰ βροῦν τύχη, Φαναριωτῶν κυρίως ἀλλὰ καὶ ἄλλων ποὺ εἶχαν σπουδάσει σὲ γερμανικὰ πανεπιστήμια ἢ ἐπηρεάζονταν ἀπὸ τὸν Κοραῆ ἀλλὰ καὶ τὸν ἐπηρέαζαν ἐπίσης. Ὁ Κοραῆς, φιλόλογος καὶ πατριώτης, δὲν εἶχε πατήσει ποτὲ στὴν Ἑλλάδα καὶ ὅ,τι συνέβαινε ἐδῶ τὰ ἔβλεπε μὲ τὰ μάτια τῶν ἀνταποκριτῶν του, δημοκρατῶν ὑποτίθεται, οἱ ὁποῖοι μὲ τὴν ἔλευση τοῦ Ὁθωνος, ἔγιναν ὁπαδοὶ τῆς ἀπόλυτης μοναρχίας. Ὑπῆρξαν φθορὲς ἀρχαίων στὰ χρόνια τοῦ Κυβερνήτη, πολὺ λίγες, καὶ ἦταν ὅπως φαίνεται ἀναπόδραστες. Τὸ σημερινό, πλούσιο καὶ ἰσχυρὸ κράτος μας ἐπιτρέπει ἢ κάνει συνεχῶς μεγάλες καταστροφές χωρὶς νὰ ὑπάρχει καμία ἀνάγκη, μόνον γιὰ τὸ συμφέρον ἰδιωτῶν.

Ἕνα γεγονός μὲ μεγάλη πολιτικὴ καὶ ἀρχαιολογικὴ σημασία ἦταν ἡ ἀφίξη στὴν Πελοπόννησο στὶς 17 Αὐγούστου τοῦ 1828 γαλλικῶν στρατευμάτων ὑπὸ τὴ διοίκηση τοῦ στρατηγοῦ Maison, γιὰ τὴν ἐκδίωξη τοῦ Ἰμπραήμ ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὸν Μάιο τοῦ 1825 βρισκόταν στὴν Πελοπόννησο καὶ ἐπὶ Καποδίστρια κατεῖχε ἰσχυρὰ φρούρια. Τὸ σημαντικὸ γιὰ τὴν ἀρχαιολογία γεγονός ἦταν ὅτι ἡ Γαλλία τοῦ Καρόλου Ι΄ μιμήθηκε τὸν Ναπολέοντα καὶ τὴν ἐκστρατεία του στὴν Αἴγυπτο. Μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς ἐκστρατείας τοῦ Maison ὁργανώθηκε ἐπιστημονικὴ ἀποστολὴ γιὰ τὴν ἐξερεύνηση καὶ μελέτη τῆς Πελοποννήσου. Τὰ μέλη τῆς *Expédition Scientifique de Morée* ἔφθασαν στὸ Ναυαρίνο στὶς 19 Φεβρουαρίου 1829.

Τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο τῆς Ἀποστολῆς τὸ γνωρίζετε ἢ μπορεῖτε νὰ τὸ γνωρίσετε ἀπὸ τὴ μνημειώδη τρίτομη δημοσίευσή της. Ἀνασκαφές στὴ Μεσσήνη καὶ κυρίως στὴν Ὀλυμπία, ἐξαίρετες ἀπεικονίσεις τῶν μνημείων, τῶν γλυπτῶν, τῶν ἐπιγραφῶν. Ἀπὸ ὅλο της τὸ ἔργο θὰ μνημονευθεῖ μόνο ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Ὀλυμπίας κατὰ τὴν ὁποία ἐρευνήθηκε μέρος τοῦ

ναοῦ τοῦ Διὸς καὶ βρέθηκαν γλυπτὲς μετόπες του. Ἔως τὴν 25 Μαΐου 1829 τὸ ἔργο τῶν Γάλλων εἶχε σχεδὸν ὁλοκληρωθεῖ καὶ εἶχε φθάσει ἡ ὥρα τῆς ἀνταμοιβῆς τους ἡ ὁποία δὲν ἦταν ἄλλη ἀπὸ τὴν γλυπτὲς μετόπες τοῦ ναοῦ ποὺ βρίσκονται σήμερα στὸ μουσεῖο τοῦ Λούβρου. Τὴν ζήτησε ἀπὸ τὸν Καποδίστρια ὁ διάδοχος τοῦ Maison στρατηγὸς Schneider. Ἡ αἰτιολογία ἦταν: ἀμοιβὴ τῶν κόπων τῶν Γάλλων τῆς Ἀποστολῆς γιὰ τὴν ἔρευνα καὶ τὴν μελέτη τῆς Πελοποννήσου. Τὸ αἶτημά τους ὅμως ἦταν ἔτσι διατυπωμένο ὥστε νὰ φαίνεται ὅτι ζητοῦσαν ἀσήμαντες ἀρχαιοτήτες, ἀπομεινάρια ἀρχαίων καὶ ὄχι γλυπτὰ τῶν ὁποίων καὶ τὰ θαυράσματα εἶχαν ἀπόλυτη ἀξία γιὰ τὴν Τέχνη καὶ τὴν ἱστορικὴ σημασία τους.

Τὰ ἀρχαῖα τῆς Ὀλυμπίας ὅμως δὲν ἦταν δυνατόν νὰ τὰ πάρουν οἱ Γάλλοι γιατί ἀπαγορευόταν ἀπὸ τὸ σύνταγμα τῆς Τροιζήνας τοῦ 1827, τὸ ὁποῖο παρὰ τὸ ὅτι δὲν τὸ δέχτηκε ὁ Καποδίστριας στὸ σύνολό του ὡς πρὸς τὴ μορφὴ τοῦ πολιτεύματος, ἴσχυε ὡς πρὸς τὴν ἀπαγόρευση ἐξαγωγῆς τῶν ἀρχαιοτήτων.

Στὴν Δ' Ἐθνικὴ Συνέλευση τὸν Ἰούλιο καὶ Αὐγούστο τοῦ 1829 ποὺ ἐγίνε στὸ ἀρχαῖο θέατρο τοῦ Ἄργους μὲ ὑπόδειξη τοῦ Κολοκοτρώνη, ὁ Καποδίστριας ζήτησε ἀπὸ τοὺς Πληρεξουσίους τὴν ἔγκριση νὰ παραχωρηθοῦν στοὺς Γάλλους τὰ εὐρήματα τῆς Ὀλυμπίας, γιὰ τὰ ὁποῖα δὲν ὑπῆρχε καμία ἐλληνικὴ ἔκθεση ἢ περιγραφή. Ἡ Ἐθνικὴ Συνέλευση συγκατατέθηκε χωρὶς νὰ ὑπάρξει ἀντίρρηση οὔτε ἀπὸ τοὺς συνταγματικούς. Δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἦταν λάθος τοῦ Καποδίστρια ἡ δωρεὰ αὐτή. Ἀλλὰ πρέπει νὰ συνυπολογίσουμε καὶ τὴν πολιτικὴ καὶ οἰκονομικὴ συνθήκη τῆς ἐποχῆς. Ὁ Κυβερνήτης χρειαζόταν τὴ βοήθεια τῆς Γαλλίας γιὰ τὸ ἄπλωμα τῶν συνόρων, ποὺ οἱ Ἀγγλοὶ τὰ ἤθελαν στὸν Ἰσθμό, χρειαζόταν δάνειο καὶ συγχρόνως ἡ παρουσία τοῦ γαλλικοῦ στρατοῦ ἦταν σοβαρὸς παράγων πίεσης.

Βρισκόμαστε στὸ φθινόπωρο τοῦ 1829. Στὴν 2 Ὀκτωβρίου ὁ Νικόλαος Σπηλιάδης, πρωθυπουργὸς τοῦ Καποδίστρια γράφει πρὸς τὸν Παναγιώτη Ἀναγνωστόπουλο Ἐκτακτὸ Ἐπίτροπο Ἡλίδος, γιὰ φῆμες εὐρεσης ἀρχαίων ἀπὸ τοὺς

Γάλλους τῆς Expédition στὴν ἐπαρχία τοῦ Πύργου καὶ ὅτι ἔπρεπε νὰ φροντίσει νὰ τὰ συγκεντρώσει καὶ νὰ τὰ στείλει στὸ Ὁρφανοτροφεῖο τῆς Αἰγίνας. Οἱ φῆμες ἦταν ὁ ἀπόηχος τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ὀλυμπίας ποὺ ἔφθασαν στὸ Ναύπλιο. Ὁ Ἀναγνωστόπουλος θεωρεῖ τότε ὑποχρέωσή του νὰ ἐνημερώσει τοὺς κατοίκους τῆς Ἡλίδος καὶ ἐκδίδει τὴν ἐγκύκλιο ἀριθμ. 73, τὸ πρῶτο ἐκτενὲς συστηματικὸ νομικοῦ περιεχομένου κείμενο γιὰ τὶς ἀρχαιότητες τῆς ἐλληνικῆς Πολιτείας. Μνημονεύεται στὴν ἐγκύκλιο ἡ ἴδρυση τοῦ Μουσείου στὸ Ὁρφανοτροφεῖο, ἐξηγεῖται ἡ χρησιμότητά του καὶ δίνεται γιὰ πρώτη φορὰ στὴν Ἑλλάδα ἐπίσημος ὁρισμὸς τοῦ ἀρχαίου: «Ἀρχαιότητες λέγονται αἱ παλαιότητες, ὅσα δηλαδὴ εἶναι ἔργα τῶν προγόνων Ἑλλήνων καὶ διεσώθησαν ὑποκάτω ἢ ἐπάνω τῆς γῆς». Εἶναι ἀκριβὴς ὁ ὁρισμὸς, κατανοητός, σὲ ἀντίθεση μὲ τὸν ὁρισμὸ τοῦ νόμου τῆς 10/22 Μαΐου 1834 ποὺ ὀνομάζει τὶς ἀρχαιότητες «ἐπιστημονικὰ καὶ τεχνολογικὰ ἀντικείμενα». Δὲν ἐξετάζω τὸν ὁρισμὸ τοῦ νόμου 3028/2002 γιὰτὶ δὲν ὑπάρχει. Ὁ Ἀναγνωστόπουλος τὸν ἀναλύει. Μνημονεύει μὲ λεπτομέρειες τὰ ἀρχαῖα ποὺ οἱ γεωργοὶ καὶ οἱ χωρικοὶ εὑρίσκαν στὰ κτήματά τους, πράγματα οἰκεῖα ποὺ ὅλοι εἶχαν ἰδεῖ καὶ πολλοὶ εἶχαν στὰ σπίτια τους καὶ τονίζει ὅτι ἡ περιουλλογὴ τῶν πραγμάτων αὐτῶν φέρνει δόξα στὸν τόπο, ὅτι ἔχουν ἀξία καὶ γι' αὐτὸ τὰ ζητοῦν οἱ περιηγητές.

Μὲ τὴν ἐγκύκλιο ὁ Ἀναγνωστόπουλος ὀρίζει τὶς ὑποχρεώσεις τῶν κατοίκων τῆς Ἡλίδος ἀπέναντι στὰ ἀρχαῖα, τὴ φροντίδα ποὺ πρέπει νὰ τοὺς ἀφιερώνουν καὶ κυρίως ἀπαγορεύει τὴν ἀγοραπωλησίαν τους τῶν ὁποίων θεωρεῖ ὡς μόνον κύριο τὸ ἔθνος καὶ κατὰ τοὺς λόγους του, εἶναι «ὁ Κύριος καὶ ὁ ἀγοραστὴς ὅλων, ἐκτὸς τῶν δακτυλιδοπετρῶν». Δὲν εἶναι αἰσιόδοξος ὁ Ἀναγνωστόπουλος. Ἀντιμετωπίζει κοινωνικὰ προβλήματα, τὴν παρανομία καὶ τὴν ἀμάθεια, τὴν ἀντιδραστικὴ νοοτροπία τῶν Δημογερόντων, κάτι σὰν τὴ λεγόμενη σήμερα διαφθορά, σὲ μικρότερη βέβαια κλίμακα, ἀφοῦ ἀκόμη δὲν εἶχε εἰσαχθεῖ ἡ σημερινὴ νομιμότης τῆς παρανομίας.

Ἔως ἐδῶ ἀκούσατε γιὰ ἀσυντόνιστες κινήσεις καὶ ἐνέρ-

γειες σχετικές με τις αρχαιότητες. Τὰ πολιτικά καὶ κοινωνικά προβλήματα ποὺ ἀντιμετώπιζε ὁ Καποδίστριας ἦταν τόσο μεγάλα ποὺ κάλυπταν ὅ,τιδήποτε ἄλλο δευτερεύον. Καὶ οἱ ἀρχαιότητες δὲν ἀποτελοῦσαν ἀκόμη μέριμνά του. Μόνον ὅταν ἀποφάσισε νὰ ἀσχοληθεῖ συστηματικὰ μετὰ τὴν Παιδεία, δηλαδή τὴ Δημόσια Ἐκπαίδευση, τότε καὶ οἱ ἀρχαιότητες βρῆκαν τὴ θέση τους στὴ Διοίκηση. Γιὰ νὰ ρυθμίσει καὶ τὰ δύο προβλήματα, τὸ ἓνα μεγάλο καὶ τὸ ἄλλο μικρό, κάλεσε στὴν Αἴγινα τὸν Ἀνδρέα Μουστοξύδη, διάσημο τότε φιλόλογο, ἀρχαιολόγο καὶ ἱστορικό. Στις 21 Ὀκτωβρίου 1829 ὑπογράφηκε ἀπὸ τὸν Καποδίστρια τὸ ψήφισμα μετὰ τὸ ὁποῖο ὁ Μουστοξύδης, ἐκτὸς ἄλλων, διοριζόταν Διευθυντὴς καὶ Ἐφορος τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Ὁ τίτλος τοῦ Ἐφόρου ποὺ διατηρήθηκε ἀπὸ τοὺς Βαυαροὺς καὶ ὅλες, ἀνεξαιρέτως, τὶς κυβερνήσεις καὶ τὰ καθεστῶτα ποὺ ἀκολούθησαν, καταργήθηκε τὸ 1982 μετὰ τὸν νόμο ἐνὸς ὑπουργοῦ τὸν ὁποῖο ὁ θάνατος γλύτωσε ἀπὸ τὴν πλήρη ἀτίμωση.

Στὸ εὐχαριστήριό ἔγγραφο τοῦ τῆς 25 Ὀκτωβρίου πρὸς τὸν Κυβερνήτη γιὰ τὸν διορισμό του, ὁ Μουστοξύδης δηλώνει ὅτι σκοπεύει «τὴν μὲν ἀναγεννωμένην τῆς Ἑλλάδος γενεὰν νὰ διευθύνῃ εἰς τὴν ἀρετὴν καὶ σοφίαν, τὰ δὲ μνημεῖα τῆς μεγαλοφυΐας καὶ φιλοκαλίας τῶν προγόνων μας νὰ διατηρῇ ὅχι ὡς καύχημα εἰς παρελθοῦσαν δόξαν, ἀλλ' ὡς ἰσχυρὰν παρόρμησιν εἰς μέλλουσαν». Ἔως τώρα ὅταν γίνεται λόγος γιὰ τ' ἀρχαῖα μνημεῖα, ἀπὸ λογίους βέβαια, ἐξαίρεται ἡ σημασία καὶ ἡ ἀξία τους ἀλλὰ τηροῦνται κάποια ὅρια. Οὔτε ὀφείλαμε τὴν ἐλευθερία μας στὶς ἀρχαιότητες ὅπως θὰ ποῦν μερικὰ χρόνια ἀργότερα κάποιοι Φαναριῶτες οὔτε ὅτι οἱ ἀγωνιστὲς πολέμησαν γι' αὐτά, ὅπως πολὺ μεταγενέστερα γράφει ὁ Μακρυγιάννης, γιατί αὐτὸ ἄκουγε ἀπὸ λογίους καὶ ἀποτυχημένους ποιητές. Δὲν εἶναι δυνατόν νὰ σκεφθοῦμε ὅτι οἱ χωρικοὶ πολεμιστὲς τοῦ Ἀγώνα πολεμοῦσαν γιὰ τὰ μνημεῖα. Ὅπως λέει ὁ Κολοκοτρώνης στὴ *Διήγησιν συμβάντων τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς*, πολεμοῦσαν τὰ παληκάρια γιατί οἱ Τοῦρκοι ἦσαν ἀλλόθρησκοι, γιατί τοὺς ἐξουσίαζαν καὶ τοὺς τυραννοῦσαν, γιὰ προσωπικοὺς πολλὰς φορὲς λόγους καὶ γιὰ τὰ λάφυρα.

“Όσα σᾶς λέγω σκοπὸ ἔχουν νὰ ξεκαθαρίσουν μία σκόπημὴ ἀπόδοση στοῦ σύνολο τῶν κατοίκων τῆς χώρας, ἀπὸ τότε ἕως σήμερα, σεβασμοῦ καὶ ἀναγνώρισης τῆς ἀξίας τῶν ἀρχαίων. Τὰ αἰσθήματα αὐτὰ τὰ ἔχουν μόνον οἱ ἐπαγγελματίες ἀρχαιολόγοι. Ἀπὸ τοὺς λοιπούς, οἱ λόγιοι ἐκδηλώνουν τὴν ἐκτίμησή τους γιὰ τὰ μνημεῖα ὅταν δὲν βλάπτονται ἀπὸ αὐτά. Ἄν βρεθοῦν ἀρχαῖα στὰ θεμέλια τοῦ σπιτιοῦ ποὺ κάποιος θέλει νὰ χτίσει, θὰ φροντίσει νὰ ἀπαλλαγεῖ ἀπὸ αὐτά, ὅπως συνέβη μὲ Ἑλληνα πρωθυπουργὸ τῆς τελευταίας εἰκοσαετίας, μοιραῖο γιὰ τὴ σημερινὴ κατάστασή μας. Ὅταν βρέθηκαν σημαντικὲς ἀρχαιότητες στοῦ οἰκόπεδῳ του ἔκανε κάθε προσπάθεια γιὰ νὰ πάρει ἄδεια οἰκοδόμησης. Ἦμουν αὐτόπτης καὶ αὐτήκοος τῶν διαβημάτων του, σχεδὸν 40 χρόνια πρὶν, στὰ γραφεῖα τῆς Ἀριστείδου. Ἡ καταστροφὴ ἦ τοῦλάχιστον μεγάλη φθορὰ τοῦ τοπίου τοῦ Σουνίου, ἔγινε ἐξ αἰτίας τῆς ἐπιμονῆς τοῦ πλέον φιλαρχαίου πρωθυπουργοῦ τῆς Ἑλλάδος, ὁ ὁποῖος πίστευε ὅτι μὲ τὴν οἰκοδόμηση ἐκεῖ μεγάλου ξενοδοχείου ὠφελοῦσε τὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη τῆς χώρας¹. Ἡ πλειονότης τῶν Ἑλλήνων δὲν ἐνδιαφέρεται γιὰ τὰ ἀρχαῖα· τὰ καταστρέφει ἀπὸ ἄγνοια ἢ ἀπὸ συμφέρον καὶ παθιάζεται μόνον ὅταν τοῦ ἀμφισβητήσῃ κανεὶς τὴν ἐθνικὴ κυριότητα, ὅπως συνέβη μὲ τὰ Σκόπια, ἢ ὅταν παρασυρθεῖ ἀπὸ τὴν κυβερνητικὴν προπαγάνδα, ὅπως συμβαίνει σήμερα μὲ τὴν Ἀμφίπολη.

Μὲ ψήφισμα τῆς 21 Ὀκτωβρίου 1829 ἰδρύθηκε τὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο τῆς Αἰγίνας καὶ ὀρίστηκε ὡς Διευθυντὴς καὶ Ἐφορὸς τοῦ ὁ Ἄνδρέας Μουστοξύδης. Ἔτσι γεννήθηκε ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία τὴν ὁποία προσωποποιοῦσε τὸ Μουσεῖο. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἐπίσημη ἀρχὴ τῆς Ὑπηρεσίας καὶ ὄχι ὁ νόμος τῆς 10/22 Μαΐου 1834 ὅπως πιστεύεται. Ἡ θητεία τοῦ Μουστοξύδη μὲ τέλος τὴν 27η Σεπτεμβρίου 1831, βάστηξε 23 μῆνες καὶ 8 ἡμέρες. Ἐχοντας ὡς κύρια καθήκοντα τὴν ἴδρυση καὶ τὴν παρακολούθηση τοῦ Προκαταρκτικοῦ, τοῦ Ἀλληλοδιδασκτικοῦ, τοῦ Κεντρικοῦ Σχολείου καὶ τοῦ Ὀρφανοτροφείου, ἀσχολήθηκε ἔντονα καὶ δυναμικὰ καὶ μὲ τὸν πλουτισμὸ τοῦ Μουσείου καὶ τὴ διενέργεια ἀνασκαφῶν.

Γνωρίζουμε μὲ πολλές λεπτομέρειες τὶς ἀσχολίες καὶ τὶς ἐνέργειες τοῦ Μουστοξύδη κατὰ τοὺς 23 μῆνες ποὺ διοίκησε τὴν Ὑπηρεσία. Ὡς πρώτη καὶ κύρια φροντίδα του ἔθεσε τὴ συλλογὴ τῶν ἐπιγραφῶν καὶ τῶν γλυπτῶν ποὺ ἦσαν γνωστὰ ἀπὸ τὴν ἕως τότε βιβλιογραφία, κυρίως τοὺς περιηγητὲς καὶ τὸν πρῶτο τόμο τοῦ *Corpus Inscriptionum Graecarum* τοῦ Αὐγούστου Boeckh ποὺ εἶχε ἐκδοθεῖ τὸ 1828. Τὰ ἀρχαῖα αὐτὰ βρισκόνταν κυρίως στὴ Σαλαμίνα, τὸν Πόρο, τὴ Στερεὰ Ἑλλάδα, ἀπὸ τὴ Νάυπακτο ἕως τὰ σύνορα τῆς Ἀττικῆς, καὶ στὶς Κυκλάδες, ἀπὸ τὴ Ρήνεια ἕως τὴν Κέα, καὶ ἀνάμεσά τους καὶ κάποια νησιὰ τῆς Δωδεκανήσου.

Ὡς βοηθοὺς στ' ἀρχαιολογικὰ ὁ Μουστοξύδης εἶχε δύο πρόσωπα. Πρῶτο τὸν Λεόντιο Καμπάνη, ἀρχιμανδρίτη ἀπὸ τὴν Ἄνδρο τὸν ὁποῖο βρῆκε στὴ Διοίκηση τοῦ Ὁρφανοτροφίου ἀπὸ τὴν περίοδο τοῦ προκατόχου του Βιάρου Καποδίστρια. Τὸν Λεόντιο ὅρισε ὁ Μουστοξύδης ὡς Ἐπιστάτη, Ἐπιμελητὴ δηλαδή, μὲ καθήκοντα τὴν καταγραφὴ τῶν ἀρχαίων ποὺ ἔρχονταν στὸ Μουσεῖο καὶ τὴ γενικὴ τάξη του. Ὁ Καμπάνης, παρὰ τὴ δράση του στὰ χρόνια τοῦ Ἀγῶνος δὲν γνώριζε πολλὰ γράμματα καὶ καθόλου ἀρχαιολογία, ἦταν ὅμως πιστὸς στὸν Μουστοξύδη καὶ τὸν Κυβερνήτη.

Δεύτερος βοηθὸς ἦταν ὁ Ἀθανάσιος Ἰατρίδης ζωγράφος-λιθογράφος, ἀπὸ τὸ Καρπενήσι, ποὺ μόλις εἶχε γυρίσει ἀπὸ τὸ Παρίσι καὶ εἶχε καταλήξει στὴν Αἴγινα ψάχνοντας γιὰ δουλειά, ὅπως τὸ πλῆθος τῶν Φαναριωτῶν καὶ τῶν ἀποφοίτων τῶν γερμανικῶν πανεπιστημίων ποὺ ἀναζητοῦσαν τὴν τύχη τους στὸ Κράτος τοῦ Καποδίστρια. Τὸν βρίσκουμε νὰ μνημονεύεται πρώτη φορὰ σὲ ἔγγραφο στὶς 24 Νοεμβρίου 1829 καὶ κατόπιν τακτικὰ σὲ οἰκονομικὲς καταστάσεις. Δὲν ἦταν μόνιμος ὑπάλληλος, θὰ γίνεи στὴν περίοδο τῆς Ἀναρχίας. Πληρωνόταν ἀπὸ τὶς γενικὲς δαπάνες τοῦ Μουσείου καὶ ἔργο του ἦταν ἡ περισυλλογὴ ἀρχαίων στὰ νησιὰ καὶ τὴ Στερεὰ καὶ ἡ διενέργεια μικρῶν ἀνασκαφῶν. Ὑπῆρξε συνεργάτης τοῦ Μουστοξύδη ἕως τὶς 27 Σεπτεμβρίου 1831. Μετὰ ἀποδείχτηκε ἐχθρὸς του καὶ συκοφάντης ὡς σφοδρὸς καὶ παθιασμένος ἀντικαποδιστριακὸς ποὺ ἦταν. Μονήρης καὶ ἰδιότυπος δὲν

συμβιβάστηκε οὔτε μὲ τὴν ἀπόλυτη μοναρχία τὴν ὁποία μισοῦσε οὔτε μὲ τοὺς συνταγματικούς πού τὸν ἀγνοοῦσαν.

Στὴν ἀρχὴ κύρια πηγὴ ἀρχαίων γιὰ τὸ Μουσεῖο τῆς Αἰγίνης, ἐκτὸς ἀπὸ τ' ἀρχαῖα τοῦ ἴδιου τοῦ νησιοῦ, ἦταν ἡ Δῆλος καὶ ἡ Ρήνεια. Οἱ στῆλες τῆς Ρηνείας πού ἀποκάλυπταν οἱ τυμβωρύχοι τῆς Μυκόνου ἦταν ἀντικείμενο ἐμπορίου μὲ τὰ πληρώματα τῶν πλοίων τῶν Τριῶν Δυνάμεων πού ἀδιάκοπα διέπλεαν τὸ Αἰγαῖο καὶ μὲ τοὺς ἄφθονους περιηγητὲς πού συνέρρεαν στὴν ἐλεύθερη Ἑλλάδα. Ὑπῆρχε ὅμως νόμος στὴν Πολιτεία τοῦ Καποδίστρια σὺν ὁποῖο ὑπῆκουαν οἱ Ἑκτακοὶ Ἐπίτροποι, οἱ Τοποτηρητὲς καὶ οἱ Διοικητές. Εἰδοποιοῦσαν γιὰ τὴν εὔρεση τῶν ἀρχαίων τὴ Γραμματεία τῆς Ἐπικρατείας καὶ ὁ Σπηλιάδης φρόντιζε ὥστε κάποιο ἐθνικὸ πλοῖο πού εἶχε τὸ κατάλληλο δρομολόγιο νὰ παραλάβει τὸ ἀρχαῖο καὶ νὰ τὸ μεταφέρει στὴν Αἶγινα. Ὅταν ὁ Βιάρρος Καποδίστριας τὸ φθινόπωρο τοῦ 1829 ἀπὸ Ἑκτακτὸς Ἐπίτροπος Δυτικῶν Σποράδων ἔγινε Γραμματέας τῶν Στρατιωτικῶν καὶ Ναυτικῶν, ἀνέλαβε καὶ τὴν ἀποστολὴ τῶν ἐθνικῶν πλοίων στὰ νησιὰ καὶ τὴ Στερεά, κατὰ μῆκος τοῦ Κορινθιακοῦ, ἀπὸ τὴ Νάυπακτο ἕως τὸν Ἰσθμό. Τὰ ὀνόματα τῶν πλοίων μᾶς εἶναι γνωστά: οἱ γολέτες *Ἀθηνᾶ* καὶ *Εὐχαρίς*, τὰ κότερα *Ζέφυρος* καὶ *Αἴολος*, ἡ κορβέτα *Υἷδα*, ἡ βελού *Καλλιόπη*, τὸ σαχτούρι *Ἡφαιστος*.

Ἀπὸ τίς πρῶτες φροντίδες τοῦ Μουστοξύδη ἦταν ἡ σύνταξη ἀρχαιολογικοῦ νόμου τοῦ ὁποίου σχέδιο ὑπέβαλε σὸν Γραμματέα τῶν Ἐκκλησιαστικῶν στὶς 23 Δεκεμβρίου 1829. Ἦταν νομοθετικὸ κείμενο πολὺ αὐστηρὸ τοῦ ὁποίου ἡ κατανόηση δὲν θὰ ἦταν εὐκόλῃ ἀπὸ τοὺς πολλοὺς καὶ συνεπῶς ἀνεφάρμοστο. Καθὼς περνοῦσαν οἱ μῆνες καὶ τὸ *Σχέδιο ψηφίσματος* δὲν δημοσιευόταν, ὁ Μουστοξύδης ἀποτάθηκε σὸν Κυβερνήτῃ ὑπενθυμίζοντας τὴν ἀνάγκη νὰ τὸ ἐγκρίνει. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι ὁ Καποδίστριας βασιζόμενος σὸ κείμενο τοῦ Μουστοξύδη συνέταξε νέο. Τὸ κείμενο αὐτὸ πού φέρει ἡμερομηνία 3/15 Ἰουλίου 1830 ἐπεξεργάστηκε ὁ Νικόλαος Σπηλιάδης, Γραμματεὺς τῆς Ἐπικρατείας. Στὶς 23 Ἰουλίου τὸ ὑπέγραψε ὁ Κυβερνήτης.

Εἶναι ἡ ἐγκύκλιος ἀρ. 953, μία ἀπλουστευμένη διασκευή τοῦ *Σχεδίου Ψηφίσματος* χωρίς τις ποινικὲς διατάξεις οἱ ὁποῖες τὰ χρόνια ἐκεῖνα καὶ ἀτελέσφορες θὰ ἦσαν καὶ ἀκατανόητες. Ὁ Καποδίστριας ἔκρινε ὑπερβολικὸν τὸ *Σχέδιο* τοῦ Μουστοξύδη καὶ ἔδωσε τὴ δική του συντομότερη μορφή τὴν ὁποία ὁ Σπηλιάδης μὲ τὴ σειρά του βελτίωσε ὡς πρὸς τὴ σειρά τῶν διατάξεων καὶ τὴ σαφήνεια τῶν ἐννοιῶν.

Πὼς ἐργαζόταν, ὡς πρὸς τις ἀρχαιότητες, ὁ Μουστοξύδης μὲ βοηθοὺς μέτριους, τὸν Καμπάνη καὶ τὸν Ἰατρίδη; Τοὺς ὀνομάζω μέτριους γιατί δὲν εἶχαν οὔτε τις φιλολογικὲς οὔτε τις ἀρχαιολογικὲς γνώσεις τῆς ἐποχῆς. Ὁ μόνος, ἐξ ἴσου μέτριος, ἀλλὰ μὲ μαθητεία κοντὰ στὸν ἀρχαιοκάπηλο Γάλλο πρόξενο Φωβέλ, ἦταν ὁ Πιττάκης ὁ ὁποῖος ἀποφεύγει συστηματικὰ νὰ σχετισθεῖ μὲ τὸν Ἔφορο τοῦ Μουσείου, καὶ εἶχε τοὺς λόγους του.

Ἀλληλογραφώντας ὁ Μουστοξύδης μὲ τις τοπικὲς ἀρχὲς ζητοῦσε νὰ τὸν ἐνημερώσουν γιὰ τις ἀρχαιότητες τοῦ τόπου τους ἢ νὰ τοῦ βρίσκουν γνωστὰ καὶ δημοσιευμένα μνημεῖα τῶν ὁποίων ἔστειλε τις περιγραφὰς ἢ τὰ κείμενα τῶν ἐπιγραφῶν. Λίγο πολὺ ὅλοι ἀνταποκρίνονταν στὰ αἰτήματα τοῦ Ἐφόρου, μερικοὶ μὲ ζέση. Ἀνάμεσα σ' αὐτοὺς ξεχωρίζει ὁ Ἔκτακτος Ἐπίτροπος Ἀνατολικῆς Ἑλλάδος Κωνσταντῖνος Μεταξᾶς ὁ ὁποῖος ἔκανε καὶ τις πρῶτες ἐλληνικὲς ἀνασκαφὰς στοὺς Δελφοὺς.

Μουστοξύδης καὶ Ἰατρίδης δὲν ἔμεναν ἀκίνητοι στὴν Αἴγινα. Ἀπὸ τὰ ἐγγράφα γνωρίζουμε τις περιοδεῖες τους στὰ νησιά, ἀρχίζοντας ἀπὸ τὴν Κέα, καὶ τὴ Στερεὰ Ναυπακτία, Μεγαρίδα, Βοιωτία, Φωκίδα, Ἀττική. Ἡ Ἀθήνα, μικρὸ χωριὸ τότε ποὺ τὴν κατεῖχαν οἱ Τοῦρκοι ἐτοιμαζόταν νὰ γίνῃ πρωτεύουσα τοῦ Κράτους. Πλῆθος ξένων, Φαναριωτῶν κυρίως, ἔσπευδαν νὰ ἀγοράσουν ἀπὸ τοὺς Τούρκους ποὺ σιγά-σιγά τὴν ἐγκατέλειπαν, κτήματα γιὰ ἐπένδυση. Σοῦτσοι, Ραγκαβῆδες, ὁ ἀρχιτέκτων Κλεάνθης, ὁ Μακρυγιάννης, ἀκόμη καὶ ὁ Ἀθηναῖος Πιττάκης, ὁ Finlay. Στὸ ζήτημα τῶν ἀρχαίων οἱ Ἀθηναῖοι ὑπῆρξαν ἐξ ἀρχῆς ἐχθρικοί. Δὲν θέλησαν νὰ συνεργασθοῦν μὲ τὴν Πολιτεία τοῦ Καποδίστρια ἐνῶ

συνεργάστηκαν ἐπὶ δεκαετίες μὲ τοὺς ἀρχαιοκαπήλους προξένους, τὸν Fauvel καὶ τὸν Gropius καὶ οἱ προύχοντες τῆς πόλης ἔκαναν ἀνασκαφές γιὰ λογαριασμὸ ξένων.

Ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία τοῦ Καποδίστρια καὶ ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο τῆς Αἴγινας δὲν ἔμεινε στοὺς κατόπιν Ἕλληνες, περιλαμβάνω καὶ τοὺς ἀρχαιολόγους παλαιούς καὶ σημερινούς, δὲν ἔμεινε οὔτε ἡ ἀνάμνησή τους. Ὁ Καποδίστριας δολοφονήθηκε στὶς 27 Σεπτεμβρίου 1831. Ὁ Μουστοξύδης, μετὰ παραμονὴ μερικῶν μηνῶν ἀκόμη στὸ Ναύπλιο, ἔφυγε γιὰ τὴν Κέρκυρα στὶς 14 Ἀπριλίου 1832. Ἐπιστάτης τοῦ Μουσείου, στὴ θέση τοῦ καποδιστριακοῦ Καμπάνη, ἔγινε ὁ Ἰατρίδης ποὺ ἐκπλήρωσε ἔτσι τὸ ὄνειρό του. Παρέλαβε τὰ ἀρχαῖα τοῦ Μουσείου στὶς 10 Ἰουλίου 1832 σύμφωνα μὲ τὸν φημισμένο καὶ ἄφαντο ἕως τώρα κατάλογο Καμπάνη. Τὸ 1834 τὸ Μουσεῖο παραδόθηκε στὸν Διοικητὴ τοῦ Στρατιωτικοῦ Σχολείου, τὴ Σχολὴ Εὐελπίδων ποὺ εἶχε καταλάβει τὸ Ὀρφανοτροφεῖο. Τὰ ὄρφανά, ὅσα εἶχαν μείνει, μεταφέρθηκαν στὸ Ναύπλιο. Ὁ Ἰατρίδης ἔγινε στὴν Ἀθήνα βοηθὸς τοῦ Ross καὶ κατόπιν βοηθὸς τοῦ Πιπτάκη, ἀφοῦ ὁ Ross εἶχε ἀπομακρυνθεῖ ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία. Τὸ 1837 ἀνέλαβε ὁ ἴδιος ὁ Ἰατρίδης τὴ διάλυση τοῦ Μουσείου καὶ τὴ μεταφορὰ τῶν ἀρχαίων στὴν Ἀθήνα ὅπου τὰ παρέλαβε ὁ Πιπτάκης, ἀπόλυτος τότε κύριος τῶν συλλογῶν ἕως τὸν θάνατό του τὸ 1863.

Ἦδη ἀπὸ τὴν ἔλευση τοῦ Ὁθωνος στὴν Ἑλλάδα, στὶς 13 Ἰανουαρίου 1833, λήθη κάλυψε τὸν Καποδίστρια καὶ τὸ ἔργο του. Μόνος ποὺ μνημόνευσε καὶ σύντομα περιέγραψε τὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο τοῦ Κυβερνήτη καὶ τοῦ Μουστοξύδη, ἦταν ὁ Λουδοβίκος Ross² μ' ἓνα κείμενό του, καὶ τοῦτο γιατί ἦταν ἐπιστήμων καὶ δὲν μποροῦσε νὰ κρύψει τὴν ἀλήθεια.

Ἡ Ὑπηρεσία ἐξελίχθηκε ὁμαλὰ ἕως τὸ 1967. Μὲ τὴ δικτατορία ἔχασε τὴ διοικητικὴ αὐτοτέλειά της. Μὲ τὴν παράδοση τῆς ἐξουσίας στοὺς πολιτικούς τὸ 1974 τὰ πράγματα ἔγιναν χειρότερα μὲ τὴν πρώτη οὐσιαστικὴ εἴσοδο τοῦ κόμματος στὴ διοίκησή της, ἐγχείρημα ποὺ ὁλοκληρώθηκε τὸ 1981.

Δὲν γνωρίζω τί πιστεύετε, ὅλοι σεῖς ἐδῶ νεώτεροί μου, γιὰ

τὴν ἀρχαιολογία ὡς ἐπιστήμη στὴν Ἑλλάδα καὶ γιὰ τὴν Ὑπηρεσία. Δὲν ἔχω διαβάσει καμία ἐγκυρὴ ἀποψη ἢ γνώμη ἐκτὸς φυσικὰ ἀπὸ τὶς ἀναπόφευκτες ἐχθρικὲς τῶν ἐκτὸς Κλάδου. Πρέπει βέβαια νὰ εἰπῶ ὅτι οὔτε οἱ συνομήλικοί μου στὴν Ὑπηρεσία, ἀκόμη καὶ οἱ νεώτεροί μου χωρὶς ὑπηρεσιακὲς εὐθύνες πλέον, δὲν ἔχουν ἐξωτερικεύσει τὶς ἀπόψεις τους, ἂν ἔχουν. Ὁ λόγος εἶναι ἓνας. Ἀπὸ τὴ λεγόμενη Μεταπολίτευση καὶ μετὰ ὑποτάχθηκαν καὶ ὑπηρέτησαν κατάσταση πὺ ἐγένεε καθεστῶς καὶ τὴν ὁποία συντηροῦν οἱ διαδοχικὲς κυβερνήσεις ἕως σήμερα μὲ τὰ ἴδια πρόσωπα. Ἡ Ὑπηρεσία δὲν ἔχει πλέον προσωπικότητες καὶ ἀκούγοντας καὶ βλέποντας αὐτὰ πὺ συμβαίνουν μοῦ δημιουργεῖται ἡ ἐντύπωση πὺς κάποιος νέος Σίμων μάγος³ κυριαρχεῖ σ' αὐτὴν ὡς πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴ καὶ τὴν ὑπηρεσιακὴ δεοντολογία. Ἐπειτα ἀπὸ 186 χρόνια ἐλεύθερης ζωῆς, δημιουργίας ἐπιστήμης, ξαναγυρίζουμε στὸ παρελθόν. Τὸ κύριο στοιχεῖο πὺ ἐπιβιβιώνει τὴ διαπίστωσή μου εἶναι ἡ ἐπὶ χρόνια καθολικὴ ἔλλειψη ἀντίδρασης στὴ ἀκύρωση τῆς πρώτης ὑποχρέωσής σας, πὺ σᾶς ξεχώριζε ἀπ' ὅλους τοὺς ἐπιστημονικοὺς Κλάδους τῆς Χώρας. Τὸ σβήσιμο τοῦ *Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου*, ἐκείνου πὺ ἵδρυσε ὁ Καββαδίας μόνος τὸ 1888 ὡς ἀντίπαλο πρὸς τὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα*, πὺ ἀνανέωσε ὁ Κουρουνιώτης τὸ 1915, πὺ πέθανε καὶ τάφηκε τὸ 1935 καὶ ἀναστήθηκε τὸ 1960 ἀπὸ τὸν Παπαδημητρίου. Ὁ τελευταῖος τόμος τῶν Μελετῶν εἶναι ἓνας, τῶν ἐτῶν 2003-2009, ἕξι χρόνια σὲ ἓνα καὶ μᾶς ἀπομένουν ἀκόμη πέντε. Τὰ Χρονικὰ βρίσκονται στὸν τόμο 61 τοῦ 2006, καθυστερημένα καὶ στυμμένα. Ἀπομένει ὕλη γιὰ δημοσίευση ὀκτὼ χρόνων ἀκόμη καὶ δὲν γίνεταὶ λόγος γιὰ τὰ *Ἀνάλεκτα*.

Ἐδῶ ἀκοῦστε μιὰ μικρὴ ἱστορία τῆς Κατοχῆς. Τὸ 1944 ἓνας ἀφελὴς βιβλιοθηκᾶριος γερμανικοῦ Πανεπιστημίου ζήτησε μὲ ἐπιστολὴ του ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία νὰ τοῦ σταλοῦν οἱ τόμοι τοῦ *Δελτίου* τῶν ἐτῶν 1936-1944 πὺ τοῦ ἔλειπαν! Προφανῶς θεωροῦσε ἀδιανόητο νὰ μὴν ἔχει ἐκδοθεῖ τὸ περιοδικό.

Ἄς τελειώσω ὅμως μὲ τὸ σήμερα. Τὸ τεχνητὸ ἀρχαιολο-

γικὸ γεγονὸς τοῦ Αὐγούστου θεωρήθηκε καλὴ εὐκαιρία ἄκοπης ἐθνικῆς ἀνάτασης. Εἰπώθηκε λοιπὸν ὅτι «μὲ ἀφορμὴ αὐτὴ τὴν ἐξέλιξη καὶ τὴν ἔκρηξη ἐνδιαφέροντος, καὶ στὴν Ἑλλάδα καὶ στὸ Ἐξωτερικόν, γιὰ τὸ μνημεῖο αὐτὸ τὸ μοναδικόν, ἀξίζει νὰ σκεφθοῦμε πάλι τὸ θέμα τῆς ἀνάδειξης τοῦ πολιτισμοῦ μας, τὸ θέμα τῆς περηφάνειας ποὺ μᾶς προκαλεῖ ὁ πολιτισμὸς μας καὶ τὸ θέμα τῆς προστασίας του σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀξιοποίησίν του, περισσότερο ἀπὸ ὅ,τι μέχρι σήμερα, ὥστε ἡ Ἑλλάδα νὰ ξανακερδίσει μέσω καὶ τοῦ πολιτισμοῦ τὴν θέσιν ποὺ τῆς ἀξίζει»⁴.

Τρία εἶναι τὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὸ παραλήρημα αὐτό. Ὅτι ἐκεῖνος ποὺ τὰ εἶπε πιστεύει ὅτι εἶναι ἀπόγονος τῶν Ἀρχαίων, ποίων ἀκριβῶς ἄραγε; Ὅτι ὁ πολιτισμὸς τους εἶναι καὶ δικός του, καὶ ὅτι θὰ κερδηθοῦν χρήματα ἀπὸ αὐτὸν τὸν πολιτισμό. Εἶναι ἡ σαφέστερη μνημονιακὴ διατύπωση τῆς χρήσης τοῦ πνευματικοῦ παρελθόντος τοῦ τόπου. Σὲ σᾶς, ποὺ ἀποτελεῖτε τὴν Ὑπηρεσία ἀνήκει τὸ καθῆκον νὰ δεχθῆτε ἢ νὰ ἀπορρίψετε τέτοιες ἀπόψεις.

Αὐτὰ εἶχα νὰ σᾶς εἰπῶ καὶ εὐχομαι ἐπιτυχία στὸ συνέδριο. Θὰ προσφέρει ὅπωςδὴποτε ὑπηρεσίες, περισσότερες ἢ ἐκδοθῶν καὶ τὰ πρακτικά του.

1. *Ἡ Περιπέτεια τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας στὸν βίον τοῦ Χρήστον Καρούζου* (1995), 129-130.

2. *Αὐταπάτη*, 368-369.

3. *Πράξ.* η' 9 κέ.

4. *Καθημερινή* 21.8.2014.

ΤΑ 150 ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΥΠΗΡΕΣΙΑΣ*

Ἡ πρόσκληση τοῦ Συλλόγου τῶν Ἑλλήνων Ἀρχαιολόγων νὰ ἐκφωνήσω λόγο στὸ Συνέδριο γιὰ τὸν ἐορτασμὸ τῶν 150 χρόνων τῆς Ὑπηρεσίας μου δημιούργησε κάποια ἀμηχανία γιατί στὴν ἀναδρομὴ πού θὰ κάνω διακρίνω καὶ τὸν ἑαυτὸ μου στὴν πρώτη γραμμὴ στὰ 25 χρόνια πού πέρασαν. Θυμᾶμαι ὅτι πρὶν ἀπὸ τόσα περίπου γνώρισα ἓναν ἀπὸ τοὺς μεγάλους τῆς ἐλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης, τὸν Κωνσταντῖνο Ρωμαῖο, 35ος ἐκεῖνος στὸν πίνακα¹ τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων, 103ος ἐγώ. Χωρίζονταν οἱ διορισμοί μας ἀπὸ μισὸν αἰῶνα.

Στὴν ὁμιλία μου πού θὰ ἔχει ὡς θέμα τῆς τὸ παρελθὸν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, κυρίως τὸ ἀπώτερο, θὰ θυμίσω ἐκείνους πού ἐγὼ γνώρισα καὶ ἄλλους πού γνωρίζω ἀπὸ τὰ ἔργα τους καὶ θὰ προσπαθίσω νὰ ζυγίσω χωρὶς προκατάληψη τὸ ἔργο ὅλων ὧν ἀποτελέσαν γιὰ 150 χρόνια τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία. Γιατὶ δὲν εἶναι τίποτα ἄλλο ἢ Ὑπηρεσία μας καὶ ἡ παράδοσή της παρὰ ἐμεῖς πού συνεχίζουμε ὁ καθένας τὸ ἔργο τοῦ προηγούμενου. Γι' αὐτὸ θὰ ἐπαναλάβω μιὰ φράση τοῦ Ὑπερείδη ἀπὸ τὸν *Ἐπιτάφιό* του² πού ἐκφράζει τοὺς ἐνδοιασμούς μου γιὰ τὸ ἔργο πού ἀνέλαβα: *Φοβοῦμαι πολὺ πῶς ὅ,τι πῶ θὰ φανεῖ κατώτερο ἀπὸ τὰ κατορθώματά τους. Ἀλλὰ μιὰ σκέψη μὲ καθησυχάζει, πῶς ἂν παραλείψω κάτι, σεῖς πού μὲ ἀκοῦτε, θὰ τὸ συμπληρώσετε. Γιατὶ οἱ λόγοι μου δὲν θὰ εἰπωθοῦν σὲ τυχαίους ἀνθρώπους.* Ὅπως οἱ ἀρχαῖοι Ἀθηναῖοι πού ἄκουγαν πρὶν ἀπὸ 2.306

* Ὁ λόγος πού προγεῖται ἐκφωνήθηκε στὶς 29 Μαρτίου τοῦ 1984 ἀπὸ τὸν Γενικὸ Γραμματέα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, τότε Ἐφορο Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς. Οἱ διευκρινήσεις πού δίδονται μὲ τὶς σημειώσεις προστέθηκαν τώρα καὶ ἀρκετὲς παραπομπὲς γίνονται κυρίως σὲ τρία ἔργα τοῦ ὁμιλητοῦ: 1. *Δοκίμιο γιὰ τὴν ἀρχαιολογικὴ νομοθεσία* (ΥΠΠΟ-ΤΑΠ, Ἀθῆναι 1982· 2. *Ἡ Ἑλληνικὴ Ἀνταπάτῃ τοῦ Λουδοβίκου Ross* (BAE 263, Ἀθῆναι 2009)· 3. *Πρόχειρον Ἀρχαιολογικὸν I: Χρονογραφικὸ II: Θεματολογικὸ* (BAE 283, 284, Ἀθῆναι 2013).

χρόνια, τὸν ἔπαινο τοῦ Λεωσθένη καὶ τῶν συντρόφων του, ἔτσι κι ἐσεῖς δὲν εἴσθε οἱ *τυχαῖοι* ἀλλὰ οἱ συνεχιστὲς τοῦ ἔργου τῶν ἐπαινουμένων καὶ κριτὲς τῆς ἀλήθειας τῶν λόγων μου.

Ὅταν διορίστηκα δόκιμος Ἐπιμελητὴς Ἀρχαιοτήτων αἰσθάνθηκα συγχρόνως ὑπερήφανος καὶ ταπεινός. Ὑπερήφανος γιατί εἶχα γίνει μέλος τοῦ Κλάδου, ὅπως λέγαμε μεταξύ μας, καὶ ταπεινός γιατί ἤμουν ὁ τελευταῖος καὶ ἄμαθος, καὶ εἶχα μπροστά μου στὴν Ὑπηρεσία γιὰ νὰ μιμηθῶ καὶ νὰ θαυμάσω τόσους, ἄς θυμηθῶ μόνο ὅσους δὲν εἶναι μαζί μας: τὸν ἀπαράμιλλο, μοναδικό Χρῆστο Καροῦζο, τὸν Γιάννη Μηλιάδη, τὸν Νικόλαο Βερδελη, τὸν Βασίλειο Καλλιπολίτη, τὸν Γιάννη Θρεψιάδη, τὸν Στρατῆ Παρασκευαΐδη. Δὲν θὰ σᾶς μιλήσω ἀκόμη γιὰ τὸν Ἰωάννη Παπαδημητρίου καὶ τὸν Ἰωάννη Κοντῆ. Θὰ γίνει στὴν κατάλληλη θέση. Θὰ θυμίσω μόνο ἀκόμη δύο ἔξοχες μορφὲς τῆς οἰκογένειάς μας ποὺ χάθηκαν νέοι, τὸν Δημήτριο Θεοχάρη καὶ τὸν Σεραφεῖμ Χαριτωνίδη. Γιὰ τοὺς παλιότερους ἀρχαιολόγους, Ἕλληνες καὶ ξένους, καὶ οἱ δύο μένουν ζωντανοὶ στὴ θύμηση γιὰ τὴ χάρη τῆς συντροφιάς τους, τὴν καλωσύνη τοῦ χαρακτήρα, τὴν ἐπιστημονικὴ εὐρύτητα καὶ τὴν οὐσία τοῦ ἔργου τους. Ὅταν τοὺς ἀναπολῶ ἡ μνήμη μου τοὺς φέρνει πάντα νέους, τὸν Θεοχάρη εὐθυμο, παραδοξολόγο, πειρακτικό καὶ γοητευτικό ὁμιλητή, τὸν Χαριτωνίδη μὲ τὸ παιδικὸ πρόσωπο καὶ τὴν ιδιότυπη ὁμιλία, ἀγνὸ μὲ λαμπρὴ καρδιά, ἀνήσυχο καὶ ἐρευνητικό. Καὶ στοὺς δυὸ ὀφείλω κάτι, στὸν πρῶτο γιὰ τὴν Ἀττικὴ στὸν δεύτερο γιὰ τὴ Μυτιλήνη³.

Ἀλλὰ ἀπὸ Θεοῦ ἄρχεσθαι· καὶ δὲν βρίσκω τρόπο καλύτερο ἀπὸ αὐτὸν ποὺ μᾶς ὑπόδειξε ὁ ἀρχαῖος πολιτικός⁴: *Τὸν λόγο μου θ' ἀρχίσω μιλώντας πρῶτα-πρῶτα γιὰ τοὺς προγόνους. Γιατὶ εἶναι ὄχι μόνο δίκαιο ἀλλὰ καὶ πρέπον μαζί, σὲ τέτοια εὐκαιρία, ὅπως τούτη ἐδῶ, ν' ἀποτίσουμε στὴν μνήμη τους αὐτὸν τὸν φόρο τῆς τιμῆς. Γιορτάζουμε φέτος, τὸ 1984, τὰ 150 χρόνια τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας γιατί θεωροῦμε τὸ 1834 ὡς ἔτος ἱδρύσεώς της. Τότε ἐκδόθηκε ὁ ἀπὸ 10/22 Μαΐου νόμος τῆς Ἀντιβασιλείας «περὶ τῶν ἐπιστημονικῶν καὶ τεχνολογικῶν συλλογῶν, περὶ ἀνακαλύψεως καὶ διατηρήσεως τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ τῆς*

χρήσεως αὐτῶν», συντάκτες τοῦ ὁποίου ἦταν ὁ Adolph Weisenburg καὶ ὁ Georg Maurer. Μὲ τὸν νόμο αὐτὸν δημιουργεῖται ὁ πυρήνας τῆς Ὑπηρεσίας μὲ τὸν διορισμὸ Γενικοῦ Ἐφόρου, παλαιότατου θεσμοῦ ποὺ καταργήθηκε στὶς μέρες μας γιὰ δεύτερη φορὰ⁵ καὶ ἡ Ὑπηρεσία ἀρχίζει τὸν τραχὺ δρόμο της μὲ Προϊστάμενο τὸν Βαυαρὸ ἀρχιτέκτονα Adolf Weissenburg⁶.

Ἡ Ὑπηρεσία ὅμως δὲν γεννήθηκε αὐτόματα μ' ἓναν νόμο. Ἀντίθετα, ὁ νόμος ἔδωσε νομικὴ μορφή σὲ ὅ,τι ἤδη ἀπὸ χρόνια, ἀπὸ τὸ 1829, ὑπῆρχε ἐπίσημα. Παρὰ τὸ ὅτι ἀπὸ τὴν ἔναρξη τῆς Ἐπανάστασης ὡς τὰ χρόνια τῆς Ἀντιβασιλείας, δὲν μπορούμε νὰ ἰσχυριστοῦμε ὅτι ἡ ὑπαρξη τῶν νόμων ἦταν αἰσθητὴ στοὺς Ἕλληνες, ἐν τούτοις ἡ μέριμνα γιὰ τ' ἀρχαῖα ὑπῆρχε. Ἀναφέρω ἐνδεικτικὰ ὅτι τὸ 1822, στὴ *Νομικὴ Διάταξη*, τῆς *Ἀνατολικῆς Χέρσου Ἑλλάδος*, ὑπάρχει ἄρθρο⁷ ποὺ προβλέπει τὴν προστασία τῶν ἀρχαιοτήτων καὶ λίγο ἀργότερα, τὸ 1826, τὸ ἴδιο προβλέπει ἀπόφαση τοῦ *Ἐκτελεστικοῦ*⁸. Θὰ φανεῖ δὲ ἴσως κάπως παράδοξο ὅτι τὸ 1827 ἐκδόθηκε, ἔπειτα ἀπὸ ἀπαίτηση τῶν Δυνάμεων, τῆς Ἀγγλίας, Γαλλίας καὶ Ρωσίας σουλτανικὸ φερμάνι⁹, γιὰ τὴν προστασία τῶν ἀρχαιοτήτων τὸ ὁποῖο ἀπευθυνόταν στὸν Τοῦρκο φρούραρχο ποὺ παρέλαβε ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες τὸ φρούριο τῆς Ἀκρόπολης τῶν Ἀθηνῶν. Ἀλλὰ συντομεύω τὴ διήγησή μου καὶ φθάνω στὶς 14 Σεπτεμβρίου 1829. Τότε δημοσιεύτηκε στὴ *Γενικὴν Ἐφημερίδα τῆς Ἑλλάδος* ἡ εἴδηση γιὰ τὴν ἵδρυση τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου στὴν Αἴγινα καὶ ἡ ἀγγελία αὐτὴ εἶναι ἡ ἐπίσημη ἔναρξη τῆς ζωῆς τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας. Τὰ ἀρχαῖα ποὺ ἀποτελέσαν τὸν πυρήνα τοῦ Μουσείου εἶχαν βρεθεῖ στὸ σκάψιμο τῶν θεμελίων τοῦ Ὀρφανοτροφείου τῆς Αἱγίνας, εἶναι οἱ σημερινὲς γνωστὲς φυλακὲς τοῦ νησιοῦ, στὸ ἄνοιγμα τῶν δρόμων τῆς πόλης καὶ κατὰ τὸ χτίσιμο νέων οἰκοδομῶν. Ἀρκετὰ ἦταν προσφορὲς ἰδιωτῶν. Σύμφωνα μὲ τὸν πίνακα τῆς *Γενικῆς Ἐφημερίδος* τὰ ἀρχαῖα τοῦ μουσείου ἦταν δύο ἀγάλματα, δύο κεφαλές, ἐπτὰ ἐπιγραφές, ἑξήντα ἐπτὰ ἀνάγλυφα, ἓνα ψήφισμα, ἓνα λίθινο ἀγγεῖο μὲ ἀνάγλυφη διακόσμηση καὶ δύο χρυσὰ σκουλαρί-

κία. Δὲν πρέπει νὰ μεμψιμοιροῦμε. Ἡ Ἑλλάδα ἦταν καταμα-
τωμένη, χιλιάδες οἱ χῆρες καὶ τὰ ὀρφανὰ, ἑκατοντάδες χιλιά-
δες τὰ ζῶα ποὺ εἶχαν σφαγιασθεῖ στὶς ἐχθροπραξίες, κατε-
στραμμένες πόλεις καὶ χωριά, δενδροτομία τοῦ Ἱμπραῆμ
στὴν Πελοπόννησο, δύο ἐμφύλιοι πόλεμοι πρὶν ἀπὸ τὸν
Καποδίστρια καὶ ὅμως ἓνα ἀπὸ τὰ πρῶτα ἔργα τοῦ νέου
Κράτους ἦταν ἡ σύσταση Μουσείου.

Μόνο τὰ ἀρχαῖα ὅμως δὲν ἀποτελοῦσαν Ὑπηρεσία. Ὁ
Κυβερνήτης Ἰωάννης Καποδίστριας ἀπεφάσισε νὰ ἐμπιστευ-
θεῖ τῇ θέσῃ τοῦ Διευθυντοῦ τοῦ Μουσείου σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς
σημαντικὲς ἑλληνικὲς πνευματικὲς μορφὲς τοῦ 19ου αἰ., στὸν
φίλο του Ἀνδρέα Μουστοξύδη. Τὸ ψήφισμα τοῦ διορισμοῦ
ποὺ ἐκδόθηκε στὶς 21 Ὀκτωβρίου 1829 καὶ δημοσιεύθηκε
στὴν *Γενικὴν Ἐφημερίδα* στὶς 16 Νοεμβρίου, εἶναι γενικότερα
ἐνδιαφέρον γιατί μέσα ἀπὸ τὶς φράσεις του διακρίνουμε,
ἔχουν ὑπαγορευτεῖ ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν Κυβερνήτη, τὴν ἀρχὴ τῆς
ἐλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης ποὺ θεραπεύουμε
σήμερα. Τὸ κείμενό του εἶναι τοῦτο:

*«Θεωροῦντες τὴν ἀνάγκην καὶ τὴν ὠφέλειαν τοῦ νὰ κάμωμεν
βαθμιηδὸν τὴν συλλογὴν ὅλων τῶν ἀρχαιοτήτων, τὰς ὁποίας καλύπτει
εἰσέτι τὸ ἔδαφος τῆς Ἑλλάδος, καὶ αἱ ὁποῖαι, δυνάμεναι νὰ συντελέ-
σωσιν εἰς τὴν πρόοδον τῆς Φιλολογίας καὶ τῶν Τεχνῶν, εὐρίσκονται
διεσπαρμέναι εἰς διάφορα μέρη τῆς Ἐπικρατείας.*

*Θεωροῦντες ὡς πρώτην ἀνάγκην νὰ ἐμπιστευθῶμεν τὸ ἔργον
τοῦτο εἰς πολίτην ἔμπειρον περὶ τὴν ἀρχαιολογίαν, ὅστις θέλει ἐνα-
σχοληθῇ περὶ τὰ μέτρα, τὰ ὁποῖα ἡ Κυβέρνησις θέλει ἐνεργήσῃ
πρὸς ἐπιτυχίαν τούτου τοῦ σκοποῦ.*

*Ἐπιθυμοῦντες νὰ σαφηνισθῶσιν αἱ εἰς τὸ Ὀρφανοτροφεῖον τῆς
Αἰγίνης ἀποκείμεναι ἀρχαιοότητες καὶ ὅσαι θέλουν ἀνῆλθει ἀκολου-
θῶς ταύτην τὴν συλλογὴν*

Ψηφίζομεν

*Α'. Ὁ κύριος Ἀνδρέας Μουστοξύδης, ἐγνωσμένος διὰ τὰς ἀρχαι-
ολογικὰς καὶ φιλολογικὰς γνώσεις, διορίζεται Διευθυντὴς καὶ Ἐφο-
ρος τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου.*

*Β'. Ὅφειλει νὰ καθυποβάλῃ εἰς τὴν Κυβέρνησιν τὰ ἀναγκαῖα
μέτρα πρὸς ἐνέργειαν τοῦ παρόντος ψηφίσματος».*

Εὐθύς μετὰ τὸν διορισμό του ὁ Μουστοξύδης ὑπέβαλε στὸν Κυβερνήτη, τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1829, *Σχέδιο Ψηφίσματος* μὲ 26 ἄρθρα τὸ ὁποῖο θὰ ἀποτελοῦσε τὸν πρῶτο ἐλληνικὸ ἀρχαιολογικὸ νόμο¹⁰. Γιὰ λόγους ἄγνωστους τὸ σχέδιο τοῦτο δὲν ἐπικυρώθηκε, τὸ κείμενό του ὅμως δημοσιεύτηκε τροποποιημένο ἀργότερα ὡς ἀρχαιολογικὸς νόμος τοῦ Κράτους τῶν Ἰονίων Νήσων¹¹. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς θητείας τοῦ Μουστοξύδη ἐκδόθηκε ἡ ἐγκύκλιος ἀρ. 953 τοῦ Καποδίστρια μὲ τὴν ὁποία δόθηκαν ὁδηγίες πρὸς τοὺς ἑκτακτοὺς ἐπιτρόπους καὶ Διοικητὲς τῆς Ἐπικράτειας γιὰ τὴν περισυλλογὴ καὶ διάσωση τῶν ἀρχαίων¹².

Τὴν τραγικὴ δολοφονία τοῦ Καποδίστρια, στὶς 27 Σεπτεμβρίου 1831 ἀκολουθεῖ σὲ λίγες μέρες ἡ παραίτηση τοῦ Μουστοξύδη ἀπὸ τὸ δημόσιο ἀξίωμά του. Πιεζόμενος ὅμως ἀπὸ τὴν Κυβέρνηση παρέμεινε στὴ θέση του. Τὸ διάστημα μέχρι τῆς ὀριστικῆς ἀποχωρήσεώς του ἦταν γεμάτο πικρία ἀπὸ τὸν λυσσαλέο πόλεμο ποὺ τοῦ ἔκαμαν οἱ ἐχθροὶ τοῦ Καποδίστρια καὶ οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Κοραΐ. Εἶναι γνωστὸς καὶ ὁ οἰκτρὸς τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο φέρθηκαν στὸν Μουστοξύδη οἱ ἀντίπαλοί του κατὰ τὴν ἀναχώρησή του ἀπὸ τὴν Αἴγινα τὴν ἀνοιξὴ τοῦ 1832¹³.

Μετὰ τὴν ἀποχώρηση τοῦ Μουστοξύδη ἐπιστάτης τοῦ Μουσείου Αἰγίνας διορίστηκε ὁ ζωγράφος Ἀθανάσιος Ἰατρίδης ἀπὸ τὸ Καρπενήσι ποὺ βρίσκεται θαμμένος στὴ γειτονικὴ Ἀράχωβα¹⁴. Ἡ ὑποτυπώδης ἀκόμη ἀρχαιολογικὴ ὑπηρεσία ἔμεινε καὶ χωρὶς κεφαλὴ, γιὰ τὴν βέβαια ἄλλος ὁ Ἰατρίδης καὶ ἄλλος ὁ Μουστοξύδης.

Ἡ ἐκκρεμότης ποὺ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὴν ἔλλειψη ὑπευθύνων στὸ Κράτος γιὰ τὰ ἀρχαιολογικὰ πράγματα θεραπεύεται μὲ τὸν διορισμό¹⁵, τὸ 1833, τοῦ Βαναροῦ ἀρχιτέκτονος Adolf Weissenburg ὡς ἀρμόδιου «διὰ τὴν διατήρησιν ἀλλὰ καὶ τὴν ἀνεύρεσιν καὶ συλλογὴν τῶν ἀρχαιολογικῶν θησαυρῶν τοῦ Βασιλείου» δηλαδὴ ὡς Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων (Conservator) μὲ ὑφισταμένους τρεῖς Ὑποεφόρους (Unterconservatoren), τὸν Κυριακὸ Πιττάκη γιὰ τὴν Στερεὰ Ἑλλάδα, τὸν Ἰωάννη Κοκκῶνη γιὰ τὰ νησιὰ τοῦ Αἰγαίου καὶ τὸν Ludwig Ross γιὰ τὴν Πελοπόννησο.

Ὁ Weissenburg ἔμεινε στὴν Ὑπηρεσία μόνο 15 μῆνες. Ἐντυπωσιακὸ καὶ μόνο ἔργο κατὰ τὴ διάρκεια τῆς θητείας του εἶναι ὁ νόμος τῆς 10/22 Μαΐου ποὺ θεσπίζει τὴ θέση καὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ Γενικοῦ Ἐφόρου ὁ ὁποῖος *«ὑποκείμενος εἰς τὰς ὁδηγίας καὶ τὴν ἐπιτήρησιν τῆς ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν κτλ. Γραμματείας τῆς Ἐπικρατείας, ἐφορεύει ὅλας τὰς κατὰ τὸ Κράτος, τοὺς νομούς, τὰς ἐπαρχίας καὶ τοὺς δήμους ἐπιστημονικὰς καὶ τεχνολογικὰς συλλογὰς καὶ τοὺς Προϊσταμένους αὐτῶν ἐφόρους. Ἰδίως ἀνατίθεται εἰς τὴν φροντίδα του ἡ διεύθυνσις καὶ ἐπιτήρησις τῶν ἀρχαιοτήτων τοῦ Κράτους καὶ ἄνευ τῆς συγκαταθέσεώς του οὐδὲ διατάσσεται οὐδ' ἐνεργεῖται τίποτε ὡς πρὸς τὰς ἀρχαιότητας»*.

Τὸ ἄρθρο αὐτὸ τοῦ νόμου, τὸ 48, ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιο τῆς ὀργάνωσης τῆς Ὑπηρεσίας ἢ ἀκριβέστερα ἦταν ἡ κορυφὴ τῆς πυραμίδας ποὺ διατηρήθηκε ἐπὶ 148 χρόνια μὲ κλυδωνισμοὺς καὶ ἀλλαγὴ τίτλων χωρὶς ὅμως ἀλλαγὴ στὴν οὐσία.

Μὲ τὶς ἀνακατατάξεις στὴν τετραμελὴ Βαυαρικὴ Ἀντιβασιλεία πέφτει ὁ Mauger καὶ συμπαρασύρεται στὴν πτώση καὶ ὁ Weissenburg ὁ ὁποῖος, κατὰ τὴ φράση τοῦ διατάγματος¹⁶ τῆς ἀπολύσεώς του, τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1834, *«ἔβησε τῶν χρεῶν του, ὡς περιπτῆς πρὸς τὸ παρὸν τῆς θέσεως ταύτης»*. Τὴ θέση του κατέλαβε ὁ ἡλικίας τότε 28 ἐτῶν Ludwig Ross ὁ ὁποῖος διατήρησε καὶ τὴ θέση τοῦ Ὑποεφόρου Πελοποννήσου καὶ ἐπιφορτίστηκε ἐπὶ πλέον μὲ τὰ νησιά, μετὰ τὴν ταυτόχρονη μὲ τὸν Weissenburg, ἀπόλυση τοῦ Κοκκῶνη.

Ἡ ὀπωσδήποτε βάνουση ἀπόλυση τοῦ Weissenburg καὶ ἡ κατάληψή ἀπὸ τὸν Ross τριῶν θέσεων ὠραιοποιήθηκε μὲ τὴ δικαιολογία ποὺ καταχωρήθηκε¹⁷ στὴν *Ἐφημερίδα τῆς Κυβερνήσεως* ὅτι *«ὀλιγοστεύουν ἐπομένως τὰ ἔξοδα τῆς μισθοδοσίας τῶν ἀρχαιολόγων κατὰ 5,200 δρχ. κατ' ἔτος»*, δικαιολογία ἀνόητη ἀλλὰ εὐπεπτη ἀπὸ τοὺς πολλοὺς ὅπως φαίνεται ἀπὸ ἀνάλογες περιπτώσεις τῆς ἱστορίας τῆς ἐλληνικῆς δημόσιας διοικήσεως.

Μὲ τὴ μεταφορὰ στὴν Ἀθήνα τῆς πρωτεύουσας τοῦ Κράτους (18/30 Σεπτεμβρίου τοῦ 1834) μεταφέρεται καὶ ἡ ἔδρα τῆς Γενικῆς Ἐφορείας ἀπὸ τὸ Ναύπλιο. Ὁ L. Ross¹⁸ εἶναι ὁ κατάλληλος ἄνθρωπος, ἀπὸ ἀπόψεως μορφώσεως, γιὰ τὴ θέση τοῦ Προϊσταμένου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας.

ἔχει πλήρη γνώση τῶν ἀρχαίων ἐλληνικῶν καὶ λατινικῶν ὅπως καὶ τῆς νέας ἐλληνικῆς τὴν ὁποία ἔγραφε καὶ μιλοῦσε ὡς Ἕλληνα, ἔντονα ἐπιστημονικὰ ἐνδιαφέροντα καὶ στενὲς σχέσεις μὲ τὸν Λουδοβίκο τῆς Βαυαρίας, τὸν Ὁθωνα, τὴν Ἀντιβασιλεία καὶ τοὺς ξένους πρεσβευτὲς τῆς Ἀθήνας.

Ὁ Ross παρὰ τὶς ἱκανότητες καὶ τὰ προσόντα του εἶχε ἀλαζονικὸ καὶ ἐγωϊστικὸ χαρακτῆρα καὶ ἡ συνεργασία του μὲ τὸν Πιττάκη καὶ τὸν Ἰατρίδη, ὁ ὁποῖος ὑπηρετοῦσε πλέον στὴν Ἀθήνα, εἶχε ἀξιοθρήνητα ἀποτελέσματα. Ὁ χειρισμὸς ὅμως τοῦ θέματος τῶν ἐπιγραφῶν μὲ τοὺς λόγους τῶν ἐπιμελητῶν νεωρίων (οἱ γνωστὲς *Tabulae Curatorum Navalium*) ποὺ βρέθηκαν στὸν Πειραιᾶ στὴ θεμελίωση τοῦ Τελωνείου, δημιουργήσε μεγάλη ὀξυνση στὶς σχέσεις του μὲ τὸν ὑπουργὸ τῆς Παιδείας Ἰακωβάκη Ρίζο Νερουλὸ καὶ ὁ Ross γεμάτος θυμὸ παραιτήθηκε ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία καὶ τὴν παραίτηση αὐτὴ δέχτηκε ὁ Armansperg, ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἐπιμονὴ τοῦ Ρίζου¹⁹.

Τὸν Ross διαδέχτηκε στὴ θέση τοῦ Προϊσταμένου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας ὁ Κυριακὸς Πιττάκης μὲ συνεργάτη τὸν Ἀθαν. Ἰατρίδη. Στὸ διάταγμα 15510 τῆς 2/14 Ὀκτωβρίου 1836, τῆς τοποθέτησης τοῦ Πιττάκη, βρίσκει εὐκαιρία ὁ ὑπουργὸς Ι. Ρίζος νὰ καθορίσει, μὲ αὐστηρότητα, τὸ θέμα τῶν πνευματικῶν δικαιωμάτων τοῦ ἐλληνικοῦ Κράτους πάνω στὰ ἀρχαῖα ποὺ βρίσκονται στὶς ἀνασκαφές, δικαιώματα τὰ ὁποῖα ὁ Ross παρέκαμψε πιστεύοντας δικαίως ὅτι οἱ ἀρχαιότητες εἶναι ἱστορικὲς πηγὲς καὶ πρέπει νὰ γνωστοποιοῦνται.

Γιὰ τὸν Κυριακὸ Πιττάκη²⁰ ἔχουν λεχθεῖ, μὲ κάθε εὐκαιρία, πολλὰ ἐπαινετικά λόγια στὴ διατύπωση τῶν ὁποίων μεγάλο ρόλο ἔπαιζε ὁ συναισθηματικὸς παράγοντας. Ὁ Πιττάκης διατέλεσε Ἐφορος ἀπὸ τὸ 1836 ὡς τὸ 1848 καὶ Γενικὸς Ἐφορος ἔκτοτε, ἕως τὸ 1863, ἐπὶ 27 χρόνια δηλαδή, διάστημα μεγάλο. Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς θητείας του δὲν εἶχε συνεργάτες ἢ βοηθοὺς γιὰ τὸ ἐπιστημονικὸ μέρος τῆς δουλειᾶς του. Οἱ γνώσεις του δὲν ἦταν ἀνάλογες μὲ τὸν ζῆλο καὶ τὸν ἐνθουσιασμό ποὺ ἔδειχνε. Γνωρίζω ὅτι θὰ δυσανεψτήσω μερικὸς ἀν' ἀναφέρω ὅσα τοῦ καταλόγισε ὁ Ross, ἦταν λόγια

πού τὰ προκαλοῦσε ὁ παθιασμένος χαρακτήρας του ἢ ὁ Αὐγουστος Boeckh, ἢ ὁ ἀντίπαλός του Ραγκαβῆς. Στὸν Πιττάκη εἶχε ἀναπτυχθεῖ, σὲ παθολογικὸ βαθμὸ τὸ αἶσθημα ὅτι τὰ ἀρχαῖα τοῦ ἀνήκουν καὶ ὅτι μόνο αὐτὸς εἶχε τὸ δικαίωμα καὶ τὸ προνόμιο νὰ τὰ δημοσιεύσει. Ἡ στάση αὐτή, τῆς κρυφίνου, τῆς ἀπόκρυψης τῶν ἀρχαίων, γιὰ τὴν ὁποία τὸν κατηγορεῖ ὁ Ραγκαβῆς, τῆς παρεμπόδισης τῆς μελέτης, ὅπως καταγγέλλει ὁ Ross, κυριάρχησε ἐπὶ πολὺ στὴν Ὑπηρεσία, ὑπάρχει ἀκόμη, καὶ τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι γνωστό. Κανεὶς ὅμως δὲν μπόρεσε ποτὲ νὰ πραγματοποιήσει τὰ μεγαλεπήβολα σχέδιά του, νὰ δημοσιεύσει ὅσα βρῆκε στὴ ζωὴ του καὶ ἔτσι σπουδαῖες ἀνασκαφὲς καὶ εὐρήματα περιμένουν ἀκόμη αὐτὸν πού θὰ τοὺς δώσει ἐπιστημονικὴ ὑπόσταση.

Δὲν ἔχω πρόθεση νὰ ὑποτιμήσω τὸν Πιττάκη οὔτε τὰ αἰσθήματά του μὲ ξενίζουν. Ἐδῶ μάλιστα στοὺς Δελφούς ὀρισμένοι ντόπιοι θυμοῦνται τὴν παρόμοια, παθολογικὴ ἀγάπη καὶ ἀφοσίωση πού ἔτρεφε γιὰ τὰ ἀρχαῖα τοῦ τόπου ὁ Θύμιος Κοντολέων φύλακας τοῦ Μουσείου καὶ γιὸς τοῦ παλιοῦ Ἐπιμελητοῦ Ἀρχαιοτήτων Ἀλεξάνδρου Κοντολέοντος. Ἡ Ὑπηρεσία, ἀφοῦ τὸ Γένος ἔβγαινε ἀπὸ φρικώδη δουλεία, πέρασε ἀναγκαστικὰ ἀπὸ τὸ προεπιστημονικὸ στάδιο. Οἱ καιροὶ θέλησαν νὰ βρεθεῖ σὲ εὐνοϊκὴ στιγμή καὶ θέση ὁ Πιττάκης. Ἀλλωστε καὶ σὲ ἄλλους τομεῖς τὸ ἴδιο συνέβαινε. Ὁ Νικόλαος Δραγούμης στὶς *Ἱστορικὲς Ἀναμνήσεις*²¹ τοῦ διασώζει τὴν πικρὴ φράση τοῦ Καποδίστρια: «*Θέλετε Πανεπιστήμιον, ἀλλ' ἔχετε ἀκροατήριον ἢ καὶ καθηγητάς*».

Τοῦ Πιττάκη τὸ ἔργο ἔχει κριθεῖ· εἶναι τὰ ἀρχαῖα πού ἔσωσε καὶ φύλαξε καὶ ἐκεῖνα πού δημοσίευσε. Ἡ *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα* ἀπὸ τὸ 1837 ὡς τὸ 1860 συντάσσεται καὶ ἐκδίδεται ἀπὸ αὐτὸν μόνον. Τὰ χρόνια πού διετέλεσε Γενικὸς Ἐφορος εἶναι τὸ διάστημα πού ὁ τόπος χρειάζεται γιὰ νὰ πάρει ἀνάσα. Ἡδη μὲ τὴ δύση τοῦ Πιττάκη ἀνατέλλει μιὰ λαμπρὴ διάνοια τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ οὐμανισμοῦ, ὁ Στέφανος Κουμανοῦδης.

Ὁ διάδοχος τοῦ Πιττάκη, ὁ Παναγιώτης Εὐστρατιάδης²², ἦταν ἀπὸ τὴν ἀποψη τῆς μόρφωσης ἐντελῶς ἀντίθετος. Γεν-

νημένος στη Λέσβο το 1815, μαθητής του Κεντρικού Σχολείου και αργότερα του Ross, σπούδασε κλασική φιλολογία στη Γερμανία και σταδιοδρόμησε στην Έκπαίδευση ως καθηγητής των λατινικών στο Ναύπλιο και γυμνασιάρχης στην Αθήνα. Σὲ ηλικία 49 ἐτῶν διορίζεται Γενικός Έφορος. Έθιγεία του ὑπῆρξε μακρόχρονη, βάστηξε ὡς τὸ 1884, δηλαδή 20 χρόνια, καὶ κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος της ἦταν κι αὐτὸς μόνος, χωρὶς συνεργάτες. Μόλις τὸ 1875 διορίζεται ὁ Σταματάκης καὶ τὸ 1879 ὁ Καββαδίας.

«Τὸν ὄξυνούστατον καὶ πολυμαθὴ» κατὰ τὸν Ἰωάννη Γεννάδιο²³ Εὐστρατιάδῃ μπορούμε νὰ τὸν χαρακτηρίσουμε ἀπὸ τὸ ἄγνωστο ἔργο του. Ἀπὸ τὰ χειρόγραφα τῶν ὑπηρεσιακῶν του ἐνεργειῶν, ἀπὸ τὸ Ἡμερολόγιο Ὑπηρεσίας καὶ ἀπὸ τοὺς φακέλους τῶν διαφόρων ὑποθέσεων πού τηροῦσε. Ἐγραφε μὲ μικρότατα λεπτὰ γράμματα, πολλὲς φορές δυσδιάκριτα, καὶ μὲ θαυμαστὴ καὶ γιὰ σήμερα τάξη καὶ σύστημα διέσωζε ὅλες τὶς λεπτομέρειες πού ἀπαιτεῖ ἡ ἐπιστημονικὴ μέθοδος.

Μιὰ ἀτυχία προκάλεσε τὴν παραίτησή²⁴ τοῦ Εὐστρατιάδῃ, σὲ ηλικία 69 χρονῶν. Τὴ θέση του κατέλαβε ὁ Παναγιώτης Σταματάκης. Ἡ θητεία του ὑπῆρξε βραχύβια γιατί στὶς ἀρχὲς τοῦ ἐπομένου χρόνου, τὸ 1885, πέθανε, *«χρηρενσάσης δ' οὕτω τῆς θέσεως τοῦ Γενικοῦ Ἐφόρου ἐκλήθη εἰς τὴν διεύθυνση τῆς Γενικῆς Ἐφορείας ὁ ἀρχαιότερος τῶν Ἐφόρων Π. Καββαδίας, ὅστις καὶ προήχθη εἰς Γενικὸν Ἐφορον τῇ 12 Ἰουλίῳ τοῦ αὐτοῦ ἔτους»*, λέγει ἀγγελία στὸ *Ἀρχαιολογικὸ Δελτίο*²⁵.

Ὁ Παναγιώτης Καββαδίας²⁶ ὑπῆρξε σημαντικὴ μορφή τῆς Ὑπηρεσίας μας κατὰ τὸν 19ο αἰ. καὶ τὶς ἀρχὲς τοῦ εἰκοστοῦ καὶ τὸ ἔργο του μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ μόνο μὲ τοῦ Ἰωάννη Παπαδημητρίου. Ἐχοντας ἐξαίρετη ἐπιστημονικὴ μόρφωση καὶ εὐρύτητα ἀντιλήψεων, ὡς φοιτητῆς δημοσίευσε βιογραφία τοῦ Βολταίρου, χαρακτήρα σταθερὸ καὶ ἀρκετὰ αὐταρχικὸ εὐθύς ὡς ἀνέλαβε τὰ καθήκοντά του ἄρχισε νὰ ὀργανώνει τὴν Ὑπηρεσία. Δὲν μιῶ γιὰ ἀναδιοργάνωση ἀλλὰ γιὰ ὀργάνωση γιατί ἕως τὸ 1885 ἡ Ὑπηρεσία περιοριζόταν σὲ πρόσωπα λιγότερα ἀπὸ τὰ δάχτυλα τοῦ ἐνὸς χεριοῦ. Τὸ 1885 ὑπηρετοῦσαν ὡς Ἐφοροὶ ὁ Χρῆστος

Τσούντας καὶ ὁ Δημήτριος Φίλιος. Ἡ κύρια ἀρχαιολογικὴ δουλειὰ γινόταν ἀπὸ τοὺς Ἐφόρους τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἢ ὁποία παράλληλα μὲ τὸ Κράτος – πολλὲς φορὲς συγχέονται στὶς δημοσιεύσεις τὰ ὅρια τῶν ἐργασιῶν τῆς μὲ τοῦ Κράτους – ἀσκοῦσε τὶς δραστηριότητές τῆς.

Πρῶτο τοῦ ἔργο ὑπῆρξε, ὅπως μνημονεύει ὁ ἴδιος στὸ *Ἀρχαιολογικὸ Δελτίο*²⁷, ἡ ἔκθεσι τοῦ Ἐθνικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου (τότε λεγόταν Ἐθνικὸ Κεντρικὸ Μουσεῖο) μὲ τὴν «ἐκ τῶν ἐπαρχιῶν μεταφορὰν τῶν ἐπιστημοτέρων γλυπτικῶν ἔργων». Τοῦτο τὸ πρόβλεπαν τὰ ἄρθρα 7 καὶ 8 τοῦ ἀπὸ 10/22 Μαΐου 1834 νόμου τῆς Ἀντιβασιλείας καὶ ἔτσι ἐξηγεῖται ὅτι στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο ὑπάρχουν ἀρχαῖα ἀπὸ ὅλη τὴν Ἑλλάδα καὶ μάλιστα τὰ καλύτερα.

Ὁ Καββαδίας ὑπῆρξε ὁ ἰδρυτὴς καὶ διευθυντὴς τοῦ παλαιότερου *Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου*, πολῦτιμου γιὰ τὶς πληροφορίες πού περιέχει καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τῆς θητείας του ὡς Γενικοῦ Ἐφόρου διορίστηκαν στὴν Ὑπηρεσία οἱ Ἐφοροὶ ἐκεῖνοι πού μὲ τὸ ὄνομά τους συνδέθηκε ἡ ἀνθησις τῆς ἀρχαιολογικῆς ἐρευνας στὴν Ἑλλάδα ὅπως οἱ Λεονάρδος, Lolling, Σβορώνος, Κουρουνιώτης, Κεραμόπουλλος, Ἀδαμαντίου, Ἀρβανιτόπουλος, Ρωμαῖος, Οἰκονόμος.

Ἦδη μὲ τὰ πρόσωπα αὐτὰ ἡ Ὑπηρεσία παύει νὰ εἶναι μονομελὴς ὅπως ἐπὶ Μουστοξύδη, ἢ διμελὴς ὅπως ἐπὶ Πιττάκη, ἀποκτίνει ὑπόστασι καὶ ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ἐργασεῖ ἐπιστημονικὰ πλάι στοὺς ξένους ἀρχαιολόγους πού ἔχουν κιόλας ἐπιτελέσει μεγάλο ἔργο στὴν ἀποκάλυψι καὶ τὴ δημοσίευσιν τῶν ἀρχαιοτήτων.

Ἰδιαίτερα σημαντικὸ ἦταν τὸ ἔργο τοῦ Καββαδία στὸν νομοθετικὸ τομέα. Ὡς τὶς ἡμέρες τοῦ ἡ προστάσις τῶν ἀρχαίων γινόταν μὲ τὸν νόμο τοῦ 1834 ὁ ὁποῖος δὲν ἀρκοῦσε γιὰ τὴν Ἑλλάδα πού εἶχε ἀρχίσει νὰ ἀναπτύσσεται. Ἔτσι συντάσσει νέο ἀρχαιολογικὸ νόμο μὲ τὸν τίτλο «Περὶ ἀρχαιοτήτων», τὸν γνωστὸ ΒΧΜΣ' (2646) τῆς 24 Ἰουλίου 1899, ὁ ὁποῖος διαφέρει σὲ βασικὰ σημεῖα ἀπὸ τὸν προηγούμενο καὶ ἰδιαίτερα στὸ θέμα τῆς κυριότητος τῶν ἀρχαίων²⁸. Μὲ ἔξι Κανονιστικὰ Βασιλικά Διατάγματα πού ἐκδόθηκαν στὶς 11

Αυγούστου τῆς ἴδιας χρονιᾶς ρυθμίζει μὲ λεπτομέρειες τὰ κύρια θέματα τοῦ ἀρχαιολογικοῦ νόμου, εἰσαγωγή καὶ ἐξαγωγή, πώληση καὶ ἐμπορεία ἀρχαίων, ἐκτέλεση ἀνασκαφῶν, ἀρχαιολογικὴ ἐπιτροπὴ καὶ μὲ τὶς ἐγκυκλίους τοῦ ἐρμήνευσε γιὰ τὰ μέλη τῆς Ὑπηρεσίας καὶ τὶς δικαστικὲς καὶ ἀστυνομικὲς ἀρχὲς τὶς διατάξεις τοῦ νέου νόμου.

Ὁ Καββαδίας εἶχε γίνεи ἀπὸ τὸ 1904 καθηγητὴς τῆς Ἀρχαιολογίας στὴν Ἀθήνα, ὅλοι γνωρίζουμε τὰ πολυσέλιδα συγγράμματα ποὺ ἔγραψε γιὰ τοὺς φοιτητὲς καὶ κύριο προσωπικὸ ἀρχαιολογικὸ ἔργο του ἦταν ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ἐπιδαύρου, ποὺ τὴν ἄρχισε τὸ 1881 καὶ τὴν συνέχισε μέχρι τοῦ θανάτου του σχεδόν, ὡς τὸ 1927, καὶ ἡ μεγάλη τῆς Ἀκροπόλεως ὅπου ἔφερε σὲ φῶς τὰ ἐκπληκτικὰ ἀρχαῖα τοῦ ἐκεῖ μουσεῖου ἀνάμεσα στὰ ὁποῖα οἱ ἐξαίσιες ἀρχαϊκὲς κόρες ξεχωρίζουν.

Ἦταν, ὅπως τὸν χαρακτήρισε ἡ Σέμνη Καρούζου²⁹, «πολυπράγμων ἀλλὰ καὶ ἓνας σοβαρὸς πραγματοποιιός», «μοναχικός, ἀγέλαστος», «τύπος ἀσκητικὸς» ὁ ὁποῖος «διαχειριζόταν μὲ τίμια φειδῶ τὸ δημόσιο χρῆμα».

Ἐχοντας ὁ Καββαδίας σχέσεις μὲ τὴ Βασιλικὴ Αὐλὴ ἀποκτησε μεγάλη δύναμη ἡ ὁποία ἔγινε αἰσθητὴ καὶ στὶς λαϊκὲς τάξεις. Ὁ Ἰωάννης Κοντῆς μοῦ διηγόταν, καὶ αὐτὸς θὰ τὸ ἤξερε ἀπὸ διήγησή πάλι, ὅτι στὰ χρόνια τοῦ Καββαδία ἡ προσωπικότητά του ἐνέπνευσε τὸ θέατρο σκιῶν ὅπου ὁ ἥρωας ἀρχαιολόγος εἶχε τὶς ιδιότητές του.

Ἡ ἐπανάσταση στοῦ Γουδῆ ἦταν ἡ εὐκαιρία νὰ ἐκδηλωθεῖ ἡ δυσἀρέσκεια τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Κλάδου ἐναντίον τοῦ Καββαδία ἡ ὁποία εἶχε ὡς τελικὸ ἀποτέλεσμα τὴν ἀπομάκρυνσή του, τὸ 1909, ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία καὶ τὴν κατάργηση, γιὰ πρώτη φορὰ τῆς θέσης καὶ τοῦ βαθμοῦ τοῦ Γενικοῦ Ἐφόρου³⁰.

Τὸν Καββαδία διαδέχθηκαν στὴν ἡγεσία τοῦ Κλάδου, ὡς τὸ 1940, μερικοὶ ἀπὸ τοὺς σημαντικοὺς Ἐφόρους τῆς Ὑπηρεσίας ἢ πρώην Ἐφοροὶ ποὺ ἔγιναν καθηγητὲς στὸ Πανεπιστήμιο, οἱ Βασίλειος Λεονάρδος, Κωνσταντῖνος Κουρουνιώτης, Κωνσταντῖνος Ρωμαῖος, Γεώργιος Οἰκονόμος καὶ Σπυρίδων Μαρινᾶτος. Στὸ ἴδιο διάστημα διορίστηκαν ἀρκετοὶ νέοι

Ἐπιμελητὲς ἀπὸ τοὺς ὁποίους μνημονεύω τοὺς παλιότερους, Νικόλαο Παπαδάκι, Γεώργιο Σωτηρίου, Χρῆστο Καροῦζο, Στρατῇ Παρασκευαΐδη, Σπυρίδωνα Μαρινᾶτο, Σέμνη Καρούζου, Εἰρήνη Βαρούχα, Ἀνδρέα Ξυγγόπουλο. Τὰ ὀνόματα αὐτὰ ὀρίζουν γιὰ μᾶς σήμερα μιὰν ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία ἀνδρώθηκε καὶ ἀπόκτησε διεθνῶς ὑπόστασι³¹.

Ἡ κτήση νέων χωρῶν πρόσθεσε νέες μέριμνες στὴν Ὑπηρεσία, οἱ ὁποῖες τακτοποιήθηκαν ἐκ τῶν ἐνόντων. Τὰ προβλήματα στὴν ὑπαιθρο δὲν εἶχαν μεγαλώσει ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Εὐστρατιάδη. Τὸ σπουδαιότερο γεγονός στὴν περίοδο 1910-1940 εἶναι ἡ κωδικοποίησις τῆς ἀρχαιολογικῆς νομοθεσίας πού ἐγένε μετὰ τὸ Β. Διάταγμα 5351 τοῦ 1932. Ὁ νόμος αὐτὸς ὁ ἀρχαιολογικὸς ὅπως τὸν ἀποκαλοῦμε, διαδέχτηκε καὶ συγχώνευσε τὸν νόμο τοῦ Καββαδία καὶ ἐπὶ 52 χρόνια μᾶς βοήθησε στὴν προστασία τῶν ἀρχαίων³². Τὸν τελευταῖο καιρὸ ἀπόκτησε δυσάρεστη ἐπικαιρότητα μετὰ τὴν προσπάθεια κάποιου Ὑπουργείου νὰ σφετεριστεῖ τὶς διατάξεις του.

Τὴν περίοδο 1938-1958 βαραίνουν γεγονότα πού ἐμπόδισαν κάθε δραστηριότητα ὠφέλιμη γιὰ τὰ ἀρχαῖα, ἀντίθετα ἔγιναν πολλὲς καταστροφές. Ὁ ἀλβανικὸς πόλεμος, ἡ γερμανικὴ κατοχή³³, ὁ ἐμφύλιος καὶ ἡ δύσκολη πολιτικὴ, οἰκονομικὴ καὶ κοινωνικὴ κατάστασις πού ἀκολούθησε ἐπιδροῦν ἀρνητικά. Ὁ Μαρινᾶτος πού διαδέχτηκε τὸν Οἰκονόμο στὴ θέση τοῦ Διευθυντοῦ τῆς Ὑπηρεσίας, τὸ 1938, σὲ ἡλικία 37 ἐτῶν, ἦταν ἄνθρωπος μετὰ ἰσχυρὴ προσωπικότητα. Ὡς καθηγητῆς, καὶ τὸ γνωρίζω τοῦτο γιατί ὑπῆρξε δάσκαλός μου, δὲν εἶχε τὰ ἐλαττώματα πού ἀπέδιδαν συνήθως στοὺς πανεπιστημιακοὺς. Ἦταν γοητευτικὸς ὁμιλητής, χάρισμα πού τὸ διατήρησε ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, εἶχε χιούμορ καὶ ἦταν δίκαιος στὴν κρίσιν του. Ὡς διευθυντῆς ὅμως κουβαλοῦσε μέσα του ὅλες τὶς ἀναμνήσεις πού τὸν χώριζαν ἀπὸ ὀρισμένους συνομήλικούς του Ἐφόρους, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού ἦταν ἀκόμη φοιτητής. Κάτι τὸν χώριζε μετὰ τὸν Κλάδο πού δὲν μπόρεσε νὰ τὸ σβήσει καὶ τὶς τρεῖς φορές πού ἐγένε ἡγέτης του.

Ὁ ἀλβανικὸς πόλεμος δημιούργησε τεράστια προβλή-

ματα στην Ύπηρεσία. Διάλυση τῶν Μουσείων, ἀπόκρυψη τῶν ἀρχαίων μὲ κορυφαῖο παράδειγμα τὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο³⁴. Οἱ σημερινοὶ ἐπισκέπτες του δὲν μποροῦν νὰ φανταστοῦν τὴν ὑπεράνθρωπη προσπάθεια ποὺ χρειάστηκε γιὰ νὰ κρυφτοῦν τὰ ἀρχαῖα του. Ὑπῆρχαν ὅμως εὐτυχῶς ἡ κυρία Καρούζου, πρωτεργάτης τῆς μεγάλης προσπάθειας, ἀρκετοὶ Ἕλληνες, ὅπως ὁ Σπῦρος Ἰακωβίδης καὶ ὅσο ἀπὸ τὸ προσωπικὸ τοῦ Μουσείου εἶχε μείνει. Πρέπει νὰ σημειώσω ὅτι στὴν προσπάθεια τῆς ἀπόκρυψης βοήθησαν καὶ μέλη Ξένων Ἀρχαιολογικῶν Σχολῶν. Κανεῖς μας, ἐννοῶ ἐκείνους ποὺ βρίσκονται σήμερα στὴν Ύπηρεσία, δὲν ἔχει ζήσει ὅσα ἔζησαν οἱ λίγοι ἀρχαιολόγοι στὸν Πόλεμο καὶ τὴν Κατοχή. Θυμοῦμαι ἀκόμη, τὸ 1944, ὅταν ἐπισκέφθηκα μερικὲς φορές τὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο, ὅπου στεγάζονταν κάποιες ὑπηρεσίες καὶ δινόταν μάλιστα σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς αἴθουσές του συσσίτιο, τὸ θλιβερὸ θέαμα ποὺ παρουσίαζε μὲ τοὺς μεγάλους χώρους, τὰ ὑψηλὰ παράθυρα καὶ τὴν κακομοιριά καὶ φτώχεια τῶν ἀνθρώπων ποὺ σύχναζαν ἐκεῖ. Ἀπὸ τὸν Ἐμφύλιο ποὺ ἀκολούθησε τοῦ ἔμειναν μερικὲς πληγὲς ποὺ φαίνονται στὴ μαρμάρινη σκάλα τῆς ὁδοῦ Τοσίτσα.

Κατὰ τὴν Κατοχή ὑπῆρξαν σὲ πολλὰ μέρη προβλήματα μὲ τοὺς κατακτητὲς ποὺ ἔχουν ἐκτεθεῖ ἐπίσημα. Εἶναι μόνο σὲ πολὺ μικρὸ κύκλο γνωστὰ τὰ ὅσα συνέβησαν στὸ Μουσεῖο Ἡρακλείου μεταξὺ τοῦ Διευθυντοῦ καὶ τῶν ἀρχῶν κατοχῆς καὶ τοῦ θανάσιμου κινδύνου ποὺ διέτρεξε ὁ Νικόλαος Πλάτων γιὰ νὰ προστατεύσει τὰ ἀρχαῖα.

Ἀπὸ τὸ 1949 ποὺ ἀποχώρησε ὁ Ἀντώνιος Κεραμόπουλλος ἀπὸ τὴ θέση τοῦ Διευθυντοῦ ὡς τὸ 1958 διοικοῦν τὴν Ύπηρεσία τέσσερα πρόσωπα ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ξεχωρίζουν ὁ Ἀναστάσιος Ὀρλάνδος γιὰ τρία χρόνια καὶ ὁ Σπυρίδων Μαρινᾶτος γιὰ ἄλλα τρία. Τὸ φθινόπωρο τοῦ 1958 τοποθετεῖται ὡς Διευθυντὴς τῆς Ύπηρεσίας, μὲ ὁμόθυμη συγκατάθεση τῶν μελῶν της, ὁ Ἰωάννης Παπαδημητρίου ἔπειτα ἀπὸ παραίτηση τοῦ Μαρινάτου, καὶ ἀρχίζει μιὰ περίοδος ἀκμῆς τῆς Ύπηρεσίας ποὺ θὰ βαστήξει ὡς τὶς 21 Ἀπριλίου τοῦ 1967.

Τὸν Ἰωάννη Παπαδημητρίου³⁵ πιθανὸν πολλοὶ ἀπὸ σᾶς

νὰ τὸν ἔχετε ἀκουστά. Τὸ λέγω μὲ δισταγμὸ γιὰτὶ κανέννας ἀπὸ τοὺς νέους Ἐπιμελητὲς ἀπὸ ὅσους μ' ἐπισκέπτονται στὸ γραφεῖο μου δὲν τὸν ἀναγνωρίζει καθὼς εἰκονίζεται σὲ φωτογραφία νὰ περιεργάζεται τὸ κεφάλι μιᾶς ἄρκτου. Δὲν εἶναι μομφή ἀλλὰ διαπίστωση ἐνὸς γεγονότος. Ἄν καὶ ἀπὸ τὸν θάνατό του, στὶς 11 Ἀπριλίου τοῦ 1963, Μ. Πέμπτη, μᾶς χωρίζουν μόνο 21 χρόνια, τὸ χάσμα ποὺ δημιουργήθηκε ἀνάμεσα στὴν Ὑπηρεσία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης καὶ τῇ σημερινῇ εἶναι δυσανάλογα μεγάλο καὶ δυσάρεστο. Ὅχι μόνο χάθηκαν τὰ ἐπιτεύγματα μιᾶς θαυμάσιας ἐποχῆς ἀλλὰ ὀπισθοδρομήσαμε σ' ὅλους τοὺς τομεῖς. Ἡ δικτατορία πρῶτα καὶ ἔπειτα ἡ τάση τοῦ Κράτους νὰ ἐπιβάλλει διὰ τῆς γραφειοκρατίας τὸν στραγγαλισμὸ τῶν ἐπιστημονικῶν ὑπηρεσιῶν ὅπως ἡ δική μας κατάστρεψαν τὸ νέο ξεκίνημα τοῦ Κλάδου ποὺ θὰ ἐπέτρεπε τὴ μεταμόρφωσή του.

Ὁ Ἰωάννης Παπαδημητρίου γεννήθηκε στὴ Σκύρο τὸ 1904 καὶ ἦταν γιὸς σχολάρχου. Ὑπῆρξε μαθητὴς καὶ συνεργάτης τοῦ Ἰωάννη Συκουτρῆ στὰ φοιτητικὰ καὶ μεταφοιτητικὰ του χρόνια. Στὸν Κλάδο διορίστηκε τὸ 1929. Ὑπηρέτησε στὴν Κέρκυρα, τὴν Ἀργολίδα καὶ τὴν Ἀττικὴ καὶ εἶχε τὴν τύχη νὰ ἐρευνήσει τὸν ταφικὸ περίβολο Β τῶν Μυκηνῶν καὶ τὸ Ἱερὸ τῆς Ἀρτέμιδος στὴν Βραυρώνα.

Τὸ πρῶτο μεγάλο ἔργο τοῦ Παπαδημητρίου εἶναι ἡ ἀπόσπαση τῆς Ὑπηρεσίας ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας. Πολλοὶ ἴσως τὸ θεωρήσουν ἀπλό. Τὸ 1959 ὅμως δὲν ἦταν. Βάραινε πάνω μας ὁ βαρὺς δεσμὸς τῆς Ὑπηρεσίας μὲ τὸ Ὑπουργεῖο αὐτὸ ποὺ κρατοῦσε ἀπὸ τὸ 1834 καὶ ἡ δύναμη τῶν πανεπιστημιακῶν, Μαρινάτου, Κοντολέοντος, Ὁρλάνδου, ποὺ ἦταν ἀντίθετοι σ' ἓνα τέτοιο ἐπιχείρημα καὶ ποὺ τὸ πολέμησαν μὲ ὅλους τοὺς τρόπους. Οἱ συντηρητικὲς ἀντιλήψεις εἶχαν συνδέσει τὴν ἀρχαιολογία μὲ τὶς ἀπολιθωμένες καὶ πτωχοπροδρομικὲς συνήθειες τοῦ τότε Ὑπουργείου Παιδείας. Γιὰ τὴν ἀπόσπαση τῆς Ὑπηρεσίας ἀπὸ αὐτὸ κύριο ρόλο ἔπαιξε ἡ ἱκανότητα τοῦ Παπαδημητρίου νὰ πείθει τοὺς πολιτικοὺς παράγοντες, ὁ ἐνθουσιασμός του καὶ ἡ βοήθεια ποὺ τοῦ ἔδωσαν συνάδελφοί του, ὅπως ὁ Καροῦζος καὶ ὁ Μηλιάδης. Ἡ

απόφαση βέβαια ανήκε στον σημερινό Πρόεδρο τῆς Δημοκρατίας σὴν λήψη τῆς ὁποίας συνέβαλαν ὁ τότε Ὑπουργὸς Προεδρίας Κωνσταντῖνος Τσάτσος καὶ ὁ Πρόεδρος Παναγιώτης Κανελλόπουλος.

Ἡ μεταμόρφωση τῆς Ὑπηρεσίας ὑπῆρξε ἐκπληκτική. Ἀπὸ ἀπλὴ Διεύθυνση, ἔγινε Γενικὴ Διεύθυνση, ἀποκτήσαμε νέες θέσεις ἀπὸ τὶς ὁποῖες τρεῖς ἦταν Γενικῶν Ἐφόρων, στέγαση στὸ κτίριο τῆς Βουλῆς, νέον ὄργανισμὸ καὶ πιστώσεις ἄφθονες, δικό μας Διοικητικὸ καὶ δικές μας Οἰκονομικὲς Ὑπηρεσίες. Τὰ ἔργα τῆς Ὑπηρεσίας ἀπόκτησαν ὀνομασία καὶ περάστηκαν στὸ πρόγραμμα τῶν Δημοσίων Ἐπενδύσεων. Τότε ἀκούστηκαν οἱ λέξεις διαμόρφωση, περίφραξη, ἐπανεκθεση. Γιὰ τὰ σημερινὰ δεδομένα ἢ τότε κατάσταση, 1958-1963, ἦταν μυθικὴ ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς χρηματικῆς εὐχέρειας. Τὰ ἀποτελέσματα ἄρχισαν γρήγορα νὰ φαίνονται. Τὰ μεγάλα μουσεῖα μας ἀνασυγκροτήθηκαν ὅπως τὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο τοῦ ὁποίου ἡ ἔκθεση πού ἔγινε ἀπὸ τὸν Χρῆστο καὶ τὴν Σέμνη Καρούζου θὰ μένει ὡς σταθερὸ μάθημα αἰσθητικῆς καὶ γνώσης, τὸ μουσεῖο Ἀκροπόλεως ἔργο τοῦ Γιάννη Μηλιάδη, τοῦ Ἡρακλείου τὸ ὁποῖο χάρις στὸν Νικόλαο Πλάτωνα ἔγινε ὑπόδειγμα ἐπιστημονικῆς κατάταξης καὶ τὸ μουσεῖο τῶν Δελφῶν. Οἱ Δελφιῶτες θυμοῦνται τὶς ἐργασίες πὺν γίνονταν τότε ἐδῶ, τοὺς συχνοὺς ἐρχομοὺς τοῦ Παπαδημητρίου καὶ τὶς ἀκούραστες προσπάθειες τῆς Ἐφόρου Ἰωάννας Κωνσταντίνου σὴν ὁποία ὀφείλουμε ὅ,τι καλὸ, ἀπὸ τὴν ἄποψη τῆς ἐκθέσεως, παρουσιάζει τὸ Μουσεῖο³⁶. Τὸ σπουδαιότερο ἀπὸ ὅλα ὅμως εἶναι πὺς ἄρχισε ἡ Ὑπηρεσία νὰ πλουτίζεται μὲ προσωπικό. Ἐκεῖνος πὺν σᾶς μιλεῖ ἀνήκει στὸν πρῶτο διαγωνισμὸ Ἐπιμελητῶν τοῦ 1959, τὸν πρῶτο πὺν ἔκαμε ὁ Παπαδημητρίου. Ἀκολούθησε τὴν ἴδια χρονιὰ δεύτερος. Παράλληλα προσλαμβάνονταν πτυχιούχοι ἀρχαιολογίας γιὰ ν' ἀντιμετωπιστοῦν οἱ ἀύξημένες ἀνάγκες τῶν Ἐφορειῶν καὶ οἱ νέοι ἀρχαιολόγοι ἀποκτοῦσαν τὴν ἀναγκαία προπαιδεία γιὰ νὰ μπορέσουν νὰ λάβουν μέρος στοὺς διαγωνισμοὺς πὺν ἀκολουθοῦσαν. Ἔτσι δημιουργήθηκε ἕνας θεσμὸς ὠφέλιμος γιὰ τὴν Ὑπηρεσία ὁ ὁποῖος ὅμως ἀπὸ τὸ

1967 άρχισε νά έκφυλίζεται μέ άποτέλεσμα άργότερα άρχαιολόγοι νά στραφούν εναντίον άρχαιολόγων.

Τό πιό μεγάλο χάρισμα τοῦ Παπαδημητρίου ήταν ό χαρακτηήρας του, γεμάτος καλοσύνη καί άνεξικακία. Βοηθοῦσε τοὺς νέους γιατί πίστευε ότι αὐτό ήταν τό σωστό αλλά καί γιατί αὐτό τοῦ δημιουργοῦσε χαρά. Για πρώτη φορά ή Ὑπηρεσία άπόκτησε συνείδηση τής σπουδαιότητάς της για τή ζωή τοῦ τόπου. Οί πολιτικοί πού έως τότε τήν έβλεπαν ως μιάν κλειστή όμάδα 50 άνθρώπων βρέθηκαν ξαφνικά έμπρός σ' έναν διεκδικητή τών δικαιωμάτων τών μνημείων καί τής παράδοσης. Πέτυχε αύξηση τών πιστώσεων στόν έπιθυμητό βαθμό, αύξηση τών όργανικων θέσεων τών άρχαιολόγων καί άνύψωση τοῦ κύρους τής Ὑπηρεσίας άνάμεσα στίς άλλες Ὑπηρεσίες μέ τήν ίδρυση τών τριών θέσεων Γενικων Εφόρων, τών μόνων θέσεων ύπαλλήλων στήν Ελλάδα για τίς όποιες τέθηκε ή προϋπόθεση ότι ό κάτοχός τους θα είχε προαγάγει τήν έπιστήμη του σέ επίπεδο διεθνές.

Η επανέκδοση τοῦ *Αρχαιολογικοῦ Δελτίου* ήταν ένα άπό τά έργα τοῦ Παπαδημητρίου, όπως καί ή όργάνωση τοῦ Ταμείου Αρχαιολογικων Πόρων καί ή αύξηση τών εσόδων του. Τό μεγαλύτερο κέρδος όμως άπό τή σύντομη θητεία του στήν κορυφή τής Ὑπηρεσίας είναι πώς ενέπνευσε πνεῦμα όμόνοιας άνάμεσα στα μέλη της, τήν πεποίθηση ότι δέν είναι μόνοι τους στόν άγώνα πού διεξάγουν καί αισιοδοξία για τό μέλλον. Ο θάνατός του υπήρξε λυπηρό γεγονός για όλόκληρη τήν ελληνική κοινωνία αλλά καί εύκαιρία για νά έκδηλωθούν προσπάθειες επαναφοράς τής Ὑπηρεσίας στήν κηδεμονία τών πανεπιστημιακων καθηγητών καί τοῦ Ὑπουργείου Παιδείας³⁷.

Τόν Παπαδημητρίου διαδέχτηκε ό άμεσος συνεργάτης του Διευθυντής Αρχαιοτήτων Ιωάννης Κοντής³⁸. Ο Κοντής είχε γεννηθεϊ τό 1910 στο Αϊβαλί τής Μ. Ασίας καί γνώρισε στα πρώτα χρόνια τής ζωής του τόν τόπο καί τόν κόσμο εκείνο πού σήμερα μόνο οί διηγήσεις τών γερόντων καί ή λογοτεχνία ζωντανεύουν άκόμη. Φοίτησε στο φημισμένο γυμνάσιο τής Μυτιλήνης καί έζησε ως τόν διορισμό του, καί

μετὰ ἀκόμη, στὸ πνευματικὸ κλίμα τῆς Μυτιλήνης ὅπως διαμορφώθηκε μετὰ τὴν Καταστροφή. Σπουδαῖοι τεχνίτες τοῦ ἑλληνικοῦ λόγου, Μυριβήλης, Βενέζης, Κόντογλου, Δούκας καὶ ἡ πλειάδα τῶν ἄλλων δημιουργῶν ἀνάμεσα στοὺς ὁποίους ὁ πρῶτος του Προϊστάμενος Ἐφορος τῶν νησιῶν Στρατῆς Παρασκευαΐδης, ἀποτελοῦν τὸ φιλικὸ καὶ πνευματικὸ του περιβάλλον. Τὸ περιβάλλον αὐτὸ ὅπως τὸ ἔζησε στὴν ἐφηβικὴ καὶ τὴν πρώτη νεανικὴ ἡλικία του τὸν βοήθησε στὴ συγκρότηση τῆς προσωπικότητάς του. Γνώριζε ἀπὸ προσωπικὴ του μελέτη ὅχι μόνον τὸν ἀρχαῖο πολιτισμὸ ἀλλὰ, τοῦτο εἶναι πολὺ σημαντικό, τὸν νεώτερο ἑλληνικὸ πολιτισμὸ ὅπως αὐτὸς ἐμφανιζόταν ἀνέγγιχτος στὴ Μ. Ἀσία καὶ στὰ νησιά. Ἔτσι μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ γιατί πρῶτος αὐτὸς ἐνδιαφέρθηκε ἔμπρακτα γιὰ τὰ νεώτερα μνημεῖα, τὰ ὁποῖα, μὲ τὴν εἰδικὴ Ἐφορεία ποὺ ἱδρυσε, θεώρησε ὡς συνέχεια ἀναπόσπαστη τοῦ ἀρχαίου καὶ τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ. Ἦδη καταλάβαμε πόσο ἐπιζήμια καὶ ἀνιστόρητη ὑπῆρξε ἡ ἀπόσπασή τους ἀπὸ μᾶς καὶ ἀκόμη περισσότερο πόσο κακὸ κάνει ἡ διαίρεση τοῦ μνημειακοῦ πλούτου τῆς Ἑλλάδας σὲ κατηγορίες ποὺ ἄλλες τὶς φροντίζει τὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ καὶ ἄλλες τὶς προστατεύει, μέχρι θανάτου, ἄλλο Ὑπουργεῖο.

Ὁ Κοντῆς ὑπηρετήσε στὴν ἀρχὴ στὴ Μυτιλήνη, κατόπιν στὴν Κεντρικὴ Ὑπηρεσία μὲ Διευθυντὴ τὸν Γεώργιο Οἰκονόμο καὶ στὴ συνέχεια στὴν Ὀλυμπία, ἀπὸ τὸ 1939 ὡς τὸ 1947. Κατὰ καλὴ τύχη διασώθηκε³⁹ τὸ ἡμερολόγιο ὑπηρεσίας ποὺ κρατοῦσε ὁ Κοντῆς ἀπὸ τὸ 1945 ἕως τὸ 1947. Ὁλόκληρο ἀποτελεῖ πολὺτιμη πηγὴ γιὰ τὶς περιπέτειες μιᾶς ἐποχῆς. Στὶς 5 Ἰανουαρίου τοῦ 1945 γράφει: «Ὁ Ἀρχιψύλαξ ἐδικοιολογήθη ὅτι δὲν ἦλθε χθὲς διότι ἔβρεχε καὶ δὲν ἔχει παπούτσια. Ὑποφέρει καὶ ἀπὸ ρευματισμούς. Τὸ ἀληθὲς εἶναι ὅτι ἡ κατάστασις τοῦ προσωπικοῦ εἶναι δυσχερής».

Στὶς 7 Φεβρουαρίου 1945, ἡμέρα Τετάρτη διηγεῖται ὁ Κοντῆς: «Τὸ πρῶν δύο χωρικοὶ ἄγνωστοι εἰσῆλθον εἰς τὸν ἀρχαιολογικὸν χώρον τῆς Ὀλυμπίας καὶ ἤρχισαν νὰ ἀφαιροῦν τὰ μολύβια τὰ ὁποῖα ὑπάρχουν εἰς τὰ κτήρια καὶ τὰ βάρθρα. Μετὰ δυσκολίας κατορθώθη νὰ ἀπομακρυνθοῦν, τῇ ἐπεμβάσει μου καὶ τῇ ἐπεμβάσει τοῦ

παρευρεθέντος Δημάρχου Ὀλυμπίας. Ἐπὶ πολλὴν ὥραν ἐκρύπτοντο διὰ τὰ συνεχίσουν τὴν καταστροφὴν. Ἦσαν τόσο θρασεῖς ὥστε ὁ εἷς ἐξ αὐτῶν ὁ ὁποῖος ἐκράτει σκεπάρνι, ἐπετέθη ἐναντίον μου ὅταν ἠθέλησα νὰ τὸν ἐκδιώξω πλησίον τοῦ ΝΑ οἰκοδομήματος. Ἐκάλεσα τότε εἰς βοήθειαν τὸν φύλακα, πρὶν ὅμως προφθάσῃ νὰ ἔλθῃ οἱ δράσται ἐδραπέτευσαν διὰ τῆς ὀπισθεν τοῦ οἰκοδομήματος τάφρου. Ἡ περίοδος αὕτη εἶναι ἡ δυσχερεστέρα διὰ τὸ προσωπικόν, τὴν ὑπηρεσίαν. Ἀπὸ τὸ Ταμεῖον Μελιγαλᾶ ἔλαβον τὰς μισθοδοτικὰς καταστάσεις τῶν φυλάκων Βασιλικοῦ καὶ Ἰθώμης τοῦ οἰκονομικοῦ ἔτους 1943-44. Ἐπεστράφησαν διότι δὲν τὰς εἰσέπραξαν. Διατί ἄραγε;»

Θὰ μπορούσα νὰ συνεχίσω ἐπὶ πολὺ, ἀρκοῦμαι ὅμως σὲ μιὰ φράση πού ἔγραψε στὶς 23 Ἰανουαρίου 1945: «Ἡ φύλαξις τῶν ἀρχαίων τῆς Ὀλυμπίας συνεχίζεται ὅπως καὶ προηγουμένως. Οἱ φύλακες ὑπηρετοῦν κατ' ἐναλλαγὴν. Περισσότερον δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ζητηθῇ ἀπὸ αὐτοὺς, διότι ἀπὸ μηνῶν δὲν ἐπληρώθησαν οἱ μισθοί. Οὐδεμία ἐπαφὴ εἶναι δυνατὴ μὲ τὰ ἄλλα μέρη τῆς Ἐφορείας».

Τὸ 1947 ὁ Κοντῆς ἀποσπάστηκε στὴ Ρόδο ὡς πρῶτος Ἑλλήν Ἐφορος Ἀρχαιοτήτων Δωδεκανήσου. Ἡ περιγραφή τοῦ ἐκεῖ ἔργου του ξεφεύγει ἀπὸ τὰ ὅρια τῆς ὁμιλίας. Πρέπει νὰ εἰπωθεῖ μόνον πὺς δικό του κατόρθωμα εἶναι ἡ διάσωση τῆς παλιᾶς πόλης τῆς Ρόδου, ἡ κατοχὴ μεγάλου μέρους τῆς ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία καὶ ἡ θέσπιση αὐστηροῦ οἰκοδομικοῦ ἀρχαιολογικοῦ κανονισμοῦ, δικτατορικοῦ στὴν οὐσία, μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ὁποίου κατορθώθηκε νὰ διασωθεῖ ἡ μορφὴ τῆς παλιᾶς Δωδεκανήσου. Ρόδος, Κῶς, Πάτμος ὑπῆρξαν νησιὰ στὰ ὁποῖα ἐκδηλώθηκε ἡ εὐεργετικὴ του ἐπίδραση. Ἐπέβαλε, σὲ ἐποχὴ πού γιὰ τὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα δὲν ὑπῆρχε ἀκόμη θέμα, τὴν ὑποχρεωτικὴ ἀνασκαφὴ τῶν οἰκπέδων τῆς νέας πόλης τῆς Ρόδου καὶ τὰ πολύτιμα συμπεράσματά του γιὰ τὴν ἀρχαία ρυμοτομία τῆς εἶναι ἡ βάση γιὰ τὴ μελέτη τοῦ Ἱπποδαμείου τρόπου. Δικό του ἔργο ἐπίσης εἶναι οἱ ἀναστηλώσεις τῶν ἱπποτικῶν μνημείων τῆς Ρόδου γιὰ τὸ ὁποῖο τοῦ ὀφείλουμε εὐγνωμοσύνη.

Τὸ 1959 τοποθετήθηκε ὡς Ἐφορος Ἀττικῆς καὶ εἶχα τύχη πού ἔγινε Προϊστάμενός μου. Ἄν ὁ Παπαδημητρίου ἦταν ὁ ὁραματιστὴς καὶ πραγματοποιιός, ὁ Κοντῆς ὑπῆρξε ὁ δάσκα-

λος πού σκορπούσε τὸν καιρό του γιὰ νὰ διδάξει τὴ μέθοδο τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης καὶ ἐργασίας πάνω στὰ μνημεῖα. Συνεργάστηκε μὲ τὸν Παπαδημητρίου, ἔγινε Διευθυντὴς Ἀρχαιοτήτων, Γενικὸς Ἐφορὸς καὶ Προϊστάμενος τῆς Ὑπηρεσίας. Δὲν θὰ μακρυγορήσω γιὰ ὅσα πέτυχε ὡς τὸ 1967, αὐξήσεις θέσεων φυλάκων καὶ ἀρχαιολόγων, νομοθετικὸ ἔργο. Θὰ προσθέσω μόνο πὼς τοῦ ἔγιναν κατ' ἐπανάληψιν προτάσεις ἀπὸ τὸ καθεστὼς τῆς 21ης Ἀπριλίου νὰ παραμείνει στὴ θέση του ἀρκεῖ νὰ δεχόταν κάποιες ὑπηρεσιακὲς μεταβολές. Τὸ ἀποτέλεσμα εἶναι γνωστό. Ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὴν Ὑπηρεσία στὶς 5 Ἰουλίου 1967 σύμφωνα μὲ τὸν Α.Ν. 4/1967 *«περὶ ἀποκαταστάσεως εὐρυθμίας εἰς τὴν λειτουργίαν τῶν Δημοσίων Ὑπηρεσιῶν»* καὶ μὲ τὸ αἰτιολογικὸ ὅτι *«δὲν ἐπιδεικνύει τὸ ἀνάλογον πνεῦμα συνεργασίας διὰ τὴν ἀπρόσκοπτον ἐκτέλεσιν τῶν ἀνατεθέντων εἰς αὐτὸν καθηκόντων, ὡς ἐκ τοῦ ὁποῖου παρακωλύεται σοβαρῶς ἡ ἠνξημένη ἀπόδοσις ἔργου εἰς τὸν σοβαρὸν τομέα τῆς ὑπηρεσίας του»*.

Τὸν τελευταῖο καιρὸ τῆς ὑπηρεσίας του, τὸν πέρασε στὸ γραφεῖο του ἀπομονωμένος ὅπως εἶναι φυσικό, ἀφοῦ ὅλοι ἔξεραν ὅτι ἡ τύχη του ἦταν ἀποφασισμένη καὶ τὸν ἀπόφευγαν, συντάσσοντας μίαν ἀπὸ τὶς καλύτερες ἀρχαιολογικὲς μελέτες πού ἔχουν γραφεῖ στὰ ἑλληνικά, τὴν *Ἀρτεμη Βραυρωνία*⁴⁰. Εἶναι ἓνα φωτεινὸ παράδειγμα ὅτι ἡ ἄσκηση τῆς ἐπιστήμης δίνει δύναμη στὴν ἀντιμέτωπιση πολλῶν προβλημάτων.

Τὰ ὅσα συνέβησαν μετὰ τὸ 1967 ἕως σήμερα εἶναι πολὺ πρόσφατα γιὰ νὰ τὰ ἐξιστορήσω καὶ ἴσως γινόμεναι δυσάρεστος. Προσθέτω μόνο πὼς ὁ Κοντῆς ἐπανῆλθε ὡς Γενικὸς Ἐπιθεωρητὴς στὴν Ὑπηρεσία τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1975 στὴν ὁποία καὶ ἔμεινε ἓνα ἐξάμηνο. Πέθανε τὸ φθινόπωρο τοῦ ἴδιου χρόνου στὸ Λονδίνο ὅπου καὶ ἔχει ταφεῖ.

Μετὰ τὴ σκιαγράφηση κάποιων ἀνθρώπων πού διοίκησαν τὴν Ὑπηρεσία ἃς ἰδοῦμε καὶ ποιὲς ἦταν οἱ γενικὲς τάσεις, τὸ κύριο μοτίβο, στὴν πολιτικὴ πού ἄσκησε τὸ Κράτος μέσῳ τῶν ἀρχαιολόγων. Ποιὸς καθόριζε τὴν ἀρχαιολογικὴ πολιτικὴ καὶ ποιὸς τὴν ἐπηρέαζε.

Ἡ πολιτικὴ τοῦ Κράτους σχετικὴ μὲ τὰ μνημεῖα καθορίζοταν ἀπὸ τὶς ἀπόψεις ποὺ ἐπικρατοῦσαν μέσα στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία καὶ ἀπὸ τὴ μὀρφωση καὶ τὰ πολιτικὰ συμφέροντα τοῦ ἐκάστοτε Προϊσταμένου τῆς Ὑπουργοῦ. Κύριο ρόλο ἔπαιξε ἡ προσωπικότητα τοῦ ἄμεσου Προϊσταμένου τῆς Ὑπηρεσίας.

Ὁ 19ος αἰώνας μὲ τὸν κλασικισμὸ ποὺ ἐπικρατοῦσε καὶ τὶς μεγάλες μορφές ποὺ κυριαρχοῦν στὰ ἑλληνικὰ καὶ δυτικὰ κλασσικὰ γράμματα ὅρισε χωρὶς δισταγμὸ τὸν σκοπὸ τῆς ἀρχαιολογίας: ἀποκάλυψη καὶ μελέτη τῶν μεγάλων κέντρων τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας, μὲ ὁδηγὸ τὸν Πανσανία καὶ τοὺς ἄλλους συγγραφεῖς. Σὲ σύντομο πραγματικὰ χρόνον εἶδαν τὸ φῶς τὰ ἐρείπια τῶν Δελφῶν, τῆς Ὀλυμπίας, τῆς Δήλου, τῆς Ἐπιδάουρου, τοῦ Κεραμεικοῦ, ἀνασκάφηκε ἡ Ἀκρόπολη τῆς Ἀθήνας, χτίστηκαν ἀρκετὰ μουσεῖα καὶ πρῶτο τὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικόν, ἔγιναν μεγάλες δημοσιεύσεις ἀπὸ τοὺς ξένους, συγκροτήθηκε ἀπὸ ξένους τὸ σύνταγμα τῶν ἑλληνικῶν ἐπιγραφῶν καὶ τέθηκαν στερεές οἱ βάσεις τῆς μελέτης τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος. Εἶναι μιὰ ἰδεαλιστικὴ πολιτικὴ ποὺ ἀπέδωσε πολλά. Πολλές ἀνασκαφές ὅμως γίνονταν χωρὶς σύστημα καὶ μέθοδο. Ἐπικράτησε ἡ ἀρχὴ τοῦ ἐκλεκτισμοῦ στὴν ἀξιολόγηση, διαφύλαξη καὶ δημοσίευση τῶν εὐρημάτων, καὶ τὸ κυριότερον, δὲν φρόντισε σχεδὸν κανεὶς νὰ ἐξασφαλίσῃ νομικὰ τοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους ὅταν αὐτοὶ εἶχαν ἐλάχιστὴ ἢ καμὶα ἐμπορικὴ ἀξία.

Στὸν αἰῶνα μας ἀλλάζουν σιγά-σιγὰ αὐτὲς οἱ ἀντιλήψεις. Κορυφαῖο παράδειγμα ἡ ἀνασκαφὴ τῆς Κλασσικῆς Ἀγορᾶς τῶν Ἀθηνῶν, ἀπὸ τὴν Ἀμερικανικὴ Σχολή, ὑπόδειγμα τρόπου ἐρεῦνης, συντήρησης, ἀνάδειξης καὶ ἐπιστημονικῆς μελέτης τῶν εὐρημάτων.

Ἀλλὰ ἀφοῦ τὰ ἀρχαιολογικά μας πράγματα εἶναι τόσο ὠραῖα γιατί ἀκούγεται τέτοια κατακραυγὴ ἐναντίον τῆς Ὑπηρεσίας ἐπὶ χρόνια; Δὲν ἦταν λοιπὸν τὸ ἔργο τῆς ὠφέλιμον γιὰ τὸ ἔθνος; Ἄν αὐτὸ ἔλειπε ὁ τόπος δὲν θὰ εἶχε μεγαλύτερη προκοπή; Ξέρω ὅτι κάνω *ρητορικὰς ἐρωτήσεις* ἀφοῦ ἡ ἀπάντηση σὰς εἶναι γνωστή, δὲν μπορῶ ὅμως νὰ τὶς ἀποφύγω. Δὲν

υπάρχει λαός στον οποίο να τέθηκε τόσο έντονα το θέμα της διάσωσης της παράδοσης, όπως στον ελληνικό. Και αυτό είναι θλιβερό, γιατί από τη μια θέλουμε να βασιζόμαστε την εθνική μας υπόσταση στην παράδοση και στους προγόνους και από την άλλη κάνουμε κάθε προσπάθεια για να σβήσουμε τα ίχνη τους σαν τους 'Ινδιάνους *«πὺν ἔσβηναν μὲ προσοχή κάθε ἄνθρωπος ἀπὸ τὸ πέρασμά τους. Γιὰ νὰ μὴ μποροῦν ὅποιοι τοὺς ἀκολουθοῦσαν νὰ ξέρον, ἀπὸ ποιοὺς δρόμους, ποῦ κατευθύνονται»*⁴¹.

Γιὰ νὰ ἐκθέσω, καὶ σύντομα ἀκόμη, τὸ μεγάλο ἐθνικὸ ἔργο τῆς Ὑπηρεσίας, θὰ χρειαζόμουν πολὺ χρόνο γι' αὐτὸ θὰ εἶμαι ἐπιγραμματικός· δὲν ἔχετε παρὰ νὰ συγκρίνετε τὰ ἀρχαῖα τοῦ Μουσείου τῆς Αἰγίνης στὶς 14 Σεπτεμβρίου 1829 ποὺ σᾶς ἀνέφερα προηγουμένως, ὀγδόντα δύο ἀντικείμενα, μὲ τὴ σημερινή κατάσταση. Ποιὸ μουσεῖο νὰ μνημονεύσω πρῶτο· τὸ μοναδικὸ στὸν κόσμῳ Ἐθνικὸ Μουσεῖο, τὸ Βυζαντινὸ τῆς Ἀκρόπολης, τῶν Δελφῶν, τῆς Ὀλυμπίας, τοῦ Ἡρακλείου, τῆς Θεσσαλονίκης, τοῦ Πειραιῶς καὶ μιὰν ἑκατοντάδα ἀκόμη, τὶς χιλιάδες στρέμματα ποὺ ἀπαλλοτριώθηκαν, τοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους ποὺ ἐρευνήθηκαν, τὶς δεκάδες χιλιάδες τῶν σελίδων τῶν δημοσιεύσεων ἢ τὴ γοητεία καὶ τὴν ἔλξη ποὺ ἀσκοῦν τὰ ἀρχαῖα μας στὴν ἀνθρωπότητα; Πρόσφατη ἀνακοίνωση μᾶς πληροφορεῖ ὅτι τὰ ἔσοδα τοῦ Ταμείου Ἀρχαιολογικῶν Πόρων, ἀπὸ τὰ εἰσιτήρια μόνον ποὺ πληρώνουν οἱ ἐπισκέπτες, πλησίασαν τὸ δισεκατομμύριο. Ποσὸν μυθῶδες ποὺ δὲν ἦταν δυνατόν νὰ τὸ φανταστεῖ ὁ Καποδίστριας ὅταν πλήρωνε ἀπὸ τὴν προσωπικὴ του περιουσία, γιατί ὅπως εἶναι γνωστὸ δὲν δέχτηκε νὰ εἰσπράξει ποτὲ μισθὸ ὡς Κυβερνήτης, πλήρωνε λοιπὸν ἀπὸ τὴν προσωπικὴ του περιουσία γιὰ νὰ ντυθοῦν μὲ ζεστὰ ροῦχα τὰ παιδιὰ τοῦ Ὀρφανοτροφείου τῆς Αἰγίνης. Ἄν ἀπολαμβάνουμε τὶς συναυλίες καὶ τὶς παραστάσεις στὸ Ὡδεῖο τοῦ Ἡρώδου αὐτὸ ὀφείλεται στὴν Ὑπηρεσία ποὺ τὸ ἀναστήλωσε, ὅπως ἔκαμε γιὰ τὶς ἑκατοντάδες τὶς βυζαντινὲς ἐκκλησίες, τὰ φρούρια, τὰ τεῖχη, τὰ νεότερα σπιτία. Ἡ Πλάκα τῆς Ἀθήνας σὲ ποιὸν ὀφείλει τὴν ὕπαρξή της, στοὺς Ἰνδιάνους ποὺ σᾶς ἀνέφερα

προηγουμένως ἢ στήν Ὑπηρεσία καὶ τοὺς ἀρχαιολόγους; Περιττεύει νὰ συνεχίσω λέγοντας πράγματα γνωστὰ καὶ θὰ θέσω τώρα μιὰν ἐνοχλητικὴ ἐρώτηση: Τί ἔκαμε τὸ Κράτος, δηλαδή οἱ Κυβερνήσεις, τὰ κόμματα καὶ οἱ πολιτικοί μας, γιὰ τὴν Ἀρχαιολογία καὶ τοὺς ἀρχαιολόγους; Ὅσο καὶ νὰ ψάξετε δὲν θὰ βρῆτε νὰ ἔχουν κάνει τίποτε. Ὁ Ἕλληνας ἀρχαιολόγος ἀντιμετωπίστηκε, ἀπὸ τὴν ἀρχή, ὡς κοινὸς διοικητικὸς υπάλληλος. Νὰ μὴ θεωρηθεῖ ὅμως τώρα ὅτι περιμέναμε μισθολογικὰ προνόμια. Κανεῖς δὲν ἐνδιαφέρθηκε νὰ τὰ ζητήσει. Χρειαζόμαστε ὅμως ἀπὸ χρόνια, εὐχέρεια στὴν ἔρευνα καὶ τὴ μελέτη καὶ ἐνίσχυση στὶς προσπάθειές μας γιὰ τὴ σωτηρία τῶν μνημείων, πιστώσεις γιὰ τὴ φύλαξη, τὴ συντήρηση καὶ τὴν ἀναστήλωσή τους. Ἀλλὰ οἱ Κυβερνήσεις ὅπως ἔκαναν μὲ τὴν παιδεία γιὰ τὴν ὁποία νόμισαν ὅτι τὸ πρόβλημά της ἦταν θέμα μόνο αὔξησης ὀργανικῶν θέσεων καὶ αἰθουσῶν διδασκαλίας, μὲ τὸν ἴδιο τρόπο, καὶ χειρότερο φέρονταν σὲ μᾶς, γιατί ἀφενὸς τὰ ἀρχαῖα δὲν θεωροῦνται παραγωγικά, ἀφετέρου μὲ τὴν προστασία τῶν ἀρχαίων ποὺ ἀσκοῦν οἱ ἀρχαιολόγοι ἐμποδίζουν τὴν πολιτικὴ τῆς οἰκοδόμησις καὶ τῆς ἐκμετάλλευσος τῆς γῆς ἢ ὁποία λύνει, εὐκόλα καὶ πρόσκαιρα, οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικὰ ζητήματα, σὲ μιὰν ἐποχὴ μάλιστα ποὺ δὲν ὑπάρχει καὶ ἡ λύση τῆς μετανάστευσης. Μᾶς ἀναγκάζουν νὰ ζητιανεύουμε ἀπὸ τοὺς στενόψυχους γραφειοκράτες τὴ δυνατότητα τῆς ὑπαρξης ἑλληνικῆς ἀρχαιολογικῆς ἐπιστήμης καὶ μᾶς ὑποχρεώνουν νὰ κάνουμε διαρκὴ ἀγώνα γιὰ νὰ διατηρήσουμε τὴν Ὑπηρεσία στὴ ζωή.

Τὸ ἔργο τῶν Ἑλλήνων Ἀρχαιολόγων εἶναι διπλό. Εἶναι ἐρευνητὲς ἀλλὰ τοὺς βαραίνει ἡ φροντίδα γιὰ τὴ διάσωση τῶν ἀρχαίων. Τὸ ἔργο τῆς εὑρεσης καὶ τῆς μελέτης τὸ ἐκτελοῦν μὲ πληρότητα καὶ οἱ Ξένες Ἀρχαιολογικὲς Σχολές. Τὸ ἔργο ὅμως τῆς διάσωσης καὶ τῆς συντήρησης εἶναι ἀποκλειστικά δικό μας. Σ' αὐτὸ ἔπρεπε νὰ βοηθήσει τὸ Κράτος, δηλαδή οἱ πολιτικοί, δίνοντας μόνον τὰ χρήματα, τὸ εὐκολότερο δηλαδή ἀπὸ ὅλα. Δὲν θὰ συγκρίνω τὶς δαπάνες μας μὲ τὴν ἀξία ἐνὸς ἄρματος μάχης ἢ μ' ἓνα ἀεροπλάνο ποὺ καταστρέφεται. Ἕνας δρόμος λιγότερος τὸ χρόνο, μιὰ θεομηνία

περισσότερο (ὥς θεωρηθοῦν θεομηνία καὶ τὰ ἀρχαῖα), τὸ κόστος μιᾶς πανελληνίας ἐορτῆς, τῆς Ναυτικῆς Ἑβδομάδας, ἀρκεῖ γιὰ νὰ καλύψει τὶς ἀνάγκες τῶν μνημείων.

Δὲν εἶναι λοιπὸν τὰ χρήματα ποὺ λείπουν ἀπὸ τὸ Κράτος, ἀπὸ καμιά Κυβέρνηση. Δὲν εἶναι ἀκόμη πρόβλημα ἀρχαιολόγων καὶ οἰκοπεδούχων, μηχανικῶν ἢ ἐργολάβων. Εἶναι κάτι βαθύτερο. Τὸ πρόβλημα τῶν μνημείων καὶ τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας βρίσκεται στὸ κέντρο τῆς πάλης ἀνάμεσα σ' αὐτὸ ποὺ ἀντιπροσωπεύουν τὰ μνημεῖα καὶ τοὺς τεχνοκράτες-γραφειοκράτες. Δὲν πιστεύω ὅτι δὲν ἄκουσαν αὐτοὶ οἱ ἄνθρωποι ποτὲ γιὰ Ἑλευσίνα, Πύλο, Ἀκαδημία Πλάτωνος, Ἱερὰ Ὀδό. Καὶ ὅμως τοὺς εἶναι ἀδιάφορο ἂν θὰ καταστραφοῦν τὰ μνημεῖα.

Ἄλλὰ τὰ ἀρχαῖα δὲν πρέπει νὰ ὑπολογίζονται ἀπὸ τὸ ἂν φέρνουν στὸν τόπο μας τουρίστες, δηλαδὴ συνάλλαγμα. Προστατεύονται γιὰτὶ ἀποτελοῦν ἀξίες τὰ ἴδια. Ὅπως ἔγραψε πρὶν 56 χρόνια ὁ Ἰωάννης Συκουτρῆς⁴² *«Ἡ Ἀρχαιότης δὲν ἀποτελεῖ ἀδιάφορον πεδῖον ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης, ὅπως π.χ. τὸ παρελθὸν τῶν Ἀσσυρίων ἢ τῶν Κινέζων. Εἶναι συγχρόνως πνευματικὸς παράγων τοῦ πολιτισμοῦ μας, εἶναι ἀνθρωπισμοῦ σχολή, καὶ ὡς τοιαύτη ἐγκλείει ἐν αὐτῇ πυρῆνα καθαρῶς ἰδεολογικόν, ἀνεξάρτητον τόπου καὶ χρόνου»*.

Ὑπάρχει λοιπὸν κάποιος ποὺ θὰ τολμήσει νὰ πεῖ ὅτι εἶναι ἄχρηστα καὶ ὅτι δὲν θὰ μᾶς κοστίζει ἂν γίνουν ἀσβέστης; Καὶ κάτι ἄλλο· προστατεύοντας τὰ ἀρχαῖα, προστατεύουμε τὸ περιβάλλον, κάνουμε δηλαδὴ ἐμεῖς, ἀπὸ πολλὰ χρόνια, μὲ τὶς κηρύξεις τῶν τοπίων καὶ τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων αὐτὸ ποὺ στὴν Ἀμερικὴ καὶ στὴ Δύση ἄρχισε νὰ γίνεται ἀπὸ τοὺς οἰκολόγους τὰ τελευταῖα 20 χρόνια γιὰ νὰ ἐπανορθωθοῦν οἱ καταστροφές ποὺ ἔφερε ἡ οἰκοδομικὴ καὶ βιομηχανικὴ ἀνάπτυξη.

Ὁ Πρωθυπουργὸς στὶς 30 Ἰανουαρίου 1984 ἀναγνώρισε τὸ ἔργο τῆς Ὑπηρεσίας δημόσια. Ἀκοῦστε τὰ λόγια του: *«Θὰ ἤθελα νὰ ἐπισημάνω τὴ συμβολὴ στὴν ἀνάδειξη τοῦ πολιτισμοῦ μας, τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, ποὺ ἔχει καὶ αὐτὴ φέτος τὴν ἐπέτειο τῶν 150 χρόνων ἀπὸ τὴν ἰδρυσὴ της. Ἐμεῖς βλέπουμε τὴν ἀρχαιολο-*

γία ὅχι σὰν μία μορφή σωβινισμοῦ ἢ στείρας προγονολατρείας, ἀλλὰ σὰν μελέτη τοῦ ἴδιου τοῦ λαοῦ καὶ τοῦ πολιτισμοῦ μας – σὰν αὐτογνωσία. Πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς προστασίας καὶ ἀνάδειξης τοῦ πολιτισμοῦ μας, ταυτόχρονα μὲ τὴ σύνδεσή του μὲ τὴν καθημερινή ζωὴ τῶν σημερινῶν ἀνθρώπων τοῦ λαοῦ μας, θὰ βοηθήσουμε ἀποφασιστικά»⁴³.

Ὁ Πρωθυπουργὸς ἀπέδωσε δικαιοσύνη μὲ ὅσα διακήρυξε γιὰ τὴν Ὑπηρεσία. Ὑπάρχει ὅμως καὶ ἡ ἄλλη ἄποψη ποὺ ἀνέφερα προηγουμένως, ἡ ἄποψη ἐκείνων ποὺ πιστεύουν ὅτι εἴμαστε ἐπιζήμιοι γιὰ τὴν πρόοδο τοῦ τόπου. Ἄς ἐξετάσουμε σύντομα πῶς διαμορφώθηκε μιὰ τέτοια ἄποψη ἀνάμεσα σὲ Ἕλληνες.

Ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιολογία ἔχοντας παλαιότερα ὥς ἐπιστημονικὸ προσωπικὸ γιὰ ὁλόκληρη τὴν Ἑλλάδα περίπου τὸ προσωπικὸ μιᾶς Ξένης Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς ἢ μιᾶς μεγάλης ἀνασκαφῆς Ξένης Σχολῆς ἀποκοιμίζεται ἀπὸ τὴν ἡρεμία ποὺ ἐπικρατεῖ στὰ πράγματά της. Κανεὶς δὲν διεκδικεῖ τοὺς χώρους μὲ τὰ ἀρχαῖα, τίποτε τὸ ἀπρόοπτο δὲν συμβαίνει ἐκτὸς ἀπὸ τυχαῖα εὐρήματα κατὰ τὴν παραδοσιακοῦ τρόπου καλλιέργεια τῶν χωραφιῶν ἢ τῶν ἀμπελιῶν καὶ ὁ χρόνος ποὺ οἱ λίγοι ἀρχαιολόγοι διαθέτουν γιὰ τὴ μελέτη τους εἶναι ἀρκετός. Ὁ ρυθμὸς τῆς ζωῆς ὡς τὸ 1950 μένει ἀναλλοίωτος. Ὁ πολὺς κόσμος, οἱ χωρικοί, θεωροῦν τοὺς Ἕλληνες ἀρχαιολόγους ἀγαθὰ πλάσματα ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ ἀνώφελες ἀλλὰ ἄκακες ἀσχολίες. Ἡ ἀντίληψη τούτῃ ἐκφράζεται μὲ ἐνάργεια σ' ἓνα ἀσήμαντο μακρὸ ποίημα μὲ τὸν τίτλο ὁ Ἀρχαιολόγος τοῦ Νικολάου Κυπαρίσση, Ἐφόρου Ἀρχαιοτήτων καὶ μία φορὰ Διευθυντοῦ τῆς Ὑπηρεσίας:

*Σκάβει ὁ σοφὸς ἀρχαιολόγος, σκάβει
μὲ τίς βαρεῖες ἀξίνες καὶ τὰ φτυάρια,
κι' ἀπὸ τῆς γῆς τὰ σπλάχνα ὅλο ξεθάβει
παμπάλαιης μιᾶς ζωῆς τ' ἀπομεινάρια.*

Ἡ ἀλλαγὴ ὅμως στὸν τρόπο καλλιέργειας τῆς γῆς καὶ ἡ οἰκοδομικὴ ἀνθηρση ἀνατρέπουν ὅλες τὶς ἀντιλήψεις τῆς

Ύπηρεσίας για τὸν τρόπο ἐργασίας, ἐπιστημονικῆς καὶ ὑπηρεσιακῆς, χωρὶς ὅμως αὐτὴ νὰ μπορέσει νὰ βάλει κάτι ἄλλο στὴ θέση τοῦ γκρεμισμένου ὡς σήμερα. Χωρὶς οἱ ἀρχαιολόγοι νὰ τὸ καταλάβουν δούλευαν περισσότερο, μὲ μεγαλύτερη ἔνταση, μπλέκονταν στὰ ἀτσάλινα δίχτυα τῶν συμφερόντων τῶν Ἑλλήνων ποὺ ἤθελαν νὰ πουλήσουν, νὰ ἀγοράσουν, νὰ χτίσουν, νὰ διαμορφώσουν, νὰ ἀξιοποιήσουν ἢ νὰ ἐπωφεληθοῦν. Ὁ ἀρχαιολόγος ἀμύνεται. Θεωρεῖ ἀδιανόητο ὅτι ταραζεῖται ἡ τάξη τῶν πραγμάτων, στηρίζεται ἀπελπισμένα στὸν νόμο 5351/1932, γεμάτο ἀσάφειες καὶ κενὰ καὶ ἀσκεῖ τὶς ἱκανότητές του στὸ διαρκὲς μπλοκάρισμα τῶν πολιτῶν. Γιὰ νὰ σώσει τὰ ἀρχαῖα ποὺ ἀπειλοῦνται μὲ καταστροφὴ ἀπὸ τὰ ἰδιωτικὰ συμφέροντα καὶ ἀπὸ τὴν πολιτικὴ τοῦ Κράτους ἀναπτύσσει ἓναν νομικισμό ποὺ δὲν ξεχωρίζει πολλὲς φορές ἀπὸ τὸν αὐταρχισμό, κάτι ποὺ σιγά-σιγὰ γίνεται τὸ διακριτικό του. Ἔρχεται σὲ σύγκρουση μὲ ἰσχυρὲς ἐπαγγελματικὲς τάξεις, τοὺς ἐργολάβους, τοὺς μηχανικούς, τοὺς ἀρχιτέκτονες, τὰ Ὑπουργεῖα Δημοσίων Ἔργων, Βιομηχανίας, τοὺς πολιτικούς, τοὺς νομάρχες καὶ τέλος μὲ ὅλους τοὺς Ἕλληνες, ἀφοῦ ὅλοι σχεδὸν κάποια σχέση μὲ οἰκόπεδο ἢ οἰκοδόμησι εἶχαν. Ἡ παράλληλη προστασία, ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες Ἀρχαιολόγους, γιὰ μεγάλο διάστημα, τῶν νεώτερων μνημείων, τῶν ἱστορικῶν τόπων καὶ τῶν ἰδιαίτερου κάλλους τοπίων μὲ ὑποτυπώδη νομοθεσία⁴⁴ καὶ ἡ ἔλλειψη μόρφωσης στοὺς Ἕλληνες τοὺς βυθίζει κυριολεκτικὰ σὲ κλίμα ἀγωνίας καὶ πολλὲς φορές παραλογισμοῦ. Μπρὸς τὴν καταστροφὴ τοῦ τόπου καὶ τοῦ τοπίου (1950-1983) φθάνουν σὲ ὑπερβολὲς ποὺ φέρνουν σὲ ἀπελπισία καὶ τοὺς ἴδιους καὶ τοὺς πολίτες. Ἐπειδὴ δὲν τοὺς βοηθάει ἡ νομοθεσία ἄλλων Ὑπουργείων (Γεωργίας, Βιομηχανίας, Δημοσίων Ἔργων, ΥΧΟΠ) ἐφαρμόζουν δική τους, ἰδιότυπη νομοθεσία. Καθορίζουν μὲ αὐθαίρετη πολλὲς φορές ἐρμηνεία τοῦ Ν. 5351/1932 καὶ τοῦ Ν. 1469/1950 ὕψη καὶ μορφὴ οἰκοδομῶν, χρήσεις γῆς, δεσμεύουν γιὰ χρόνια οἰκόπεδα καὶ ἀγρούς, ἐμποδίζουν γιὰ μακρὰ χρονικὰ διαστήματα τὴν ἐκμετάλλευσιν νεώτερων κτιρίων, αὐθαίρεσιες γιὰ τὶς ὁποῖες ἀποφεύγουν τὶς κυρώσεις. Σ' αὐτὸ τὸ τελευταῖο

τοὺς βοηθάει ἡ ἄγνοια τῶν δικηγόρων καὶ τὸ κύρος ποὺ κατὰ παράδοξο τρόπο εἶχε ὁ Ν. 5351, ὅπως ἐπίσης καὶ οἱ ὑπνωτικές καὶ ἐξουθενωτικές, γιὰ τὸν πολίτη, γραφειοκρατικές διαδικασίες ποὺ στραγγαλίζουν τὰ δικαιώματά του νόμιμα μὲ ἀποφάσεις συμβουλίων, Γεν. Γραμματέων καὶ Ὑπουργῶν.

Ἀπὸ μιὰν ἀποψη, τῶν ἀρχαιολόγων, ὑπῆρξε σταθερή, ἐθνικὴ ἀρχαιολογικὴ πολιτικὴ: ἡ μὲ κάθε μέσο διάσωση τῶν ἀρχαίων καὶ ἡ διατήρηση τοῦ τοπίου. Ὁ καθένας μόνος του σπασμωδικά, χωρὶς βοήθεια ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο, ἀκολουθοῦσε τὴ σωστὴ πολιτικὴ μὲ ἀνορθόδοξα μέσα. Ὅταν ἡ ἐξωτερικὴ πίεση ἐγίνετο ὑπερβολικὰ μεγάλη, ἀρχισαν νὰ πέφτουν πολλὰ ἀπὸ τὰ ὀχυρά. Ἀποφάσεις τοῦ Ἀρείου Πάγου ἢ τοῦ Συμβουλίου τῆς Ἐπικρατείας γκρέμιζαν τὰ νομικίστικα οἰκοδομήματα τῆς προστασίας τῶν ἀρχαίων καὶ ἡ ἀσυνδοσία τοῦ ἰδιωτικοῦ συμφέροντος σάρωνε τὸν μυστικισμό ποὺ δῆθεν ἔτρεφαν οἱ Ἕλληνες γιὰ τὴν προγονικὴ κληρονομία. Φάνηκε μὲ φρικτὴ ὁμότητα, πόσο λίγο λογάριαζαν καὶ τ' ἀρχαῖα καὶ τὴν ἱστορία καὶ τὸ παρελθόν. Ἰδιῶτες καὶ πολιτικοί, ὑπάλληλοι, ἀρχιτέκτονες, μηχανικοί, ἐργολάβοι, ξεγυμνώθηκαν.

Μοῦ θυμίζει ἡ σημερινὴ κατάσταση τὰ λόγια τοῦ Αἰγύπτου ἱερέα στὸν Σόλωνα⁴⁵: «*ὦ Σόλων, Σόλων, σεῖς οἱ Ἕλληνες εἴστε πάντα παιδιὰ, ἀνάμεσά σας δὲν ὑπάρχει κανένας γέρος. Εἴσα-στε ὅλοι σας νέοι στὴν ψυχὴ, γιὰτὶ δὲν ἔχετε μέσα σας καμμιὰ παλιὰ γνώμη ποὺ νὰ προέρχεται ἀπὸ ἀρχαία παράδοση οὔτε καμμιὰ γνώση ἢ ὁποία νὰ ἔχει γεράσει μὲ τὸν καιρό*».

Οἱ ἀρχαιολόγοι ὅμως ἔφερναν μέσα τους ὅλες τὶς παλαιὲς γνώμες. Γι' αὐτὲς ἔρχονται ὡς Ὑπηρεσία σὲ σύγκρουση μὲ ἄλλες ὑπηρεσίες μὲ τὸ πανίσχυρο Κεφάλαιο, γι' αὐτὲς δυσφημοῦνται ὡς ἐχθροὶ τῆς δῆθεν προόδου ποὺ σκοπὸ ἔχει τὴν κερδοσκοπία καὶ πάντα ἀκάθεκτοι παρὰ τὰ χτυπήματα ποὺ λαβαίνουν ἐξακολουθοῦν νὰ μάχονται εὐτυχῶς ἀμετανόητοι. Δὲν θὰ ψάξω στὸ παρελθόν γιὰ νὰ βρῶ μάχες κερδισμένες καὶ χαμένες. Ἀρκοῦμαι στὸ ὅτι οἱ Δελφοὶ ὅπου βρισκόμαστε εἶναι μιὰ κερδισμένη μάχη. Θὰ ὑπῆρξαν καὶ τὸ 1891 κοινωνικοὶ καὶ ἄλλοι λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους τὸ Καστρί δὲν ἔπρεπε οὔτε νὰ μεταφερθεῖ οὔτε νὰ κατεδαφιστεῖ. Ὑπε-

ρίσχυσε ή επιμονή των ξένων αρχαιολόγων και το αποτέλεσμα είναι τα ερείπια του σεβάσμιου μαντείου, ένα μουσείο γεμάτο αριστουργήματα και το πλάτεμα των γνώσεών μας για την αρχαία Ελλάδα σε αφάνταστο βαθμό. Το ίδιο συνέβη και με την Αρχαία Αγορά της Αθήνας.

Αλλά αν πολλές φορές κατορθώνουμε να επιβάλουμε τη σωστή, για το παρελθόν και το παρόν του Έθνους γνώμη, εξίσου πολλές φορές χάνουμε τη μάχη κι αυτό μάς πονάει κι είναι ένας πόνος που μεταδίδεται από τον παλιότερο στον νεώτερο. Σας θυμίζω την Έλευσίνα και την κατάντια της. Το σεβασμιότερο και πιο ανθρώπινο ιερό της Ελλάδας έγινε ή αύλη των θαυμάτων της Αττικής. Αλλά και ή Αύλιδα, με το γαλαζοπράσινο λιμάνι απ' όπου έφυγε ό ελληνικός στόλος για την Τροία δεν υπάρχει. Θυμούμαι την εξαίσια εικόνα της όταν στα χρόνια προ της Κατοχής τη θαύμαζα περνώντας με τον σιδηρόδρομο.

Φθάσαμε όμως στο σημείο όπου οί αντίπαλοι των μνημείων έχασαν την υπομονή τους. Έπειτα από κάποιους ακροβολισμούς⁴⁶ της Δικτατορίας, το 1975 δίνεται το πρώτο χτύπημα με τον περιβόητο⁴⁷ νόμο 159, αυτόν που έλυσε εύνοϊκά για το Κεφάλαιο το θέμα της Πύλου για να ακολουθήσει σε λίγο, το 1977, ό άλλος νόμος, ό 654 που κατήργησε το Αρχαιολογικό Συμβούλιο για να γίνει δυνατή ή εξαγωγή αρχαίων χάριν των εκθέσεων του εξωτερικού που δίχασαν για ένα διάστημα την Υπηρεσία και δημιούργησαν στο πλατύ κοινό μιá νέα εικόνα για τα αρχαία και τους αρχαιολόγους αυτήν που σχηματίζεται στις εφημερίδες και τα λαϊκά περιοδικά. Εικόνα διπλή, των καλών αρχαίων που εκθέτουμε στο έξωτερικό και μάς δοξάζουν και των κακών αρχαίων που βρίσκονται στα οικόπεδα και τα έρευνούν γραφειοκράτες-αρχαιολόγοι οί οποιοί βασανίζουν τους φτωχούς οικόπεδούχους.

Αποτέλεσμα όλων αυτών που σας σκιαγράφησα ήταν πώς στην αρχή του 1984, λίγες μέρες μετά τον λόγο του Πρωθυπουργού, εμφανίζεται ένα σχέδιο Προεδρικού Διατάγματος⁴⁸ με το οποίο καταργείται στην ουσία ή Υπηρεσία. Δεν θέλω να κάνω συγκρίσεις με περιπτώσεις που μνημόνευσα γιατί

σήμερα είναι μέρα γιορτής, καὶ δὲν ταιριάζει ν' ἀνοίγουμε πληγές. Ἀλλὰ πρέπει νὰ τὸ διακηρύξουμε παντοῦ. Δὲν ἀπειλοῦνται μόνον πλέον τὰ μνημεῖα ἀπὸ μία κατὰ μέτωπο ἐπίθεση τῶν γραφειοκρατῶν καὶ τῶν τεχνοκρατῶν. Προσπαθοῦν νὰ τὰ ἀφανίσουν μὲ τὸν «θανάσιμο ἐναγκαλισμό», ὅπως εἰπώθηκε γιὰ ἄλλη περίπτωση ποὺ θέλουν νὰ τοὺς ἐπιβάλουν. Ἀλλὰ τοὺς ρωτῶ: Τί ἔκαμε ἡ Ὑπηρεσία ἐδῶ καὶ 150 χρόνια; Τὸ ἔργο της, ἡ ἀνακάλυψη, ἡ συντήρηση, ἡ προστασία τῶν μνημείων, οἱ χῶροι, τὰ μουσεῖα, οἱ δημοσιεύσεις, τὸ ἐπιστημονικὸ κῦρος ποὺ χαρίστηκε στὴν Ἑλλάδα, τὸ οἰκονομικὸ ὄφελος ποὺ ὁ τόπος ἀποκόμισε, ὅλα σβήνονται, οἱ ἀρχαιολόγοι κρίνονται ὅτι δὲν εἶναι ἄξιοι νὰ χειρίζονται τὰ θέματα γιὰ τὰ ὁποῖα ἔδωσαν τὰ καλύτερά τους χρόνια, ὅταν οἱ ὑποψήφιοι διαχειριστὲς τῶν μνημείων γκρεμίζαν μὲ τὸ ἀζημίωτο τὴ νεοκλασικὴ Ἀθήνα, τὸν Πειραιά, τὴν Πάτρα καὶ ἔχτιζαν πολυκατοικίες, αὐτὸ τὸ ἄγος τῆς νέας ἐλληνικῆς πόλης καὶ ἄφηναν τὶς κακοήθεις ἀποφύσεις τους νὰ ἀπλώνονται στὴν ὕπαιθρο καὶ νὰ τὴν καλύπτουν ἐνῶ συγχρόνως μεταχειρίζονται τὴν ἀνώδυνη καὶ κερδοφόρα γιὰ τὸ Κράτος ὀνομασία *αὐθαίρετο*; Τί θὰ προσφέρουν στὰ μνημεῖα οἱ ἐφευρέτες τῶν νέων συγχωροχαρτίων, τοῦ *δήλωσε, πλήρωσε, σῶσε*; Μιὰν ἐπανάληψη τῆς ἀποδοτικῆς ἐπιχείρησης ποὺ βρίσκεται σὲ ἐξέλιξη. Ἄν πραγματικὰ ὑπάρχουν ἔξω ἀπὸ μᾶς Ὑπηρεσίες ποὺ θέλουν νὰ προστατεύουν τὰ ἀρχαῖα καὶ τὴν παράδοση δὲν ἔχουν παρὰ νὰ τὸ δείξουν ἔμπρακτα κάνοντας αὐτὸ ποὺ εἶναι ἡ δουλειά τους καὶ τὸ καθῆκον τους σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους καὶ τὸ Σύνταγμα, δηλαδὴ γκρεμίζοντας τὰ παράνομα καὶ ὅχι αὐθαίρετα κτίσματα τῶν ἀρχαιολογικῶν χώρων.

Ἀλλὰ οὐδὲν κακὸν ἀμιγὲς καλοῦ. Ἡ λαίλαπα τῆς οἰκοδόμησης καὶ τῆς καταστροφῆς στὸν τόπο μας, τὰ μεγάλα δημόσια ἔργα, ἀποχετεύσεις, ἀεροδρόμια, ἡ βαθειὰ ἄρροση τῆς γῆς, ἡ ἀλλαγὴ τῶν καλλιιεργειῶν, εἶχαν γιὰ τὴν ἐπιστήμη ἓνα εὐτυχὲς ἀποτέλεσμα, ὅτι μᾶς ἐπέτρεψαν, σὲ λίγα χρόνια, σὲ μιὰ εἰκοσαετία, νὰ ἐρευνήσουμε τεράστιες περιοχὲς καὶ μάλιστα ἀρχαῖα κέντρα, ὅπως ἡ Ἀθήνα, ὁ Πειραιάς, ἡ Θήβα, ἡ Πάτρα, τὸ Ἄργος, ὁ Ὠρωπός, ἡ Ἐρέτρια, ἡ Σπάρτη, κάτι

πού μὲ ὁμαλὲς συνθῆκες, δὲν θὰ γινόταν ποτέ. Οἱ ἀνασκαφές πού κάναμε, πού, τὸ λέω μὲ πολλὴ πικρία, ὀνομάστηκαν *σωστικές* (θὰ ἤθελα νὰ μάθω μάλιστα ποῖος διατύπωσε πρῶτος τὸν ὅρο αὐτό), δὲν ἔγιναν τὶς περισσότερες φορές μὲ ἐπιστημονικὸ τρόπο. Πάντα γίνονταν κάτω ἀπὸ τὴν πίεση τοῦ ἐργολάβου καὶ τοῦ ἰδιοκτήτη, τὴ δυσαρέσκεια τῆς πολιτικῆς ἡγεσίας τοῦ Ὑπουργείου, τὶς ἀπαράδεκτες τεχνικὲς συνθῆκες (πόσοι εἶναι ἄραγε οἱ βόθροι πού ἐρευνήθηκαν στὰ ἀστικά οἰκόπεδα;) καὶ πάντα μὲ τὸν κίνδυνο δυστυχημάτων. Τὰ οἰκοδομικὰ λείψανα καταστράφηκαν τὶς περισσότερες φορές. Φυσικὰ σχεδιάστηκαν, φωτογραφήθηκαν, περιγράφηκαν, τὰ ἴδια ὅμως ἔδωσαν τὴ θέση τους στὸ ἀγλίσμα τῆς νέας ἐλληνικῆς ἀρχιτεκτονικῆς, τὴν πολυκατοικία. Σὲ μᾶς ἔμειναν οἱ χιλιάδες κυβικὰ μέτρα ὄστρακα γιὰ μελέτη. Ἀλλὰ ἀφοῦ δὲν μπορέσαμε νὰ φέρουμε τὰ πράγματα ἐκεῖ πού θέλαμε, δὲν ἦταν ἄλλωστε δυνατόν, παρὰ τὶς ρωμαντικὲς διαμαρτυρίες συναδέλφων, ἓνα μᾶς μένει: ἀπὸ τὴν καταστροφή αὐτὴ νὰ βγάλουμε τὸ μεγάλο κέρδος. Δὲν ἀνήκει στὴ δική μου τὴ γενιὰ ἡ πραγματοποίηση τοῦ ἔργου αὐτοῦ. Ἐγὼ καὶ οἱ ἡλικιωῆτες μου βρεθήκαμε στὸ τέλος τῆς προηγούμενης φάσης καὶ ζήσαμε, μὲ εὐθύνες, ὅλη τὴν περίοδο τῆς καταστροφῆς πού θὰ συνεχίζεται, μὲ κάποια ἡπιότητα γιὰ χρόνια ἀκόμη. Ἡ γενιὰ τῶν νέων, ὅμως, ἡ ὁποία σὲ σύντομο διάστημα θὰ ἀναλάβει τὴν εὐθύνη τῆς προστασίας τῶν ἀρχαίων πρέπει ἀπὸ τώρα νὰ ἐτοιμαστεῖ γιὰ νὰ δώσει τὸ δεύτερο μέρος τῆς μορφῆς τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας. Οἱ παλαιότεροι ἔδωσαν Ὀλυμπία, Δελφούς, Ἐπίδαυρο, Δῆλο, Ἀκρόπολη, Ἀγορά, τὰ ἱερὰ καὶ τὰ κέντρα. Αὐτοὶ θὰ δώσουν τὶς πόλεις, τὰ ἀμέτρητα νεκροταφεῖα, τὰ λατομεῖα, τὰ ὑδραγωγεῖα. Καμιὰ εἰδικότερη μελέτη δὲν ἔχει τόση ἀξία, ὅσο ἡ συνολικὴ καὶ συστηματικὴ δημοσίευση τῶν χιλιάδων ἀνασκαφῶν πού ἔγιναν. Ἀπὸ τώρα πρέπει νὰ γίνει τὸ σχέδιό της καὶ ἂν εἶναι δυνατόν νὰ ὀριστοῦν ποῖοι θὰ ἀναλάβουν τὰ διάφορα μέρη της. Χρόνος δὲν ὑπάρχει ἀρκετός, μόνο ἡ συστηματικὴ ἐργασία μπορεῖ νὰ νικήσει αὐτὸν καὶ τὸν τρόπο πού ἔγιναν οἱ ἀνασκαφές. Ἀλλὰ οἱ νεώτεροι πρέπει νὰ ἔχουν κάτι ὑπόψη

τους: μὴν περιμένουν ἀπὸ ἄλλους, τὸ μακρινὸ ὑπουργεῖο νὰ τοὺς βοηθήσει. Μόνοι τους θὰ βροῦν τὸν τρόπο τῆς μελέτης, τὸ σύστημα καὶ τὰ μέσα. Κοινωνικοὶ καὶ πολιτικοὶ λόγοι δὲν ἐπιτρέπουν ἀπρόσκοπτη καὶ ἀποτελεσματικὴ λειτουργία τους οὔτε ὁμαλὴ τὴ διαδοχὴ τῶν ἀνθρώπων. Καὶ ἡ Ὑπηρεσία μας εἶναι προικισμένη πλούσια, ἀπὸ τὴ στιγμή τῆς σύστασής της μὲ ὅλα αὐτὰ τὰ ἐλαττώματα. Εἶμαι ὅμως αἰσιόδοξος: ὁ νέος αἰώνας πού θὰ ἀρχίσει σὲ 16 χρόνια δὲν θὰ ἔχει Κουμανούδη, Καροῦζο, Ρωμαῖο, De la Coste Messelière, Buschor, Beazley, δὲν θὰ ὑπάρχει ὁ ἀνθρωπισμὸς καὶ ἡ ἀρχαιογνωσία τοῦ Winckemann καὶ τοῦ Boeckh οὔτε οἱ διάνοιες τοῦ Mommsen, τοῦ Dittenberger, τοῦ Holleaux καὶ τοῦ L. Robert. Πιστεύω ὅμως ὅτι μὲ τὰ νέα ἠλεκτρονικὰ μέσα, καὶ λυποῦμαι γιατί δὲν θὰ προλάβω νὰ ἐπωφεληθῶ ἀπὸ τὶς ἀπειρες δυνατότητες πού προσφέρουν στὴ μελέτη, θὰ μπορέσει ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιολογικὴ ἐπιστῆμη νὰ πάρει τὴ θέση της πλάι στὴν ἐπιστῆμη τῶν ξένων ἀρχαιολόγων, ἰσάξια καὶ ἰσότημη. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ ξεχάσετε ἓνα πράγμα, ὅτι εἴστε διάδοχοι καὶ συναγωνιστὲς τοῦ Μουστοξύδη, τοῦ Ἰατρίδη, τοῦ Πιπτάκη, τοῦ Ραγκαβῆ, τοῦ Εὐστρατιάδη, τοῦ Σταματάκη, τοῦ Καββαδία, τοῦ Καρούζου, τοῦ Παπαδημητρίου, τοῦ Κοντῆ. Προσπαθεῖστε νὰ μὴν ἀδικεῖτε κανένα καὶ μὴ νομίζετε ὅτι ἄλλοι κατέχουν τὸν ζωτικὸ χῶρο πού χρειάζεσθε γιὰ νὰ προχωρήσετε. Δὲν εἶναι οἱ ἄλλοι πού σᾶς ἐμποδίζουν νὰ βαδίσετε ἐμπρὸς ἀλλὰ ὁ ἐαυτὸς σας. Ἡ ἐπιστῆμη ἐκτείνεται στὸ ἀπειρον καὶ ὅλοι ἔχουν τὴ θέση τους.

Κάθε φορὰ πού ἀμφιβάλλετε γιὰ τὴν ἀξία τοῦ ἔργου σας νὰ γυρίζετε πίσω στοὺς παλιούς, ἐκείνους πού εἶχαν κάθε λόγο νὰ τὰ παρατήσουν καὶ δὲν τὸ ἔκαναν. Σᾶς διαβάζω ἓνα ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν πρώτη ἱστορία τῆς ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας, πού καλύπτει ἔργο τριῶν χρόνων μόνον, γραμμένη ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Ρίζο Ραγκαβῆ⁴⁹ τὸ 1837:

«Τοσοῦτον ἐπροχώρησαν μέχρι τοῦδε αἱ ἀρχαιολογικαὶ ἐργασίαι ἐν Ἀθήναις, ὅπου μόνον μέχρι τοῦδε ἔγιναν μεγάλοι καὶ σπουδαῖαι ἀνασκαφαί. Ἡ Κυβέρνησις τὰς ἐμψυχώνει καὶ τὰς ἐπισπεύδει. Ἐντὸς ὀλίγου πολλὰ τῶν ἀτάκτως κατεστραμμένων ἐρειπίων θέλουν

ἀνεγερθῇ κατὰ τὴν ἀρχαίαν των θέσιν καὶ σχῆμα, καὶ μετ' οὐ πολὺ ἡ Ἀκρόπολις, ἴσως δὲ καὶ πολλὰ τῆς Ἑλλάδος μέρη θέλουν καὶ πάλιν κατακοσμηθῇ μὲ πολλὰ τῶν ἀρχαίων των οἰκοδομημάτων, καὶ οἱ μὲν ξένοι θέλουν συρρέει εἰς τὴν πατρίδα μας διὰ νὰ σπουδάζουν ἐν αὐτῇ τὴν ἠθικῶς καὶ πραγματικῶς ἀναγεννωμένην ἀρχαίαν Ἑλλάδα, ἡμεῖς δ' αὐτοὶ ἔχοντες διηνεκῶς πρὸ ὀφθαλμῶν τῆς προγονικῆς δόξης τ' ἀπομνημονεύματα, θέλομεν ὑψηλοφρονεῖ πρὸς αὐτά, καὶ ἀμυλλᾶσθαι ὅπως ἀναδειχθῶμεν αὐτῶν ἄξιοι».

Σὰς παρουσίασα σὲ πολὺ γενικὲς γραμμὲς σημεῖα τῆς ἱστορίας τῆς Ὑπηρεσίας καὶ ἔδωσα κάποιες ἐξηγήσεις γιὰ ὀρισμένα προβλήματα. Τὴν ἀποψινὴ συγκέντρωση τὴν σκιάζουν σύννεφα βαρειά. Δὲν θέλω νὰ γίνω μάντης κακῶν οὔτε τὰ λόγια μου νὰ ἀποτελέσουν ἐπιτάφιο, δὲν εἶναι ἡ σύναξί μας μνημόσυνο ἀλλὰ ξαπόσταμα γιὰ μέτρημα καὶ ἀνασύνταξη τῶν δυνάμεών μας. Καὶ ἄς μὴ γελαστεῖ κανεὶς ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἔχουν κάποια δύναμη στὰ πολιτικὰ πράγματα. Ἑλλάδα χωρὶς σωστὴ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία θὰ εἶναι ἄλλη Ἑλλάδα, χωρὶς μνήμη καὶ χωρὶς μέλλον. Τολμῶ νὰ τὸ πῶ, πὼς χωρὶς τοὺς ἀρχαιολόγους ὁ τόπος μας θὰ ἦταν χωρὶς ἱστορία καὶ χωρὶς ὁμορφιά. Βαθύναμε καὶ πλατύνουμε τὴν ἑλληνικὴ ἱστορία καὶ ξαναδώσαμε στοὺς Ἕλληνες καὶ στὴν ἀνθρωπότητα τὴν ἑλληνικὴ τέχνη.

Τελειώνοντας εὐχομαι σὲ 150 χρόνια ἀπὸ σήμερα οἱ διάδοχοί μας, ποὺ θὰ εἶναι διαφορετικοὶ ἀλλὰ καὶ ὅμοιοι μὲ μᾶς, νὰ μαζευτοῦν καὶ αὐτοὶ ἐδῶ καὶ νὰ ξαναζυγίσουν τὸ ἔργο τῆς Ὑπηρεσίας, τὸ ἔργο μας. Ἴσως, ἔχω μιὰν ἐλπίδα, στὸν πανηγυρικὸ λόγο νὰ μνημονεύσουν καὶ ἐμᾶς, μὲ καλὴ διάθεση. Αὐτὸ θὰ εἶναι ἡ δικαίωσή μας, ὅτι δὲν ξεχαστήκαμε, ὅτι ὁ ἀγώνας μας εἶχε κάποιο νόημα καὶ κάποιο ἀποτέλεσμα.

1. Πίνακα τῶν μελῶν τῆς Ὑπηρεσίας μὲ σύντομα βιογραφικὰ βλ. *Πρόχειρον* II, 1-72.

2. § 2.

3. Βιογραφικά ὄλων τῶν προσώπων ποὺ μνημονεύονται στὴν παράγραφο βλ. *Πρόχειρον* II, ὅ.π.

4. Θουκ. Β, 36.

5. Μὲ τὸν νόμο 1232/1982· *Πρόχειρον* I, 523-525.

6. *Ανταπάνη* 43 καὶ πολλαχοῦ.

7. *Πρόχειρον* I, 15.

8. Αὐτόθι 16.

9. Ἄλ. Ρ. Ραγκαβῆς, *Ἐφημερὶς Ἀρχαιολογικὴ* 1837, 7.

10. Δοκίμιο 117 ἀρ. 3.

11. Αὐτόθι 120 ἀρ. 4.

12. Αὐτόθι 113 ἀρ. 2.

13. Γεωργίου Φαρμακίδου, *Ὁ ζωγράφος Ἀθανάσιος Ἱατρίδης* (Ἀθῆναι 1961) 49-52.

14. Αὐτόθι 281. Πέθανε στὶς 28 Φεβρουαρίου 1866.

15. *Ανταπάνη* 43.

16. ΦΕΚ 36, 28 Σεπτεμβρίου 1834, 268.

17. Αὐτόθι.

18. *Ανταπάνη* 63.

19. Αὐτόθι 84 κέ., 103 κέ.

20. Ἀφθονες πληροφορίες γιὰ τὸν βίο καὶ τὸ ἔργο τοῦ Πιττάκη βλ. *Ανταπάνη* πολλαχοῦ. Νέα στοιχεῖα παρέχονται στὸ ὑπὸ ἔκδοσιν ἔργο μου *Ἡμερολόγιο Ἀρχαιολογικό. Τὰ χρόνια τοῦ Καποδίστρια*.

21. *Ιστορικαὶ Ἀναμνήσεις* Α', 77 (Ἑρμῆς 1973).

22. *Πρόχειρον* II, 18-19.

23. Ὁ Λόρδος Ἑλγιν καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Ἀθήνας ἰδίως ἀρχαιολογήσαντες ἐπιδρομεῖς 1440-1837 (ΒΑΕ 25, Ἐν Ἀθήναις 1930), 141.

24. *Πρόχειρον* I, 198-199.

25. Τόμ. I, 1885, 5.

26. *Πρόχειρον* I, 205-253· II, 22-23.

27. Τόμ. I, 1885, 6.

28. Τὸ κείμενο τοῦ νόμου βλ. *Δοκίμιο* 141-151. Εἰδικὸ μελέτημά μου θὰ ἐκδοθεῖ τὸ 2015 ἀπὸ τὸ «Ίδρυμα τῆς Βουλῆς τῶν Ἑλλήνων», στὴ σειρά «Τετράδια Κοινοβουλευτικοῦ Λόγου».

29. *Τὸ Βῆμα*, Τρίτη 31 Δεκεμβρίου 1974 (στὴν ἐπιφυλλίδα τῆς γιὰ τὸν Τσουάντα μὲ τίτλο «Ἕνας ἥρωας τῆς ἀρχαιολογικῆς ἔρευνας»).

30. *Πρόχειρον* I, 254-256.

31. Γιὰ ὅλους ὅσοι μνημονεύονται στὴν παράγραφο βλ. *Πρόχειρον* II, 1-74.

32. *Δοκίμιο* 25-27, 152-170· *Πρόχειρον* I, 279-280.

33. Βλ. Ὁ *Μέντωρ* 31, 1994, 89-185, Ἀφιέρωμα στὴ 12 Ὀκτωβρίου 1944, ἐπέτειο τῆς Ἀπελευθέρωσης καὶ στὴν ἱστορία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας κατὰ τὰ ἔτη 1940-1944 [ὑπὸ Β.Χ.Π.]· *Πρόχειρον* I, 302-408.

34. Ὁ *Μέντωρ* αὐτόθι.

35. Βλ. τὸ μελέτημά μου στὸν τόμο *Ἐπαινος Ἰωάννου Κ. Παπαδημητρίου* (ΒΑΕ 168, Ἀθῆναι 1997), 9-51.

36. Τὸ σημερινὸ Μουσεῖο Δελφῶν διαφέρει ριζικὰ ἀπὸ ἐκεῖνο τῆς Ἰωάννας Κωνσταντίνου. Ὑπέστη ἀτυχεῖς τροποποιήσεις τοῦ σχεδίου τῆς κάτοψης καὶ αὐθαίρετες ἐπεμβάσεις στὴν ἔκθεση τῶν ἀρχαίων, μὲ σκοπὸ τὴν ἄκοπη προβολὴ προσώπων ποὺ κάλυπταν τὴν ἄγνοια τῶν πραγμάτων μὲ δῆθεν νεωτερισμούς.

37. Εὐθὺς μὲ τὸν θάνατο τοῦ Παπαδημητρίου ἄρχισαν νὰ δημοσιεύονται στὸν Τύπο εἰδήσεις καὶ πληροφορίες γιὰ ἐπαναφορὰ τῆς Ὑπηρεσίας στὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας. Στὰ δημοσιεύματα αὐτὰ ἀντέδρασαν οἱ Ἐφοροὶ μὲ ὑπόμνημα ποὺ ὑπογράφηκε στὸ διάστημα 22-25 Ἀπριλίου 1963, μὲ τὸ ὁποῖο ἀποκρουόταν ὁμόφωνα κάθε ἰδέα ἐπανάδου στὴν παλιὰ κατάσταση. Τὸ φαρσοεἰδὲς τῆς ὑπόθεσης εἶναι ὅτι τὸ 2012 μὲ τὸ Π.Δ. 85 τῆς 21 Ἰουνίου (ΦΕΚ 141, τ. Α', 21 Ἰουνίου 2012) ἡ Ὑπηρεσία ἐπανῆλθε στὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας μὲ τὴν κατάργηση τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ. Ἦταν ἡ πρώτη πράξη τῆς Κυβέρνησης Σαμαρᾶ, ἄστοχη προφανῶς ποὺ ἀνακλήθηκε μὲ τὸ Π.Δ. 118/2013 (ΦΕΚ 1594, τ. Β', 25 Ἰουνίου 2013). Πόσο στοίχισε ἡ παλινωδία αὕτη δὲν ἔγινε γνωστό. Βλ. σχετικῶς Ὁ Μέντωρ 102, 2012, 5-6, Ἡ ἐπιστροφή τῆς γηραιᾶς κυρίας· *Πρόχειρον* I, 714-715.

38. Περὶ τοῦ βίου καὶ τοῦ ἔργου του βλ. τὰ κείμενά μου: *Ἡ περιπέτεια τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας στὸν βίو τοῦ Χρήστου Καρούζου* (ΒΑΕ 150, Ἀθῆναι 1995), 164-167· Ὁ Μέντωρ 43, 1997, 41-70.

39. Βρίσκεται στὸ Ἀρχεῖο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας.

40. *Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον* 22, 1967, 157-206.

41. *Οἱ Ἀπάσι*, κύριο ἄρθρο στὴν *Καθημερινή* τῆς Παρασκευῆς, 6 Ὀκτωβρίου 1978 σχετικὸ μὲ τὴν ἐξαφάνιση τῶν μνημείων τῆς παράδοσης: «αὐτοὶ ποὺ ἀκολουθοῦν ἐμᾶς, τοὺς σημερινοὺς Ἕλληνες, δὲν εἶναι «λευκοὶ» ἢ ἀντίπαλες φυλές, ποὺ θέλουν νὰ μᾶς ἐξοντώσουν. Εἶναι τὰ παιδιὰ μας καὶ τὰ παιδιὰ τῶν παιδιῶν μας. Αὐτὰ δὲν θὰ ξέρουν ἀπὸ ποῦ βάδισε ἡ «φυλὴ» καὶ ποῦ κατευθύνεται!...».

Ἡ καλὴ καὶ ἀρκετὰ συντηρητικὴ ἐφημερίδα τοῦ Γεωργίου Α. Βλάχου, τοῦ Αἰμίλιου Χουρμούζιου, τῆς Ἑλένης Γ. Βλάχου, γιὰ ἓνα διάστημα εἶχε περιέλθει στὴν ἰδιοκτησία διαβόητου τραπεζίτη καὶ καταδίκου. Συνέχισε, μὲ ἰδιοκτητὲς ἐπιχειρηματίες, ἀνανεωμένη τὴν πορεία της, μὲ νέα διεύθυνση τῆς ὁποίας οἱ συνεργάτες δὲν φαίνονται νὰ συμμερίζονται τὶς περὶ μνημείων ἀρχὲς τῆς ἐφημερίδας τοῦ 1978.

Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ ἄρθρο «Μὲ τ' ἀρχαῖα μνημεῖα καὶ τὴ σύγχρονη θλίψη» στὸ φύλλο τῆς *Καθημερινῆς* τῆς 15 Αὐγούστου 1999, ὅπου κακίζονται οἱ ἀρχαιολόγοι γιὰ τὸν ζήλο τους: «Τὰ ἀρχαῖα «μας» (ἔστω καὶ ἂν τὰ εὐρήματα ἀνήκουν στὴν Ἑλληνιστικὴ περίοδο καὶ στὰ πρώιμα χριστιανικὰ χρόνια, εἶναι, δηλαδή, μᾶλλον συνηθισμένα καὶ διαδεδομένα) [!!!] προέχουν κάθε πολιτικῆς ἀπόφασης καὶ ἐθνικῆς προτεραιότητος». Δὲν μπορῶ νὰ φαντασθῶ τί ἐπὶ πλέον θὰ ἔγραφε ἡ δημοσιογράφος ἂν γιὰ ὁποιοδήποτε λόγο ἀρχαῖα ἐμπόδιζαν τὴν ἐφαρμογὴ κάποιου προαπατιομένου τῶν μνημονίων.

Πρὸ χρόνων τὸ 2009 εἶχα σχολιάσει (Ὁ Μέντωρ 91, 2009, 1-5) ἄρθρο

δημοσιευμένο στο φύλλο της 23 Αυγούστου 2008 με τίτλο «Ἡ ναυμαχία τοῦ Μαραθῶνος». Σημαντικὴ γιὰ τὴ νοστοροποία καὶ τὴν παιδεία τοῦ συντάκτη εἶναι μία φράση του: : «Ὅποιοδήποτε ἔργο κι ἂν ξεκινήσει στὴ χώρα, ὅλο καὶ κάποια ἀρχαία δικαιολογία θὰ βρεθεῖ, γιὰ νὰ τὸ σταματήσει. Κάπου ἀγκυροβόλησε ὁ Ξέρξης, κάπου ξάπλωσε ὁ Μιλτιάδης, ἀπὸ κάπου πέρασε ὁ Μανουὴλ Κομνηνός, κάπου στρατοπέδευσε ὁ Κιοιταχῆς κ.ο.κ.».

42. Ἐπιλεγόμενα τοῦ μεταφραστοῦ τοῦ βιβλίου τοῦ Th. Zielinski, *Ἡμεῖς καὶ οἱ Ἀρχαῖοι* (1928), 257. Ἀνατύπωση στὸν τόμο Ἰωάννου Συκουτρῆ, *Μελέται καὶ ἄρθρα*, 115.

43. Τὸ κόμμα τοῦ πρωθυπουργοῦ αὐτοῦ στὴ συνέχεια τῆς πορείας του ὑπῆρξε καταστρεπτικὸ γιὰ τὶς ἀρχαιότητες καὶ τοὺς ἱστορικοὺς τόπους. Ἄς θυμηθοῦμε μόνο τὴν καταστροφὴ τοῦ πεδίου τῆς μάχης τοῦ Μαραθῶνος καὶ τὸ Νέο Μουσεῖο Ἀκροπόλεως καὶ τὴν πολλαπλὴ ζημία πὺρ προκαλεσε καὶ προκαλεῖ. Ἄς θυμηθοῦμε τὸ τοιμέντωμα τῶν Μυκηνῶν.

44. Ν. 1469/1950 «Περὶ προστασίας εἰδικῆς κατηγορίας οἰκοδομημάτων καὶ ἔργων τέχνης μεταγενεστέρων τοῦ 1830».

45. Πλάτωνος, *Τίμαιος* 22B.

46. Μὲ τὸ ΝΔ 6/1968 «Περὶ τροποποιήσεως τοῦ ΚΝ 5351/1932 “Περὶ ἀρχαιοτήτων”».

47. «Περὶ τροποποιήσεως καὶ συμπληρώσεως τοῦ Νόμου 4171/1961 «περὶ λήψεως γενικῶν μέτρων διὰ τὴν ὑποβοήθησιν τῆς ἀναπτύξεως τῆς οἰκονομίας τῆς Χώρας» καὶ ἄλλων διατάξεων».

48. Ἡ οἰκονομικὴ σημασία τῶν μνημείων ἢ ἡ ἐπίδραση τὴν ὁποία ἔχουν στὴν ἐλεύθερη χρῆση τῆς γῆς ἢ στὴν κατασκευὴ ἐγκαταστάσεων κοντὰ τους, ἦταν ἡ αἰτία γιὰ τὴν ὁποία ἡ κυβέρνησις ἀποφάσισε, τὸ 1984, νὰ ἀνατεθεῖ ἡ εὐθύνη τῆς προστασίας τῶν μνημείων καὶ τοῦ τοπίου σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ φιλόρχαια ὑπουργεῖα, τὸ ΥΧΟΠ. Ὡς δικαιολογία εἶχε προβληθεῖ «ἡ πρόθεση τῆς κυβέρνησης γιὰ μιὰ καλύτερη καὶ ταχύτερη ἐξυπηρέτηση τῶν ιδιωτῶν» (*Τὸ Βῆμα*, 12 Φεβρουαρίου 1984). Εἶναι γνωστὴ ἡ παράδοση τοῦ Ὑπουργείου Δημοσίων Ἔργων, ὅπως λεγόταν παλαιότερα, ἀπὸ τὸν 19ο αἰῶνα, στὴν προστασία τῶν ἀρχαίων. Φρούρια ὁλόκληρα ξηλώθηκαν γιὰ νὰ κατασκευαστοῦν γέφυρες, ἔργο στὸ ὁποῖο ὡς συναγωνιστὲς εἶχε τὴν ἐπίσης φιλόρχαιη Τοπικὴ Αὐτοδιοίκηση πὺρ συνεχίζει τὴν εὐγενικὴ παράδοσή της ἕως σήμερα. Τὸ σχέδιο ματαιώθηκε κατὰ τὸ μεγαλύτερο μέρος του. Τὸ ΥΧΟΠ ἀπέκτησε καὶ αὐτὸ κάποια ἀρμοδιότητα σὲ νεώτερα κτίρια ἀλλὰ ὄχι στὰ μνημεῖα.

49. *Ἐφημερίς Ἀρχαιολογική* 1837, 13.

ΑΘΗΝΑ ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΔΕΚΑ ΧΡΟΝΙΑ

Έχουν περάσει περισσότερα από δέκα χρόνια, από την 21 Αυγούστου του 2004, ημέρα που πέθανε η Ἀθηνᾶ Καλογεροπούλου. Ο χρόνος είναι ακόμη λίγος για να την ἰδοῦμε ἀνεπηρέαστοι ἀπὸ προσωπικὰ αἰσθήματα, τὰ ὁποῖα εἶναι φυσικὸ νὰ γεννιοῦνται. Ὅταν κανεὶς ἀποτιμᾷ τὶς ἀνθρώπινες πράξεις, ἐκεῖνο πὺν αἰσθάνεται γιὰ τὸν κρινόμενον, λόγω φιλίας ἢ ἄλλων αἰσθημάτων, κινδυνεύει νὰ νομίζει ὅτι τὸ συμμερίζονται καὶ οἱ γύρω του.

Γνώρισα τὴν Ἀθηνᾶ, ὅταν ἦμουν τελειόφοιτος τῆς Ἀρχαιολογίας, κάπου στὸ 1956, στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο. Ἐργαζόταν τότε ὡς ἐπιστημονικὸς βοηθὸς τῆς Σέμνης Καρούζου, στὴν ἐτοιμασία τῆς ἐκθεσης τῶν συλλογῶν τοῦ Μουσείου. Ξανάβγαζε στὸ φῶς ἐκεῖνα τὰ ἴδια ἀρχαῖα πὺν πρὶν 16 χρόνια, τὸ 1940, φοιτήτρια τότε, εἶχε βοηθήσει νὰ κρυφτοῦν. Εἶναι μιὰ λεπτομέρεια τῆς ζωῆς της ὅχι πολὺ γνωστή. Ἄλλωστε καὶ ἡ ἴδια δὲν μιλοῦσε γιὰ τὶς ἡμέρες ἐκεῖνες. Ἀποτελοῦσαν ἀκριβὲς ἀναμνήσεις της. Ἡ συμμετοχὴ στὴν ἀπόκρυψη τῶν ἀρχαίων, κατὰ τὸν πόλεμον τοῦ '40, ἦταν μιὰ ἐμπειρία καὶ μιὰ ἠθικὴ δοκιμασία πὺν τὶς εἶχαν λίγοι ἐκεῖνες τὶς μεγάλες μέρες. Ἀπὸ τὴ γενιὰ τῶν ἀρχαιολόγων τοῦ πολέμου τοῦ '40 τελευταῖοι εἶχαν ἀπομείνει ὁ Σπύρος Ἰακωβίδης († 16 Ἰουνίου 2013) πὺν κι ἐκεῖνος, φοιτητὴς τότε, μαζί μὲ τὴν Ἀθηνᾶ, ἔλαβε μέρος στὸ κρύψιμον τῶν ἀρχαίων τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου καὶ ὁ Στέλιος Ἀλεξίου († 12 Νοεμβρίου 2013).

Ἡ Ἀθηνᾶ γεννήθηκε στὴν Κέρκυρα τὸ 1920 καὶ ἔζησε ὡς μικρὸ παιδὶ καὶ ἔφηβος στὴν ἀτμόσφαιρα τοῦ μεσοπολέμου, ἐποχῆς πολὺ σημαντικῆς γιὰ τὸ πνευματικὸ της περιεχόμενο καὶ τὴν ἱστορικὴ της σημασία. Ἀπὸ μερικὰ βιβλία της πὺν μοῦ χάρισε, βλέπουμε ὅτι παρακολουθοῦσε τὶς πνευματικὲς ἐκδηλώσεις τῆς ἐποχῆς της, κυρίως τὴν ποίηση πὺν δίνει πάντα τὸν τόνο στὴν τέχνη τοῦ λόγου. Ξεκινώντας ἀπὸ τοὺς μεγαλόπνοους σίχους τοῦ Παλαμᾶ καὶ τοῦ Σικελιανοῦ ἀπο-

λάμβανε ἐξ ἴσου τοὺς χαμηλοὺς τόνους τοῦ Πορφύρα καὶ τῶν ἄλλων ποιητῶν, τοῦ Μαβίλη καὶ τοῦ Μαλακάση καὶ τοῦ Γρυπάρη. Ἦταν μαθήτρια τοῦ Γυμνασίου, ὅταν ἡ νέα ποίηση, μὲ τὸν Σεφέρη, ἀλλάζει τὸ πνευματικὸ κλίμα στὴν Ἑλλάδα. Ἡ Ἀθηνᾶ, νεαρὸ κορίτσι, παρακολουθεῖ τὴν ἀλλαγὴ πού γίνεται. Διαβάζει τὶς συλλογὲς τῆς νέας αὐτῆς ποίησης, πού πορεύεται παράλληλα πρὸς τὰ τότε μεγάλα γεγονότα, πού ὀδηγοῦν στὴν καταστροφὴ τοῦ πολέμου.

Ἡ Ἀθηνᾶ ἐξ ἀρχῆς εἶχε ἀρχαιολογικὲς τάσεις καὶ στὸ Πανεπιστήμιο φοίτησε στὸ Ἀρχαιολογικὸ Τμῆμα μὲ καθηγητὲς προσωπικότητες τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιολογίας καὶ τῆς ιστοριογραφίας. Τὰ χρόνια ἐκεῖνα, τοῦ μεσοπόλεμου καὶ τοῦ πολέμου, τὴ Φιλοσοφικὴ Σχολὴ κοσμοῦσαν μορφὲς ὅπως ὁ Σπυρίδων Μαρινᾶτος, ὁ Ἀναστάσιος Ὀρλάνδος, ὁ Διονύσιος Ζακυθινός, ὁ Γεώργιος Οἰκονόμος, ὁ Νίκος Βέης, ὁ Σωκράτης Κουγέας, ὁ Φαίδων Κουκουλές, ὁ Νικόλαος Βλάχος.

Εἶχα τὴν τύχη νὰ εἶναι καὶ δικοὶ μου διδάσκαλοι οἱ περισσότεροι ἀπὸ ὅσους ἀνέφερα. Ἔτσι μπορῶ νὰ ἀναπαραστήσω μὲ ἀκρίβεια τὸ κλίμα τῶν σπουδῶν της, τὸ ὁποῖο ὅμως ἐπηρεαζόταν τότε, τὰ χρόνια 1941-1944, ἀπὸ τὴν παρουσία τῶν κατακτητῶν στὴ χώρα μας. Εἶναι φυσικὸ ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ, μαζὶ μὲ ἄλλα παιδιὰ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, φοιτητές, ὁργανώθηκαν ἐναντίον τῆς ξένης κατοχῆς. Ὑπάρχουν κι ἄλλοι ἀρχαιολόγοι πού ἔλαβαν ἐνεργὸ μέρος στὴν Ἀντίσταση (Ἰακωβίδης, Μηλιαδης, Πάλλας). Σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς Κατοχῆς σὲ ὅλων τὴ σκέψη ἓνα πρᾶγμα κυριαρχοῦσε: πῶς θὰ ἐλευθερωθοῦμε.

Ὁ πόλεμος τελείωσε κι ὅλοι γύρισαν στὰ εἰρηνικὰ ἔργα. Ἡ Ἀθηνᾶ ἔπρεπε νὰ ἐργασθεῖ. Στράφηκε πρὸς τὴ Μέση Ἑκπαίδευση. Ἡ Ἀρχαιολογία τὰ χρόνια ἐκεῖνα, δηλαδὴ ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία, ἦταν κλειστὴ γιὰ τὶς γυναῖκες ἕως τὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '50, ἐξαιτίας ἐνὸς κακοῦ νόμου. Ἔτσι ἐργάστηκε ὡς φιλόλογος σὲ σχολεῖα τῆς Ἀθήνας, ἓνα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἦταν τὸ Λύκειο Τυχοπούλου. Ἐκεῖνα τὰ χρόνια ὅμως, κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ '50, ἀρχίζει σιγά-σιγά ἡ ἀνασυγκρότηση τῶν Μουσείων μας μὲ πρῶτο, ἀπολύτου προτεραιότητος, τὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο, τὸ μεγαλύτερο

τῆς Ἑλλάδος ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνο πὺ εἶχε πάθει τὶς μεγαλύτερες ζημιές.

Τὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο, ἄδειο ἐντελῶς κατὰ τὴν εἴσοδο τῶν Γερμανῶν στὴν Ἀθήνα, μὲ τὰ ἀρχαῖα του θαμμένα μέσα στὶς ἔρημες αἵθουσες ἢ φυλαγμένα στὰ θησαυροφυλάκια τῆς Τραπεζῆς τῆς Ἑλλάδος, ἀποτέλεσε καταφύγιο πολλῶν ὑπηρεσιῶν πὺ βρέθηκαν, ἐξ αἰτίας τῶν Γερμανῶν, χωρὶς στέγη. Τὸ θυμοῦμαι κατὰ τὸ 1944, πολύβουο, γεμάτο ἀνθρώπους φτωχικοὺς καὶ ταλαιπωρημένους. Αὐτὸ τὸ μουσεῖο ἔπρεπε νὰ ξαναβρεῖ τὸν πνευματικὸ καὶ ἐπιστημονικὸ σκοπὸ του μέσα σὲ μιὰ χώρα πὺ ὁλόκληρη χρειαζόταν νὰ ἀνασυγκροτηθεῖ. Τὸ γιγάντιο ἔργο ἄρχισε μὲ μικρὲς προσωρινὲς ἐκθέσεις καὶ μὲ εἴσοδο ἀπὸ τὴν ὁδὸ Τοσίτσα. Ἴσως μερικοὶ θυμοῦνται ὅτι τὸ κύριο ἔκθεμα τῆς πρώτης μικρῆς ἐκθέσεως τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἦταν ὁ Ἡνίοχος τῶν Δελφῶν, πὺ φιλοξενήθηκε κατὰ τὴν Κατοχὴ στὴ Ἀθήνα.

Ἡ θητεία στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο ὑπῆρξε γιὰ τὴν Ἀθηνᾶ ἐξαιρετικὰ ὠφέλιμη. Εἶδε μὲ τὰ μάτια της, καὶ ἔπιασε μὲ τὰ χέρια της, τὰ φημισμένα ἔργα τῆς ἀρχαίας τέχνης πὺ γνώριζε ἔως τότε μόνο ἀπὸ τὰ βιβλία. Ἀλλὰ δὲν ἦταν μόνη της. Καὶ ἄλλοι νέοι ἀρχαιολόγοι ἐργάζονταν τότε στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο καὶ ὅλοι ἐκθαμβοὶ ἀντίκριζαν τὰ ἀντικείμενα στὰ ὁποῖα θὰ ἀφιέρωναν τὴ ζωὴ τους.

Στὸ τέλος τῆς δεκαετίας τοῦ '50 συντελεῖται στὴν Ἑλληνικὴ Ἀρχαιολογία μιὰ σημαντικὴ μεταβολή. Ὁ τότε πρωθυπουργὸς Κωνσταντῖνος Καραμανλῆς στὴν προσπάθειά του νὰ ἀνορθώσει οἰκονομικῶς καὶ πολιτιστικῶς τὴν Ἑλλάδα τοποθέτησε ὡς Προϊστάμενο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας τὸν Ἰωάννη Παπαδημητρίου, σὸν ὁποῖο ἀνέθεσε τὴ νέα ὀργάνωση τῆς Ὑπηρεσίας. Τὰ μέλη της ὁμόθυμα ἐνέκριναν τὸ σχέδιο πὺ εἶχε καταστρώσει ὁ Παπαδημητρίου, σὲ συνεργασία μὲ τοὺς κορυφαίους Ἐφόρους. Ὁ Πρωθυπουργὸς καὶ ὁ Ὑπουργὸς Προεδρίας Κωνσταντῖνος Τσάτσος δέχτηκαν τὶς προτάσεις τοῦ Παπαδημητρίου καὶ ἄμεσο ἀποτέλεσμα ὑπῆρξε ἡ μεταφορά τῆς Ὑπηρεσίας ἀπὸ τὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας στὸ Ὑπουργεῖο Προεδρίας. Ἡ ἐνέργεια αὐτὴ εἶχε εὐερ-

γερτικά αποτελέσματα στα αρχαιολογικά μας πράγματα, γιατί αυτά έπαψαν να αποτελούν δευτερεύουσα μέριμνα της Πολιτείας όπως συνέβαινε στο Υπουργείο Παιδείας, όπου προεΐχαν τα ζητήματα της εκπαίδευσέως και της Εκκλησίας.

Βρισκόμαστε στο 1960. Μία από τις πρώτες μέριμνες της αναδιοργανωμένης Υπηρεσίας ήταν η δημιουργία Υπηρεσίας Δημοσιευμάτων και η άμεση επανέκδοση του *Αρχαιολογικού Δελτίου*, του οποίου ο τελευταίος τόμος 15 του 1933-35 είχε έκδοθεϊ το 1938. Προϊσταμένη της Υπηρεσίας Δημοσιευμάτων τοποθετήθηκε η Αθηνά Καλογεροπούλου. Έδω πρέπει να διευκρινήσω, ότι η διαδικασία έγκρισης μεταφοράς της Υπηρεσίας στο Υπουργείο Προεδρίας υπήρξε αρκετά μακρά και πολύπλοκη. Για να δοθεϊ η έγκριση του Πρωθυπουργού έπρεπε να κατανικηθούν οι αντίδράσεις πολλών παραγόντων της Κυβερνήσεως και αρκετών προσωπικότητων της έπιστήμης, κυρίως καθηγητών του Πανεπιστημίου. Η Αθηνά, τις ήμέρες εκείνες, χρησίμευσε ως ένδιάμεσος και ως σύνδεσμος με πολιτικές προσωπικότητες ή με πρόσωπα που συνδέονταν με εξέχοντες πολιτικούς.

Με τον διορισμό της Αθηνάς ως Προϊσταμένης Δημοσιευμάτων της Υπηρεσίας αρχίζει η τρίτη περίοδος της αρχαιολογικής της ζωής. Πρώτη η απόκρυψη αρχαίων του Έθνικού Μουσείου, δεύτερη η επανέκθεσή του. Το έργο που ανέλαβε στη νέα της θέση ήταν από τα πιο σημαντικά για την πρόοδο της Υπηρεσίας και απαιτούσε άρτιο αρχαιολογικό έπιστημονικό έξοπλισμό και καλή φιλολογική κατάρτιση. Όσοι έχουν ασχοληθεϊ με την έκδοση έπιστημονικών συγγραμμάτων, που απευθύνονται σε ειδικευμένο κοινό, σε έπιστήμονες, νιώθουν τις δυσκολίες του έργου που ανέλαβε η Αθηνά. Πρώτο δημοσίευμα που επανεκδόθηκε, το 1960, ήταν το *Αρχαιολογικόν Δελτίον*, ο τόμος 16. Ο τόμος 15 είχε έκδοθεϊ, όπως είπα, το 1938 και έκτοτε η Υπηρεσία επί 22 χρόνια είχε μείνει χωρίς έπιστημονική φωνή. Αντίθετα οι Ξένες Αρχαιολογικές Σχολές με το τέλος του πολέμου φρόντισαν άμέσως για την άμεση επανέκδοση και κυκλοφορία των περιοδικών τους.

Της *Hesperia*, φυσικά, δὲν διεκόπη καθόλου η έκδοση.

Τοῦ περιοδικοῦ τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου ἡ ἔκδοση διακόπηκε κατὰ τὰ ἔτη 1943-1952. Τὰ περιοδικὰ τῆς Γαλλικῆς καὶ τῆς Ἀγγλικῆς Σχολῆς ἐκδόθηκαν κανονικὰ μὲ κάποιες συμπτώξεις γιὰ τὰ πολεμικὰ χρόνια, ὅπως συνέβη μὲ τὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα* καὶ τὰ *Πρακτικά*. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία ὑπῆρξε ἄτυχη, γιὰτὶ χρειάστηκε νὰ φθάσουμε στὸ 1960, 15 χρόνια ἀπὸ τὴ λήξη τοῦ πολέμου, γιὰ νὰ ἀποκτήσει πάλι τὸ ἐπιστημονικὸ της βῆμα. Βέβαια ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἐκδίδονται τὰ δύο περιοδικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἡ *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς* καὶ τὰ *Πρακτικά*, στὰ ὁποῖα οἱ Ἕλληνες ἀρχαιολόγοι δημοσίευαν τὶς μελέτες τους ἢ τὶς ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφῶν τους, ποὺ ἔκαναν ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Ἑταιρείας. Ἡ δραστηριότητα ὅμως τῆς Ὑπηρεσίας γιὰ ὅλη τὴν περίοδο 1938-1960 ἔμεινε ἄγνωστη καὶ εἶναι κατὰ μεγάλο μέρος χαμένη γιὰ πάντα.

Ἀρχισε λοιπὸν ἡ ἐτήσια ἔκδοση τοῦ *Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου*, σὲ δύο τόμους στὴν ἀρχή, ἓνας τόμος μὲ τὶς μελέτες τῶν μελῶν τῆς Ὑπηρεσίας καὶ ἓνας τόμος *Χρονικῶν* στὸν ὁποῖο δημοσιεύονταν σύντομες ἐπιστημονικὲς ὑπηρεσιακὲς ἐκθέσεις γιὰ τὴν ἐτήσια δραστηριότητα κάθε Ἐφορείας τῶν Ἀρχαιοτήτων: ἀνασκαφές, εὐρήματα, μουσειακὲς ἐργασίες. Παράλληλα ἰδρύθηκε καὶ ἡ σειρὰ *Δημοσιεύματα τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Δελτίου* στὴν ὁποία περιλαμβάνονταν μονογραφίες γιὰ εἰδικὰ ἀρχαιολογικὰ θέματα.

Τὸ καθῆκον τῆς ἐποπτείας τῆς ἔκδοσης τῶν ἐπιστημονικῶν δημοσιευμάτων τῆς Ὑπηρεσίας, ἡ Ἀθηνᾶ τὸ ἐξεπλήρωσε μὲ τὸν καλύτερο τρόπο, καὶ μπορούμε νὰ τὸ διαπιστώσουμε φυλλομετρώντας τὴ σειρὰ τῶν τόμων ποὺ ἐκδόθηκαν ὑπὸ τὴ διεύθυνσή της. Ἀλλὰ τὰ πράγματα δὲν εἶναι πάντα ὁμαλὰ καὶ ὅπως τὰ ἐπιθυμοῦμε. Κάποια στιγμή, τὸ 1971, ἡ Ἀθηνᾶ ἀναγκάστηκε νὰ ἐγκαταλείψει τὴ θέση της καὶ ἀναζήτησε τὰ μέσα τοῦ βιοπορισμοῦ στὴν Ἐμπορικὴ Τράπεζα, ὅπου ἐργάστηκε σὲ κάποια ἀνάλογη θέση μὲ αὐτὴ ποὺ ἐγκατέλειψε. Τοῦτο διήρκεσε μερικὰ χρόνια. Μὲ τὴν ἀλλαγὴ τῶν πολιτικῶν πραγμάτων τὸ 1974, ἐπανῆλθε στὴν παλιὰ της θέση, ἀπὸ ὅπου τελικὰ συνταξιοδοτήθηκε.

Ἡ Ἀθηνᾶ ἦταν γνωστὴ στοὺς πολλοὺς ὄχι μόνο γιὰ τὴν ὑπηρεσιακὴ τῆς δραστηριότητα, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἄλλη, τὴ δημοσιογραφικὴ, ὅπως θὰ μπορούσε κανεὶς πρόχειρα νὰ τὴ χαρακτηρίσει. Ἀπὸ πολὺ νωρὶς, πρὸ τοῦ 1967, εἶχε ἀρχίσει νὰ γράφει ἀρχαιολογικὲς ἐπιφυλλίδες στὴν ἐφημερίδα *Ἐλευθερία*, ὅταν ἡ Σέμνη Καρούζου εἶχε πάψει νὰ καλύπτει τὴ θαυμάσια σχετικὴ στήλη τῆς ἐφημερίδος. Ἡ Ἀθηνᾶ διαδέχτηκε τὴν Καρούζου καὶ ἐνημέρωνε μὲ τὰ γραπτά της γιὰ τὴν ἑλληνικὴ καὶ ξένη ἀρχαιολογικὴ δραστηριότητα στὴν Ἑλλάδα. Ἀνασκαφές, σημαντικὰ εὐρήματα, νέες δημοσιεύσεις. Ἡ πολιτικὴ ἀλλαγὴ τοῦ 1967 ἔβαλε προσωρινὸ τέρμα στὴ δραστηριότητά της αὐτή, γιατί ἡ ἐφημερίδα *Ἐλευθερία* διέκοψε τὴν ἔκδοσή της. Συνέχισε ὅμως ἡ Ἀθηνᾶ τὴ δημοσίευση ἄρθρων καὶ ἐπιφυλλίδων μετὰ τὸ 1974 στὴν ἐφημερίδα *Καθημερινή*, ὅταν ἀποχώρησε λόγῳ ἡλικίας ἀπὸ τὴν ἐνεργὸ δράση ὁ γνωστότατος δημοσιογράφος καὶ ζωγράφος Μίλτης Παρασκευαΐδης. Ἐκτοτε ἡ Ἀθηνᾶ δημοσίευε τακτικὰ ἄρθρα ἐπὶ πολλὰ χρόνια στὴν *Καθημερινή* καὶ μόνον ὅταν οἱ προσωπικὲς της μέριμνες αὐξήθηκαν καὶ παράλληλα οἱ δυνάμεις της ἄρχισαν νὰ ἐξασθενοῦν ἔπαψε νὰ συνεργάζεται στὴν ἐφημερίδα δίνοντας τὴ θέση της σὲ νεώτερα πρόσωπα.

Ὅσοι ὅμως ἔχουν παρακολουθήσει ἐπὶ πολλὰς δεκαετίες τὰ ἀρχαιολογικὰ δημοσιεύματα τῶν ἑλληνικῶν ἐφημερίδων, εὐκόλα διαπιστώνουν ὅτι οἱ παλαιοί, ἐννοῶ τὴν Καρούζου, τὸν Παρασκευαΐδη καὶ τὴν Ἀθηνᾶ, ἔγραφαν τὰ κείμενά τους ὡς ἀρχαιολόγοι, ἔχοντας γνώση τῆς ἐπιστήμης, τῶν πραγμάτων καὶ τῶν ἀνθρώπων. Ἐβλεπε δηλαδὴ ὁ ἀναγνώστης τὴν πνευματικὴ οἰκειότητα τοῦ συντάκτη μὲ τὸ θέμα του. Σήμερα οἱ πολυπληθεῖς σχετικὲς στήλες τοῦ ἡμερήσιου τύπου καὶ τῶν περιοδικῶν προδίδουν, ὅτι ἐκεῖνο ποὺ οἱ συντάκτες τους θέλουν νὰ μεταδώσουν προέρχεται ἀπὸ δεύτερο χέρι, ὅπως πολὺ εὐστοχα τὸ χαρακτηρίζει ἡ κοινὴ ἔκφραση.

Λόγοι βιοτικοὶ ἀνάγκασαν τὴν Ἀθηνᾶ νὰ ἀσχοληθεῖ ὡς ιδιώτης με τὴν ἐκδοτικὴ καὶ τυπογραφικὴ ἐπιμέλεια βιβλίων. Ἀλλὰ τὴ βοήθειά της καὶ τὶς γνώσεις της τὶς προσέφερε ἀπλόχερα σὲ ὅποιον τὶς ζητοῦσε. Ὅλοι γνωρίζουμε ὅτι τὴν ἐπιμέ-

λεια τῶν βιβλίων τοῦ Παναγιώτη Κανελλόπουλου τὴν εἶχε ἡ Ἀθηνᾶ, κάτι ποὺ ὁ ἀείμνηστος πολιτικὸς ἀναγνωρίζει στοὺς προλόγους τῶν βιβλίων του.

Στὴν ἐκλαίκευση τῶν ἀρχαιολογικῶν γνώσεων ἀνήκει καὶ μιὰ ἄλλη δραστηριότης τῆς Ἀθηνᾶς, ἡ συγγραφὴ ἀρχαιολογικῶν ὁδηγῶν τοὺς ὁποίους ὑπέγραφε μὲ τὸ ψευδώνυμο Sonia di Neuhof. Σόνια εἶναι στὰ ρωσικὰ τὸ ἐλληνικὸ ὄνομα Σοφία, ποὺ τὸ ἔφερε ἡ κόρη τῆς Ἀθηνᾶς, ζωγράφος μὲ ἀξίολογο ταλέντο.

Μία ἀκόμη πνευματικὴ δραστηριότητα τῆς Ἀθηνᾶς εἶναι ἐπίσης λίγο γνωστὴ στοὺς παλαιότερους καὶ ἐντελῶς ἄγνωστη σήμερα. Ἡ ἀπασχόλησή της μὲ τὴ συγγραφὴ σχολικῶν, διδακτικῶν βιβλίων. Θὰ μνημονεύσω ἓνα βιβλίο μόνο, ποὺ τὸ ἀγαποῦσε πολὺ καὶ ὡς τὸ τέλος τῆς ζωῆς της τὸ θεωροῦσε ὡς σημαντικὸ ἐπίτευγμα στὴ ζωὴ της. Εἶναι ἡ *Ἱστορία τῶν ἀρχαίων χρόνων*, ὡς τὰ 146 π.Χ. τῆς Α΄ Γυμνασίου, ποὺ ἐκδόθηκε τὸ 1965 καὶ ἀνήκει στὰ σχολικὰ βιβλία ποὺ γράφηκαν σύμφωνα μὲ τὶς ἀρχὲς τῆς τότε ἐκπαιδευτικῆς μεταρρύθμισης. Τὸ κείμενο τῆς Ἀθηνᾶς διαφέρει ὅμως σὲ σύγκριση μὲ τὰ παλαιότερα καὶ τὰ σύγχρονά του σχολικὰ βιβλία, γιατί εἶναι γραμμένο σὲ γλαφυρὴ γλώσσα, κατανοητὴ ἀπὸ τοὺς μαθητές. Σπουδαία ἀρετὴ του εἶναι ὅτι ἐφάρμοσε ἐπιστημονικὴ μέθοδο στὴν ἀνάπτυξη τῶν ἱστορικῶν θεμάτων καὶ χρησιμοποίησε σὲ μεγάλο βαθμὸ τὴν ἀρχαιολογικὴ γνώση γιὰ τὴν περιγραφὴ καὶ ἀνάλυση τῶν ἀρχαίων πολιτισμῶν.

Αὐτὴ ἦταν ἡ δημόσια πλευρὰ τοῦ βίου τῆς Ἀθηνᾶς Καλογεροπούλου. Ὑπάρχει καὶ ἡ ἄλλη πλευρά, ἡ ἐπιστημονικὴ στὴν ὁποία ἡ Ἀθηνᾶ ἔδινε μεγαλύτερη σημασία, ἐνδόμυχα τουλάχιστον, γιατί ὅπως ὅλοι μας, ἦταν δέσμια τῶν καθημερινῶν ὑποχρεώσεών της πρὸς τοὺς ἄλλους. Ἐξ ἀρχῆς ἔδειξε ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον πρὸς τὴν κλασικὴ γλυπτικὴ καὶ πρὸς τὴν ἐπιγραφικὴ, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν τοπογραφία καὶ τὴν ἱστορία.

Ἡ πρώτη της γνωστὴ σὲ μένα μελέτη δημοσιεύτηκε τὸ 1968 στὰ *Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν*, τὸ περιοδικὸ ποὺ ἱδρύσε ὁ Σπυρίδων Μαρινᾶτος. Μάλιστα ὁ ἀείμνηστος δάσκαλός μας τὸ δημιούργησε μὲ πολλὰ προσδοκίες καὶ τὸ

πλούτισε ὁ ἴδιος μὲ ἰδιαίτερα σημαντικὲς μελέτες καὶ ἀνακοινώσεις. Τὶς τελευταῖες δεκαετίες ὅμως κάποια ἀνομολόγητη ἀντίδραση τὸ καταδίκασε σὲ μαρασμὸ καὶ ἐξαφάνισι. Ἡ μελέτη τῆς Ἀθηνᾶς ἀφοροῦσε τὴ δημοσιευμένη ἀπὸ τὸν Ἀντώνιο Κεραμόπουλλο ἐπιτύμβια χαρακτὴ στήλη τοῦ Σαυγένους ἢ Σωγένους ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι εἶχε πέσει στὴ μάχη τοῦ Δηλίου, τὸ 424 π.Χ. Σ' αὐτὴ τὴ μάχη, ὅπως γνωρίζουμε εἶχε λάβει μέρος ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Ἀλκιβιάδης.

Ἡ δεύτερη μελέτη της, δημοσιευμένη τὴν ἐπόμενη χρονιά, τὸ 1969, ἀφορᾷ μιὰν ἀναθηματικὴ ἐπιγραφὴ πρὸς τιμὴν τοῦ Δημητρίου Φαληρέως, τοῦ Ἐπιμελητοῦ τῶν Ἀθηνῶν ποὺ εἶχε καταστήσει ὁ Κάσσανδρος τὸ 317 π.Χ.

Ἀκολούθησαν δύο ἀκόμη μελέτες, ἡ πρώτη τὸ 1969 στὸ *Ἀρχαιολογικὸ Δελτίο* γιὰ δύο ἀττικὰ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα καὶ ἡ δεύτερη τὸ 1970, στὸ ἴδιο περιοδικό, ποὺ ἦταν ἡ δημοσίευση ἑνὸς ψηφίσματος τοῦ ἀττικοῦ δήμου τῆς Εἰτέας μὲ τὸ ὁποῖο μᾶς ἐγίναν γνωστά, πρῶτα ἡ θέση τοῦ δήμου αὐτοῦ τῆς Ἀντιοχίδος φυλῆς ποὺ τοποθετεῖται πλέον στὸ σημερινὸ Γραμματικὸ καὶ δεύτερον ἡ λατρεία τῆς Βασίλης στὸ δῆμο τῆς Εἰτέας.

Τὸ 1973 ἐκδόθηκε ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία ὁ γνωστότατος πλέον τόμος *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς, Εὐρετήριοι πρῶτης καὶ δευτέρας περιόδου 1837-1874*. Τὸ πολὺ σημαντικό αὐτὸ ἔργο ἔχει συνταχθεῖ ἀπὸ τὴν Ἀθηνᾶ σὲ συνεργασία μὲ τὴν Μαρία Προῦνη Φιλίπ καὶ ἔχει τὴν ἰδιοτυπία, ὅτι οἱ δύο συνεργάτιδες ἐργάζονταν γιὰ τὴν ἐτοιμασίαν του τὰ ἀπογεύματα, στὸ μέγαρο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας. Πρόκειται γιὰ ἔργο πολὺτιμο καὶ ἀπαραίτητο γιὰ ὅσους ἀσχολοῦνται μὲ τὶς ἀνασκαφὲς τῆς Ὑπηρεσίας καὶ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἀπὸ τὸ 1837 ἕως τὸ 1874, δηλαδὴ γιὰ μιὰ σπουδαία σχεδὸν 40 χρόνων περίοδο κατὰ τὴν ὁποία σημαντικότερες ὑπῆρξαν οἱ ἀνασκαφές, κυρίως στὴν Ἀθήνα, καὶ οἱ ἀνακαλύψεις.

Τὸ ἔργο αὐτὸ εἶχε ἀρχίσει νὰ ἐτοιμάζεται ἀρκετὰ χρόνια πρὶν τὸ 1973. Πρῶτος ἐπόπτης τοῦ ἔργου τῆς σύνταξης ἦταν ὁ Χρῆστος Καροῦζος, ὁ ὁποῖος πέθανε στὶς 31 Μαρτίου τοῦ 1967. Τὸν διαδέχτηκε ὁ Νικόλαος Κοντολέων, ποὺ πρόλαβε νὰ τὸ δεῖ ὁλοκληρωμένο.

“Όσοι ἔχουν ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν ἀττικὴ ἀρχαιολογία τοῦ 19ου αἰῶνος καὶ τὴν ἀττικὴ ἐπιγραφικὴ, γνωρίζουν ὅτι ἡ σύνταξη τοῦ ἔργου αὐτοῦ, τυπικῶς ὀνομαζόμενου *Εὐρετηρίον*, ἀποτελεῖ ἄθλο ἐπιστημονικὸ καὶ πνευματικόν. Ἐπρεπε τὸ χάος τῶν 2.439 σελίδων τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος*, τῆς πρώτης καὶ τῆς δεύτερης περιόδου, νὰ μπεῖ σὲ τάξη, νὰ ταυτιστοῦν οἱ πολλὲς φορές διπλὲς καὶ τριπλὲς δημοσιεύσεις τῶν ἐπιγραφῶν ἀπὸ τὸν Πιττάκη, νὰ ξεκαθαριστοῦν πλήρως τὰ ζητήματα τῶν προελεύσεων καὶ τῶν τόπων εὐρέσεως τῆς καθεμιᾶς καί, τέλος, νὰ ταυτιστοῦν οἱ πρῶτες αὐτὲς ἐκδόσεις, ἄτακτες καὶ ἐνίοτε διφορούμενες, μὲ τὶς σημερινὲς στερεότυπες ἐκδόσεις τῶν *Inscriptiones Graecae* πού μεταχειριζόμεθα ὅλοι, σὲ πρώτη χρῆση. Τὸ ἔργο αὐτὸ ἔγινε μὲ ἀπόλυτη ἐπιτυχία καὶ ὁ ἔπαινος γιὰ τὶς δύο συντάκτριες θὰ εἶναι διαρκής.

Ὁ τόμος αὐτὸς τοῦ *Εὐρετηρίου* ἔχει ὅμως ἀκόμη κάτι πού λείπει ἀπὸ ἄλλα παρόμοια ἔργα. Περιέχει εἰσαγωγὴ 179 σελίδων μεγέθους *Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος*, ἡ ὁποία στὴν οὐσία ἀποτελεῖ τὴν ἱστορίαν τῶν πρώτων χρόνων τῆς *Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας* καὶ τῆς *Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογίας*. Εἰδικότερα ἀποτελεῖ τὴν ἱστορίαν τῆς *Ὑπηρεσίας* κατὰ τὴν *Καποδιστριακὴν* καὶ τὴν *Ὀθωνικὴν Περίοδον*. Ὁ *Καποδίστριας*, ὁ *Μουστοξύδης*, ὁ *Ἰατρίδης*, ὁ *Πιττάκης*, ὁ *Ross*, ὁ *Ραγκαβῆς* εἶναι τὰ πρόσωπα πού κυριαρχοῦν στὴν εἰσαγωγὴ, τὰ πάθη τους, οἱ ἀντιθέσεις τους, τὰ ἔργα τους. Φυσικὰ τὸ κύριον πρόσωπον εἶναι ὁ *Κυριακὸς Πιττάκης* πρὸς τὸν ὁποῖον οἱ δύο συγγραφεῖς δείχνουν συμπάθεια καὶ προτίμηση. Δὲν διαφεύγει ὅτι τὰ πράγματα τοῦ '21 καὶ τῶν ἀμέσως κατόπιν περιόδων εἶναι σήμερα γιὰ πολλοὺς Ἕλληνες πολὺ ζωντανὰ καὶ ἐξετάζονται μὲ κάποια προκατάληψη. Θυμίζω τὸν *Καποδίστρια*, τὸν *Ὀθωνα* ἢ, ἀκόμη, τὸν *Κολοκοτρώνη*, τὸν *Καραϊσκάκη*, οἱ ὁποῖοι δὲν μποροῦν ἀκόμη νὰ κριθοῦν μὲ ἀπόλυτη νηφαλιότητα, ὡς ἱστορικὰ πρόσωπα. Πολλὲς φορές θεωροῦνται ἰδεολογικοὶ ἀντίπαλοι. Τὸ ἴδιον συμβαίνει καὶ μὲ τοὺς πρωταγωνιστὰς τῶν ἀρχαιολογικῶν πραγμάτων, τῶν ὁποίων οἱ πράξεις καὶ τὰ ἔργα δὲν μᾶς εἶναι ἀκόμη πλήρως γνωστά. Ἐτσι καὶ ἡ κρίσις μας γι' αὐτοὺς μπορεῖ νὰ εἶναι σὲ πολλὰ μονόπλευρη καὶ μεροληπτικὴ.

Ἀπὸ τὸ 1973 ἕως τὸν θάνατό της ἡ Ἀθηνᾶ δημοσίευσε ἀρκετὲς μελέτες καὶ ἔκανε ἀνακοινώσεις στὰ δύο μεγάλα Διεθνή Συνέδρια ποὺ ἔγιναν στὴν Ἀθήνα, τὸ Η΄ τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς Ἐπιγραφικῆς καὶ τὸ ΧΙΙ τῆς Κλασικῆς Ἀρχαιολογίας, τὸ 1982 καὶ τὸ 1983. Καὶ στὰ δύο συνέδρια μίλησε γιὰ τὸ ἱερὸ τοῦ Παγκράτους στὴν Ἀθήνα, γιὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ παριλίσσιου ἱεροῦ, ποὺ ἔκανε ὁ ἀείμνηστος Γιάννης Μηλιάδης τὰ χρόνια 1952-1954. Τὴ μελέτῃ τῆς ἀνασκαφῆς αὐτῆς εἶχε ἀναλάβει ἡ Ἀθηνᾶ καὶ ἐπὶ μεγάλο χρονικὸ διάστημα ἐργαζόταν στὴν ἐτοιμασίᾳ της μέσα στὶς δυσκολίες τῆς ζωῆς της, ὑπηρεσιακές, ἐπαγγελματικές καὶ προσωπικές.

Οἱ δύο ἀνακοινώσεις της μᾶς ἔδειχναν ὅτι ἡ δημοσίευση τῆς ἀνασκαφῆς τὴν ἀπασχολοῦσε· πότε-πότε σὲ συζητήσεις ἀποκάλυπτε ἀπαισιοδοξία γιὰ τὴν πρόοδο τῆς μελέτης, τῆς ὁποίας τὴν παρουσίαση μὲ ἀνυπομονησία περιμέναμε, ἰδιαίτερα ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία, τῆς ὁποίας τὸ ἱερὸ τοῦ Παγκράτους ἦταν μιὰ σημαντικὴ ἀνασκαφὴ της.

Ὡς τὴν ἡμέρα τοῦ θανάτου της ἡ Ἀθηνᾶ δὲν εἶχε παραδώσει τὸ χειρόγραφο τὸ ὁποῖο μοῦ εἶχε ὑποσχεθεῖ. Γιὰ ἀρκετὸ καιρὸ στὸν στενὸ κύκλο τῶν ἀνθρώπων ποὺ τὴν γνῶριζαν ἀπὸ παλιά, ὑπῆρχε κάποια ἀνησυχία καὶ ἀπορία γιὰ τὴν τύχη αὐτῆς τῆς σημαντικῆς μελέτης. Σὲ τέτοιες περιπτώσεις πάντα φοβόμαστε, ὅτι μπορεῖ νὰ συμβεῖ τὸ χειρότερο, δηλαδὴ νὰ χαθοῦν τὰ γραπτὰ τοῦ ἀνθρώπου ποὺ πέθανε, μέσα στὰ ὁποῖα ὑπάρχουν πολὺτιμα στοιχεῖα γιὰ τὴν ἐπιστήμη.

Στὴν περίπτωση τῆς Ἀθηνᾶς ὑπῆρξε παρέμβαση τῆς ἀνθρώπινης πρόνοιας, δηλαδὴ τῆς Ἑταιρείας τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ, στὴν ὁποία ἡ Ἀθηνᾶ ἐμπιστεύτηκε καὶ τὸ πνευματικὸ της ἔργο. Κατὰ τὴν τακτοποίηση τῶν ποικίλων χειρογράφων της βρέθηκαν καὶ ταυτίστηκαν ὅσα ἀφοροῦν τῇ μελέτῃ της γιὰ τὸ Ἱερὸ τοῦ Παγκράτους. Μὲ ἐξαίρετη γενναιοφροσύνη καὶ ἐπιστημονικὴ συνέπεια ἡ Ἑταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ παρέδωσε στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία τὰ χειρόγραφα καὶ τὶς φωτογραφίες ποὺ τὰ συνόδευαν. Τὸ Συμβούλιο τῆς Ἑταιρείας ἀποφάσισε ἀμέσως τὴ δημοσίευση τῆς μελέτης καὶ

ἀνέλαβε νὰ θεωρήσει τὸ χειρόγραφο γιὰ τυχὸν παραδρομές· ἡ θεώρηση ἔχει γίνει κατὰ μεγάλο μέρος. Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία θὰ παρουσιάσει τὸ βιβλίο καὶ πιστεύει, ὅτι αὐτὸ θὰ εἶναι, ἴσως, τὸ καλύτερο πνευματικὸ μνημόσυνο γιὰ τὴν Ἀθηνᾶ Καλογεροπούλου. (Σύντομο βιογραφικὸ σημείωμα γιὰ τὴν Ἀθηνᾶ Καλογεροπούλου καὶ Ἐργογραφία της βλ. Ὁ Μέντωρ 72, 2004, 102-104.)

οὐ πάνυ γε ῥάδιόν ἐστιν εὐρεῖν ἔργον ἐφ' ᾧ
οὐκ ἂν τις αἰτίαν ἔχοι. χαλεπὸν γὰρ οὕτω τι
ποιῆσαι ὥστε μηδὲν ἁμαρτεῖν, χαλεπὸν δὲ
καὶ ἀναμαρτήτως τι ποιήσαντα μὴ ἀγνώ-
μονι κριτῇ περιτυχεῖν.

Ξενοφ. Ἀπομν. 2, 8, 5

Η ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΤΟΥ ΚΕΡΑΜΕΙΚΟΥ*

Τυχαίνει αὐτὰ τὰ χρόνια νὰ γιορτάζονται ἐπέτειοι μεγάλων ἀρχαιολογικῶν γεγονότων. Ἡ ἀποψινή, τῆς συμπλήρωσης ἑκατὸ χρόνων ἀπὸ τὴν ἑναρξη τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Κεραμικοῦ ἀπὸ τὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο, εἶναι ἀπὸ τὶς πολὺ μεγάλες ἐπετείους καὶ συμπίπτει μὲ τὰ ἑκατὸ χρόνια μεγάλων ἐθνικῶν γεγονότων γιὰ τὴν Ἑλλάδα.

Ἡ ἑκατόχρονη πλέον ἀνασκαφή εἶναι ἡ συνέχεια πολύχρονης ἔρευνας τοῦ Κεραμικοῦ ἀπὸ τὴν Ἀρχαιολογικὴ Ἑταιρεία. Καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς τὴν τοποθετοῦμε στὶς 20 Δεκεμβρίου τοῦ 1861, πρὶν ἀπὸ 152 χρόνια, ὅταν ὁ Κυριακὸς Πιττάκης, Γενικὸς Ἐφορὸς τῶν Ἀρχαιοτήτων τῆς Ἑλλάδος, βρῆκε τὸν ἐπιτύμβιο ναῖσκο τοῦ Ἀριστοναύτη.

Τὰ χρόνια ἐκεῖνα δὲν γνώριζαν οἱ ἀρχαιολόγοι ποῦ βρισκόταν ὁ ἔξω Κεραμικός. Ἐπὶ δύο περίπου χιλιάδες χρόνια φυσικὰ φαινόμενα εἶχαν γκρεμίσει τὰ μνημεῖα, εἶχαν σκεπάσει τὰ μνήματα μὲ χῶμα καὶ μὲ ἄμμο καὶ εἶχαν ξαναδώσει στὴ φύσιν ἐκεῖνο ποῦ τῆς εἶχαν πάρει οἱ ἄνθρωποι γιὰ νὰ τὸ μεταβάλουν σὲ Ἡλύσιο πεδίο τῆς ἱστορίας καὶ τῆς Τέχνης.

Τὸ σπουδαῖο εὔρημα τοῦ Πιττάκη, ὁ ναῖσκος τοῦ Ἀριστοναύτη, δημοσιεύτηκε σύντομα μὲ μιὰ καλὴ λιθογραφία στὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα* ἀλλὰ δὲν προκάλεσε κάποιο ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Χρειάστηκε ἡ βοήθεια τῆς Τύχης γιὰ νὰ ἐντοπιστεῖ ὁ Κεραμικός. Καὶ ἡ Τύχη ἦταν ἐκεῖνοι οἱ *ἄμμοφόροι* ὅπως ὀνομάζονταν, οἱ μεταφορεῖς οἰκοδομικῶν ὑλικῶν ποῦ πήγαιναν μὲ τὰ ἀμάξια τοὺς στὸν λόφο τῆς Ἁγίας Τριάδας καὶ τὰ γέμιζαν μὲ ποταμίσις ἄμμο γιὰ τὶς ἀφθονες οἰκοδομὲς τῆς Ἀθήνας ποῦ χτίζονταν τότε. Τὴν ἀνοιξη

* Ὁμιλία τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως τῆς Ἑταιρείας ποῦ ἐγίνε τὸ βράδυ τῆς Τρίτης, 16 Ἰουλίου 2013, στὸν Κεραμικό, κατὰ τὸν ἑορτασμὸ τῶν 100 χρόνων τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ ἀπὸ τὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο. Γιὰ τὶς ἑλληνικὲς ἀνασκαφὲς τοῦ Κεραμικοῦ βλ. *Ὁ Μέντωρ* 48, 1998, 117-207 καὶ αὐτόθι 52, 1999, 120-121.

λοιπὸν τοῦ 1863 σκάβοντας κάποιος γιὰ ἄμμο βρῆκε τὴ στήλη τοῦ Ἀγάθωνος καὶ τὸν περίβολό του. Πυρετὸς κατέλαβε τοὺς ἰδιοκτῆτες τῶν χωραφιῶν ἐκεῖ, ποὺ ἐπιδόθηκαν σὲ ἐντατικὴ ἀνασκαφή. Τὰ χρόνια ἐκεῖνα ὁ νόμος ἐπέτρεπε τὶς ἀνασκαφές ἰδιωτῶν σὲ δικά τους χωράφια. Ἡ ἀνασκαφὴ προχώρησε ἀνατολικά καὶ σὲ λίγα μέτρα βρέθηκε μέσα στὴν ἄμμο ἓνα ἐπιτύμβιο ἀνάγλυφο ποὺ εἰκόνιζε πολεμιστὴ καβαλλάρη ποὺ ἐτοιμαζόταν νὰ χτυπήσει τὸν πεσμένο στὸ χῶμα ἀντίπαλό του. Ἦταν ἓνα ὠραῖο ἔργο τέχνης ἀλλὰ πολὺ σημαντικὴ ἦταν καὶ ἡ βάση τοῦ ἀναγλύφου πάνω στὴ ὁποία ἦταν χαραγμένο τὸ ὄνομα τοῦ ἱππέα πολεμιστῆ καὶ ἡ χρονιὰ τοῦ θανάτου του. Ἦταν ἡ στήλη τοῦ Δεξίλεω ποὺ εἶχε σκοτωθεῖ ὅταν ἄρχοντας τῶν Ἀθηνῶν ἦταν ὁ Εὐβουλίδης, τὸ 394 π.Χ. κατὰ τὴ διάρκειά τοῦ Κορινθιακοῦ πολέμου. Ἡ ὠραία στήλη δὲν συγκίνησε πολὺ τὸν Ἀθανάσιο Ρουσόπουλο, καθηγητὴ τῆς ἀρχαιολογίας, ποὺ παρακολουθοῦσε τὶς ἀνασκαφές. Ἐκεῖνο ποὺ τὸν ἐνθουσίασε ἦταν ἡ ἐπιγραφὴ τῆς βάσης τοῦ ἀναγλύφου, γιατί τὴ συνδύασε μὲ τὴν πληροφορία τοῦ Πανσανία γιὰ τοὺς πεσόντες στὸν Κορινθιακὸ πόλεμο. Ἔτσι κατέληξε στὸ συμπέρασμα ὅτι ἐνταῦθα ἐν τῷ Κεραμεικῷ ἐσμέν. Ἴσως φανεῖ σήμερα ἀφελὴς ἡ παρατήρηση τοῦ Ρουσόπουλου ἔπειτα ἀπὸ 150 χρόνια ἐρευνῶν, τότε ὅμως, τὸ 1863 ἡ θέση τοῦ Κεραμεικοῦ ἦταν ἄγνωστη καὶ πέρασαν ἀρκετὰ χρόνια γιὰ νὰ πειστεῖ ὁ Στέφανος Κουμανούδης, Γραμματεὺς τῆς Ἑταιρείας καὶ μαθητὴς τοῦ Αὐγούστου Boeckh, ὅτι τὸ ἀρχαῖο νεκροταφεῖο ποὺ ἐρευνοῦσε ἦταν ὁ Κεραμεικός.

Τὴν εὕρεση τοῦ ἀναγλύφου τοῦ Δεξίλεω ἀκολούθησε μὲ ἀργὸ ρυθμὸ καὶ μὲ πολλὰ ἐμπόδια ἡ ἀποκάλυψη πολλῶν μνημείων. Ἕνας ἰδιώτης σκάβοντας στὸ κτῆμα του ἔφερε στὸ φῶς τὸ μνημεῖο τοῦ Διονυσίου Κολλυτέως. Ἐπειτα ἀπὸ χρόνια, μόλις τὸ 1870, ἐπαναλήφθηκε ἡ ἀνασκαφὴ κανονικὰ ἀφοῦ εἶχαν ἀγοραστεῖ ἀρκετὰ χωράφια γιὰ νὰ παρακαμφθοῦν τὰ ἐμπόδια τῶν ἰδιωτῶν. Ὁ Στέφανος Κουμανούδης ποὺ ἔκανε τὴν ἀνασκαφὴ ἀκόμη δὲν ἦταν πεπεισμένος ὅτι ἔχει βρεθεῖ ὁ Κεραμεικός, παρόλο ποὺ δεχόταν ὅτι τὸν τόπο κατεῖχε ἡ μόνη γνωστὴ στὴν Ἑλλάδα νεκρόπολις, ἐννοώντας

Ἐπιτύμβιος ναῖσκος μὲ τὴν ἐπιγραφὴ Ἀριστοναύτης Ἀρχεναύτο Ἀλαιεύς. (ΑΕ 1862, τευχ. 2.)

ὅτι δὲν ἦταν ἀπλῶς ἓνα νεκροταφεῖο μὲ κοινούς τάφους ἀλλὰ κάτι τὸ ἐξαιρετικό.

Στις 30 Ἀπριλίου 1870 βρέθηκε τὸ μνημα καὶ ἡ στήλη τῆς Ἥγησοῦς καὶ ἀκόμη μέρος τοῦ Δημοσίου Σήματος καὶ τὸ 1872 βρέθηκε στὴ θέση τῆς ἡ ἀμφίγραφη στήλη μὲ τὴν ἐπιγραφὴ ὄρος Κεραμεικοῦ¹. Ὁ Κουμανούδης τὸν θεώρησε ὡς τὸ πρῶτο σταθερὸ σημεῖο τῆς τοπογραφίας τῆς ἀρχαίας Ἀθῆνας² καὶ ὅτι μὲ τὴν εὕρεση αὐτοῦ καὶ ἄλλων ἡ ἀθηναϊκὴ τοπογραφία θὰ ἀποκτοῦσε σταθερὴ βάση.

Ὁ σημερινὸς Κεραμεικὸς ἤρεμος καὶ γαλήνιος δὲν μοι-
άζει μ' ἐκεῖνον τῶν πρώτων χρόνων τῆς ἀνασκαφῆς του.
Ἀρχαῖα μνημῆματα ξεπετάγονταν μέσα σὲ χωράφια καὶ περι-

βόλια, χωματόδρομοι διάσχιζαν τὸν χῶρο, ὁ ἀνοικτὸς ὁχετὸς τῶν ἀκαθάρτων νερῶν τῆς ἄτακτης Ἀθήνας κατέληγε ἐκεῖ, ὅπου γίνονταν οἱ ἀνασκαφές. Στὶς 7 Αὐγούστου 1873 βρέθηκε στὸν ὁχετὸ αὐτὸν ἡ στήλη τοῦ δισκοφόρου³ ἕνα ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα κοσμήματα τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Μόλις τὸ 1877 ἀποφάσισε ἡ Κυβέρνηση νὰ κατασκευάσει ἔξω ἀπὸ τὰ μνημὰ ὑπόγειο θολωτὸ ὁχετό.

Τὸ 1879 ἕνα μεγάλο δημόσιο ἔργο, ἡ κατασκευὴ τοῦ σιδηροδρόμου Ἀθηνῶν Πειραιῶς πρόσφερε ἀπρόσμενη βοήθεια στὴν ἀνασκαφή. Τὶς τεράστιες ἐπιχώσεις τῶν χωμάτων τοῦ Κεραμεικοῦ, σὲ πολλὰ σημεῖα ὕψους 10 μέτρων, τὶς ζήτησε ἡ Ἑταιρεία τοῦ σιδηροδρόμου γιὰ τὴν τεχνητὴ ἀνύψωση τῆς γραμμῆς μετὰ τὸν σταθμὸ τοῦ Θησείου πρὸς τὸν Πειραιά. Μπροστὰ μάλιστα ἀπὸ τὸ ἐργοστάσιο καπέλων τοῦ Πουλόπουλου θὰ ἔχετε παρατηρήσει ὅτι ὑπάρχει καὶ γέφυρα. Ὅλο αὐτὸ τὸ ὑπερυψωμένο ἀνάχωμα εἶναι χῶματα τοῦ Κεραμεικοῦ καὶ ἴσως νὰ κρύβει καὶ ἀρχαῖα.

Μὲ πολλὲς διακοπὲς καὶ ἀταξία συνεχίστηκε ἡ ἔρευνα. Τὸ 1880 ὀλοκληρώνεται σχεδὸν ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Διπύλου ἀλλὰ ὁ Κουμανούδης εἶναι διστακτικὸς ὡς πρὸς τὸν χαρακτηρισμὸ του. Τὸ 1886 ἕνας νέος Γερμανός, ὁ Alfred Brückner, δημοσιεύει διατριβὴ γιὰ ζητήματα τοῦ Κεραμεικοῦ, τὴν πρώτη συνθετικὴ μελέτη γιὰ τὸν χῶρο. Τὸ 1890 ἀναλαμβάνει τὴν ἀνασκαφὴ ὁ Κυριακὸς Μυλωνᾶς, τὸ 1896 ὁ Βαλέριος Στάης καὶ ὁ Ἀντώνιος Οἰκονόμου. Τὸ 1891 ὁ Brückner ἔρχεται στὴν Ἀθήνα γιὰ ἔρευνα προκειμένου νὰ συμπληρωθεῖ τὸ μεγάλο ἔργο τοῦ Alexander Conze γιὰ τὰ ἀττικά ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα. Τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἔρευνάς του τὰ δημοσιεύει σὲ περισπούδαστη μελέτῃ τὸ 1895. Δώδεκα χρόνια μετὰ, τὸ 1907, ὁ Brückner πάλι, μὲ τὴ συνεργασία τοῦ Ἀνδρέα Σκιᾶ καὶ γιὰ λογαριασμὸ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας, ἐρευνᾷ μὲ ἀνασκαφὴ γιὰ πρώτη φορὰ τὸν Κεραμεικὸ.

Ἡ ἀνασκαφὴ αὐτὴ τοῦ 1907 ἦταν ἡ ἀρχὴ τοῦ χωρισμοῦ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ἀπὸ τὸν Κεραμεικὸ καὶ τῆς μεταβίβασής του στὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο. Σ' αὐτὸ συντελεῖ ὅτι Γραμματεὺς τῆς Ἑταιρείας εἶναι ὁ

Παναγιώτης Καββαδίας στενά συνδεδεμένος με τ' ανάκτορα. Ο Brückner κάνει και δεύτερη ανασκαφή το 1909 με βοηθό τον Γεώργιο Οικονόμο και με δαπάνη και για λογαριασμό της Έταιρείας, ως έμμισθος υπάλληλός της. Αυτή είναι και η τελευταία παρουσία της Έταιρείας στον Κεραμεικό. Το 1913 τον αναλαμβάνει το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο με απόφαση του Αρχαιολογικού Συμβουλίου χωρίς τη γραπτή συγκατάθεση της Έταιρείας. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η παραχώρηση της ανασκαφής έγινε με την πίεση που άσκησε ο Γουλιέλμος Β' αυτοκράτορας της Γερμανίας στον βασιλιά Κωνσταντίνο, κάτι που είχε ξαναγίνει δυο χρόνια πριν για την ανασκαφή της Κέρκυρας, με τον Γουλιέλμο πάλι και τον βασιλιά Γεώργιο Α'.

Σας εξιστόρησα πολύ σύντομα και επιγραμματικά, τα 52 χρόνια της ελληνικής έρευνας, γεμάτα δυσκολίες, απογοητεύσεις και προσπάθειες που σκιάστηκαν από το μεγάλο έργο του Ινστιτούτου. Φαίνεται ότι δεν γινόταν αλλιώς. Η Έταιρεία για λόγους πολιτικούς δεν μπόρεσε να συνεχίσει και το έργο το ανέλαβε η Γερμανία, μεγάλη τότε, δυνατή, πλούσια, όπως τη βλέπουμε και σήμερα. Έτσι ό,τι έγινε από την Έταιρεία σχεδόν ξεπεράστηκε. Εξετάζεται πλέον από ιστορικούς της αρχαιολογίας. Έγινε παρελθόν.

Υπάρχουν όμως κάποιες επιδράσεις του παλιού εκείνου Κεραμεικού της Έταιρείας, πρώτα πρώτα στην Τέχνη. Τα πρωτόφαντα μνημεία που βρέθηκαν στη θέση τους, στον δρόμο των τάφων, έδωσαν έμπνευση στους νεοέλληνες γλύπτες οι οποίοι διαμόρφωσαν τεχνοτροπία από τις γνήσιες μορφές του 5ου και του 4ου αιώνα και μάς έδωσαν νέα μνημεία, εφάμιλλα στην Τέχνη με τα αρχαία. Όποιος περιδιαβάξει στο Α' νεκροταφείο της Αθήνας, στα παλιά του τμήματα, νομίζει πως βρίσκεται στον αρχαίο Κεραμεικό της άκμης. Όποιος επισκεφθεί το ξέχωρο κοιμητήριο των Διαμαρτυρομένων θα ιδεί τα σχέδια του Wilhelm Dörpfeld ζωντανεμένα στο μάρμαρο λες από αρχαίο γλύπτη. Οί στήλες των τάφων του Lolling και του Κουμανούδη δεν ύστερουν σε τέχνη από οποιαδήποτε του Κεραμεικού.

Τὰ μνήματα τ' ἀρχαῖα ἔδωσαν ἔμπνευση σὲ μεγάλους νεοέλληνες ποιητές. Ὁ Κωστής Παλαμᾶς τὸ 1892 στὴ συλλογὴ του *Τὰ μάτια τῆς ψυχῆς μου* ἀφιέρωσε ἓνα μέρος τῆς στοὺς τάφους τοῦ Κεραμικοῦ ποὺ τοὺς χαρακτηρίζει

*λείψανα κόσμον παλαιοῦ καὶ κόσμον περασμένον, | ἔρμα,
γυμνὰ κι ἀσκέπαστα, ὅμοια τὰ βρίσκουν πάντα | κ' οἱ λαῦρες τοῦ
καλοκαιριοῦ κ' οἱ πάγοι τοῦ χειμῶνα.*

Θαυμάζει ὁ ποιητὴς τὶς ἐπιτύμβιες ἀνθεμωτὲς στῆλες, μὲ τὰ σκαλισμένα ὀνόματα τῶν πεθαμένων καὶ τὶς ἀνάγλυφες μορφές:

*μισόσβυστα σκαλίσματα κ' εὐγενικὲς εἰκόνες,
ἄνθη πελεκητά, χλωμὲς γραφές, λευκὲς νεράιδες*

Πρῶτος καὶ μόνος χαρακτηρίζει τόσο ποιητικὰ τὰ περίτεχνα ἀνθέμια τῶν σπηλῶν *ἄνθη πελεκητά*, τὶς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὲς *χλωμὲς γραφές*, καὶ τὶς ἀνάγλυφες γυναικεῖες μορφὲς *λευκὲς νεράιδες*.

Ἐναν ἄλλο ποιητὴ, ἰσάξιό του, τὸν Ἀγγελο Σικελιανό, συνεπαίρνει ἡ μορφὴ τῆς Ἥγησως. Βλέπει τὴ στήλη τῆς καὶ ἀναφωνεῖ:

*στῆς Ἥγησως ἀκούμπησα
τὰ γόνατα τὸ μέτωπο
καὶ φάνη μου πὺν ἀνάλαφρα
καὶ τρίσβαθα ἀνασαίνει.*

Ὁ Κεραμεικὸς εἶχε τὸ μέρος του κι αὐτὸς στὶς ἱστορικὲς περιπέτειες τῆς Ἑλλάδος καὶ χρησιμοποιήθηκε καὶ πάλι ὡς κοιμητήριό κατὰ τὰ Δεκεμβριανὰ τοῦ 1944. Στὴν ἐμφύλια ἐκείνη σύγκρουση μὲ τοὺς χιλιάδες νεκρούς, μερικῶν ἢ τελευταία κατοικία ἦταν οἱ τάφοι τοῦ Κεραμικοῦ. Σκοτωμένοι ἀπὸ σφαῖρες ἀδελφικὲς 17 Ἑλληνες τάφηκαν στὸ μνημα τῆς Ἥγησοῦς, ἓνας πίσω ἀπὸ τὸ μνημεῖο τοῦ Διονυσίου καὶ

δύο ακόμη κοντά στους τάφους τῶν Λακεδαιμονίων, ὅλοι ἄγνωστοι γιὰ πάντα. Ὅλμοι ἔπесαν ἀνάμεσα στους τάφους καὶ στὸ Δίπυλο καὶ μία στήλη, τοῦ Μένητος Καλλίου Ἀργείου⁴, χρησίμευσε ὡς σῆμα σ' ἓναν σκοτωμένο. Πάνω στὴ στήλη ἔγραψαν μὲ μελανὸ μολύβι τὸ ὄνομα τοῦ νέου νεκροῦ⁵.

Ἡ σύντομη ἀναδρομὴ μου τελειώνει ἐδῶ κι εὐχαριστῶ τὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτοῦτο γιὰ τὴν τιμητικὴ του πρόταση νὰ σᾶς μιλήσω ἀπόψε. Παρέδωσε ἡ Ἑταιρεία ἓναν Κεραμεικὸ τοῦ ὁποίου σειρὰ διαπρεπῶν Γερμανῶν ἀρχαιολόγων προχώρησαν τὴν ἔρευνα, τὴ μελέτη, τὴ δημοσίευση καὶ μαζὶ τὸν ἀνέδειξαν. Τοὺς τρεῖς πρώτους διευθυντὲς τῆς γερμανικῆς ἀνασκαφῆς τοῦ Κεραμεικοῦ, τὸν Alfred Brückner, τὸν Ferdinand Noack, τὸν Karl Kübler δὲν τοὺς γνώρισα· ἤμουν ἀγέννητος, ἢ μικρὸς ἢ ἔξω ἀπὸ τὴν ἀρχαιολογία. Τοὺς ἐπόμενους, ἄξιους διαδόχους τῶν πρώτων, τὸν Dieter Ohly, τὸν Franz Willemsen, τὴν Ursula Knigge, τὸν Klaus Fittschen, τὸν Wolf Dietrich Niemeier καὶ τὴν φίλη τῆς Ἑταιρείας Jutta Stroszeck εἶχα τὴν τύχη νὰ γνωρίσω καὶ μὲ κάποιους νὰ συνεργαστῶ. Τὸ Ἰνστιτοῦτο πρέπει νὰ εἶναι περήφανο γιὰ τὸ ἔργο ποὺ ἐπετέλεσε στὸν Κεραμεικὸ καὶ ἡ εὐχὴ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας εἶναι νὰ συνεχιστεῖ τὸ ἔργο αὐτὸ μὲ τὸ ἴδιο, παλαιό, πνεῦμα, μὲ τὸν ἴδιο ρυθμὸ, τὴν ἴδια ἐπιστημοσύνη καί, κυρίως, τὸν ἴδιο ἐνθουσιασμό.

Οἱ ἐορτασμοὶ ἐπετεῖον ὅπως ὁ σημερινὸς ἔχουν σημασία καὶ μᾶς κάνουν ὑπερήφανους ὅταν τὰ χρόνια ποὺ κύλησαν ἕως σήμερα ὑπῆρξαν γόνιμα. Ὁ σημερινὸς δὲν ἀφορᾷ μιὰ γενέθλια ἡμέρα ἀλλὰ ἓνα μεγάλο ἔργο ποὺ συντελέστηκε μέσα σὲ 100 χρόνια καὶ ἀποτελεῖ πλέον πνευματικὸ κτῆμα τῶν ἀνθρώπων.

1. IG II² 2617.

2. ΠΑΕ 1871/72, 9.

3. ΕΑΜ 38.

4. IG II² 8370.

5. *Πρόχειρον* I, 397-398.

ΜΟΝΟΝ ΕΝΑΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ 370*

Πρέπει να είμαι σκληρό καρύδι, κύριε Πρεσβευτά και αγαπητοί φίλοι, αφού επέζησα τριών Διευθυντών. Μαθητής και συνεργάτης του Doro Levi από το μακρινό 1965, υποδιευθυντής του Antonino Di Vita την περίοδο 1993-1999, υπεύθυνος Αποστολής με τον Emanuele Greco από τότε που έγινε Διευθυντής. Αυτός ο ίδιος θέλησε, να έχω εγώ, ως παλιό λείψανο, την εξαιρετική τιμή, όπως ο λαμπαδηφόρος με την ολυμπιακή φλόγα, να αντιπροσωπεύσω τους σπουδαστές που πέρασαν από αυτή τη Σχολή στα εκατό χρόνια λειτουργίας της. Γνωρίζει, ο καθηγητής Greco, ότι τις ιστορίες μεγάλου μέρους των σπουδαστών αυτών είχα την τύχη να τις κάνω κατά κάποιον τρόπο δικές μου, ψάχνοντας στα έγγραφα του Αρχείου, ακολουθώντας τα ίχνη τους μέσα από τις νεκρολογίες, τους καταλόγους των υπουργείων, τις επετηρίδες των πανεπιστημίων, την αλληλογραφία. Εμείς οι σπουδαστές έχουμε το δικό μας «κόκκινο βιβλίο» (αυτό ήταν το χρώμα του εξωφύλλου), με όλες τις σύντομες πληροφορίες που μας αφορούν, ικανό εργαλείο συνοχής, ανθρώπινης αρχικά, και επιστημονικής. Και με την ευκαιρία της εκατονταετηρίδας η Σχολή φρόντισε να ενημερώσει τους καταλόγους, έχοντας πλήρη συνείδηση του γεγονότος ότι «Αθηναίος παραμένει κανείς για πάντα»! Όλοι: αρχαιολόγοι, ιστορικοί, αρχιτέκτο-

* Στις 6 Νοεμβρίου 2014 απέθανε ο Vincenzo La Rosa, διαπρεπής αρχαιολόγος, φίλος της Ελλάδος και μελετητής του αρχαίου πολιτισμού της, Επίτιμος Σύμβουλος της Αρχαιολογικής Εταιρείας από το 1997. Τα αισθήματά του για τον τόπο μας και τους Έλληνες τα εκφράζει με πολύ θερμό τρόπο στη σύντομη ομιλία που έκανε στις 20 Ιουνίου 2009 κατά τον εορτασμό των 100 χρόνων από την ίδρυση της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής. Το κείμενο της ομιλίας δημοσιεύεται κατά παραχώρηση του παλαιού φίλου του Vincenzo La Rosa, εταίρου μας και επίτιμου Διευθυντού του Επιγραφικού Μουσείου κ. Χαράλαμπου Κριτζά, τον οποίο το Συμβούλιο ευχαριστεί.

Vincenzo La Rosa. (1941 - 6 Νοεμβρίου 2014.)

νες, μελετητές επιγραφών, και ακόμη και οι ελληνιστές ή οι σημειτιστές (πώς να μην αναφερθούν ο Bruno Lavagnini ή ο Giorgio Levi Della Vida;).

Και όμως, δεν είναι δύσκολο να ερμηνεύσω τα συναισθήματα των 370 σπουδαστών που βρέθηκαν στη Σχολή πριν και μετά από εμένα. Φτάσαμε όλοι μας με τις αποσκευές μας γεμάτες όνειρα, αδημονώντας να συμπληρώσουμε τη μύησή μας, έτοιμοι να συμμετάσχουμε σε ποιος ξέρει τί επιστημονικές εμπειρίες. Με δυο-τρεις λέξεις από τα αρχαία ελληνικά στην τσέπη, με πολλές φωτογραφίες μνημείων στο κεφάλι μας, με τους στίχους των Ελλήνων λυρικών στο μυαλό και στην καρδιά μας, με την επιθυμία να επαληθεύσουμε το πόσο πραγματικά ωραία ήταν η Ελλάδα ή μάλλον να επιβεβαιώσουμε αν η Ελλάδα που γνωρίζαμε από τα βιβλία υπήρχε πραγματικά. Ο Ελληνισμός, για εμάς τους Ιταλούς που θέλαμε να γίνουμε αρχαιολόγοι, ήταν η άλλη όψη του νομίσματος σε σχέση με τους Ρωμαίους, οι δύο πυλώνες του

κλασικισμού που ήδη από τα χρόνια του λυκείου είχαμε συνηθίσει να θεωρούμε «χρυσή εποχή». Αλλά για εκείνους που προέρχονταν από τη Μεγάλη Ελλάδα ή, όπως εγώ, από τη Σικελία, η «ένταση» ήταν διπλή: υπήρχε μια πραγματική παράλληλη έρευνα των απαρχών μας και ίσως και η περηφάνια που νιώθαμε συνειδητοποιώντας ότι οι «δικοί μας» ναοί ήταν περισσότερο μνημειώδεις και καλύτερα διατηρημένοι από εκείνους της μητέρας πατρίδας. Είχα εξάλλου μια αμυδρή ανάμνηση ενός λόφου στην Αθήνα που ονομαζόταν Σικελία και δεν έβλεπα την ώρα να πάω. Σίγουρα δεν είναι τυχαίο που, μετά το Πανεπιστήμιο της Ρώμης, εκείνα του Παλέρμο, της Νάπολης και της Κατάνης ήταν οι μεγαλύτεροι «προμηθευτές» σπουδαστών για τη Σχολή και ότι δημιουργήθηκαν πραγματικές «γενεαλογίες», με σπουδαστές τρίτης ή και τέταρτης ακαδημαϊκής γενιάς.

Πράγματι, η Αθήνα υπήρξε, για τους περισσότερους από εμάς, επιλογή ζωής. Και ακόμη και εκείνοι που περνούσαν από εδώ μόνο και μόνο για να συμπληρώσουν τις σπουδές τους στο Μεταπτυχιακό Τμήμα της Ρώμης, κατέληγαν έπειτα να θεωρούν τους εαυτούς τους δικαιωματικά «Αθηναίους». Φτάναμε εδώ για μια διαμονή εννέα μηνών. Αλλά υπήρχε η δυνατότητα, κατ' εξαίρεση, να επανέλθουμε και τα επόμενα χρόνια. Ο νεαρός Doro Levi κλήθηκε από το Διευθυντή Della Seta, ως «συνεργαζόμενος σπουδαστής» για τέσσερα συναπτά έτη και θα παρέμενε ακόμη ίσως αν δεν γινόταν επιμελητής στην Εφορεία της Φλωρεντίας. Με τη μεταρρύθμιση που πρότεινε ο τότε Διευθυντής Di Vita, τα υποχρεωτικά έτη παρακολούθησης έγιναν, από το 1989, τρία. Εισήχθησαν οι διδάσκοντες, οι εξετάσεις κάθε έτους, η εξάσκηση, οι διπλωματικές εργασίες. Αλλά η ανεκτίμητη γοητεία ήταν πάντα οι επισκέψεις και τα εκπαιδευτικά ταξίδια στους κυριότερους χώρους και τα σπουδαιότερα μουσεία της ηπειρωτικής Ελλάδας, των νησιών και της Μικράς Ασίας. Ταξίδια που γίνονταν όλο και λιγότερο περιπετειώδη, με πλοία και λεωφορεία όλο και πιο σύγχρονα, με ξενοδοχεία και δωμάτια όλο και πιο άνετα, με το ούζο πάντα έτοιμο να μας κάνει να ξεχά-

σουμε τις μακρινές μας αγάπες, αλλά με μουσακάδες, σουβλάκια και πίτα-γύρο όλο και πιο τουριστικά. Παρέμεναν, ατάραχοι και πάντα ίδιοι, μόνον οι εύζωνες στην Πλατεία Συντάγματος!

Τα εκατό χρόνια που κλείνουμε αντιπροσωπεύουν, πέρα από κάθε άλλο, μια ιστορία παράλληλη και *sui generis* της ιταλικής αρχαιολογίας. Πολλοί, όπως εγώ, οφείλουν κατά μεγάλο μέρος στη Σχολή την επαγγελματική τους πορεία, τα επιστημονικά ενδιαφέροντα, την ερευνητική δραστηριότητά τους. Αλλά αυτός ο αιώνας ζωής είναι μάρτυρας και μιας μακράς πορείας ανθρώπινης και επιστημονικής χειραφέτησης. Αρκεί να αναφερθεί ότι μόνον το 1922 (δηλαδή 14 χρόνια μετά την ίδρυση της Σχολής!), κάποιες σπουδάστριες τόλμησαν να δοκιμάσουν την αθηναϊκή περιπέτεια. Η κατάσταση ήταν τόσο δύσκολη που ένας διευθυντής καθόλου μισογύνης όπως ο A. Della Seta αποφάσισε να μη τις συμπεριλάβει στις ανασκαφές της Σχολής, για να τις προφυλάξει από τις δυσκολίες που ήταν για το λεγόμενο ισχυρό φύλο. Αλλά την ίδια εποχή η «δεσποινίς» Guarducci (έτσι την αποκαλούσαν στις επιστολές!) είχε την άδεια να εργάζεται με τον F. Halbherr για το *Corpus* των κρητικών επιγραφών!

Και ακόμη τη δεκαετία του 1960 οι παλιοί εργάτες μας ρωτούσαν: “τι κάνει η Μαργαρίτα;” Σήμερα, όπως είναι γνωστό, το είδος προς εξαφάνιση είναι αντίθετα οι άνδρες... Αλλά όλοι επιστρέφουν σίτι με το μυαλό γεμάτο αναμνήσεις, με μια βασανιστική νοσταλγία για αυτόν τον ουρανό και αυτή τη θάλασσα, έχοντας στα αυτιά τους τις νότες κάποιου τραγουδιού που άκουσαν στα ταξίδια τους (πώς να ξεχάσει κανείς το «Στο περιγιάλι το κρυφό» ή το «Σαββατόβραδο στην Καισαριανή»);), με κάποιο ωραίο σουβενίρ από την Ελλάδα κρεμασμένο στο λαιμό ή περασμένο στο δάκτυλο. Αλλά τον περίπατο, το δειλινό στου Φιλοπάππου, τη λεπτή απόχρωση του βράχου της Ακρόπολης, τη γυμνή και αστραφτερή κορυφή του Αρείου Πάγου, τα λιοντάρια των Μυκηνών, την ιερότητα της Ολυμπίας και των Δελφών, τους ψυχαναλυτικούς λαβυρίνθους των μινωικών ανακτόρων, τη μαγεία του

θεάτρου της Επιδαύρου που καθαίρει την ψυχή, την τέφρα της Σαντορίνης, την ομορφιά της πόλης φάντασμα του Μυστρά, τη μεγαλοπρέπεια των τάφων της Βεργίνας, αλλά και τα ασύγκριτα τοπία του Αιγαίου, τα κάτασπρα ασβεστωμένα σπίτια, τις φιστικιές της Αίγινας, τους κάμπους με τις μηλιές της Βέροιας, τους ελαιώνες της Μεσαράς (αλλά σήμερα πρέπει να πω και τα θερμοκήπια!), τα πανηγύρια και τους παραδοσιακούς χορούς, κανείς δεν μπορεί να μας τα πάρει αυτά.

Οι μαρτυρίες των σπουδαστών μας αναφέρουν την προσήνεια και την ανθρωπιά του πρώτου διευθυντή, του Pernier, στον οποίο έλαχε το δύσκολο καθήκον να προτείνει ένα μοντέλο για τη διαμονή και τις μελέτες των πρώτων υποτρόφων. Ο Pernier, που οδήγησε κάποιους σπουδαστές σε μια επιφανειακή έρευνα στην Εύβοια, περιλαμβάνοντάς τους στη δημοσίευση των επιστημονικών συμπερασμάτων. Ήδη από τότε, το να φιλοξενηθεί άρθρο κάποιου στο περιοδικό της Σχολής, το *Annuario*, θεωρείτο μεγάλη ανταμοιβή. Μερικές από τις επιστολές στο αρχείο μας πληροφορούν επίσης ότι τα μαθήματα του A. Della Seta μπροστά στα γλυπτά της Ολυμπίας έκοβαν την ανάσα! Η προφορική παράδοση διατηρεί ακόμη την ανάμνηση των λεπτομερών και σοφών περιγραφών του Doro Levi στα μνημεία της Ακρόπολης, τον σεβασμό που “παρέλυε” τους μαθητές του, ακόμη και σε εκείνο το ιδιαίτερο κλίμα που δημιουργείται στο εργοτάξιο της ανασκαφής, το αυστηρό πρωτόκολλο στην επιλογή των θέσεων, στη βεράντα της Φαιστού, αλλά και την απόλυτη ατιμωρησία των αδέσποτων γατιών που είχαν σταθερά μερίδιο από τη βραδινή σούπα του Διευθυντή.

Είχαμε και μάρτυρες, τους οποίους θεωρώ ότι πρέπει να τιμήσω εδώ. Ο Giangiacomo Porro, που σκοτώθηκε στο Carso, στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, στρατολογημένος λίγο μετά την επιστροφή του από την Αθήνα. Ο Mario Segre, που συνελήφθη (λέγεται ότι τον κατέδωσαν) από τους Γερμανούς τον Απρίλιο του 1944 και πέθανε δύο μήνες αργότερα στη φρίκη του Άουσβιτς. «Γόνιμο» θάνατο μπορούμε να θεω-

ρήσουμε και εκείνον του Domenico Zancani, που τον πήρε ο τύφος εδώ στην Αθήνα, και εξέπνευσε στην αγκαλιά της συζύγου του Paola Montuoro, επίσης σπουδάστριας της Σχολής. Και δεν υπάρχει σπουδαστής που να μη θυμάται τον θάνατο του μεγάλου διευθυντή Della Seta, απότοκο της συντριβής του μετά από το διωγμό από την Ελλάδα λόγω των ιταλικών ρατσιστικών νόμων του 1938, παρόλη την αλληλεγγύη όλων απολύτως των αρχαιολόγων που εργάζονταν τότε στην Αθήνα.

Δίπλα σε αυτές τις σκοτεινές σελίδες, οι χαρούμενες, γάμων που γεννήθηκαν μέσα στους τοίχους της Σχολής ή, ιδιαίτερα τα πιο πρόσφατα χρόνια, ‘μικτών’ γάμων Ιταλίδων σπουδαστριών με αποφασιστικούς Έλληνες νεαρούς ή με σπουδαστές άλλων αρχαιολογικών Σχολών. Ευτυχώς φίλοι μου, δεν ζούμε μόνο με αρχαιολογία! Ο συγκάτοικός μου στην Αθήνα ήταν και μάρτυρας στον γάμο μου. Πρόσφατα, όταν πέθανε μια άλλη αθηναϊκή συνάδελφος, ξέσπασα σε απελευθερωτικό κλάμα. Η Σχολή, με λίγα λόγια, καθόρισε όχι μόνον την καριέρα μας, αλλά και τα αισθήματα και τα συναισθήματα. Φροντίζοντας όμως πάντα, για παράδειγμα, για ένα ζευγάρι σπουδαστών που ζούσαν μαζί ήδη από καιρό στην Ιταλία, να υπάρχουν χωριστά δωμάτια κατά τη διαμονή τους στην Αθήνα! Αλλά και από τα δυο δωμάτια μπορούσε κανείς, χωρίς να βγει από το κτήριο, να κατέβει να μελετήσει στη βιβλιοθήκη: πολυτέλεια που με την επιστροφή στην Ιταλία δεν θα ήταν πια δυνατή. Και πιστεύω επίσης ότι, για τους καπνιστές, ένα τσιγάρο στην τσάντα της Σχολής, ατενίζοντας τον Παρθενώνα, πρέπει να είχε διαφορετική γεύση...

Για πολλούς από εμάς η ανασκαφή στην Κρήτη, τη Λήμνο ή στις ακτές της Καρίας, αντιπροσώπευσε την πρώτη εμπειρία. Ήταν μια έντονη συγκίνηση, ανάμεσα στις πολλές που μας επιφύλασσε η διαμονή μας στην Ελλάδα: με εργάτες που μιλούσαν μια γλώσσα διαφορετική από τη δικιά μας, με τύπους ευρημάτων που τα ξέραμε μόνον από τα βιβλία, με τον φόβο να αποδειχθούμε ακατάλληλοι για αυτό το είδος εργασίας και να αναγκαστούμε να βάλουμε στη βαλίτσα όλα τα όνειρά μας. Μια πραγματική ‘διαβατήρια’ τελετουργία,

λοιπόν, από τη νιότη των κοπιωδών πανεπιστημιακών σπουδών στη συνειδητοποίηση επαγγελματικής επιλογής. Ήμουν ανάμεσα σε αυτούς που, επιστρέφοντας στην Ιταλία και χωρίς να έχω ακόμη τακτοποιηθεί, έγραφα στην αστυνομική μου ταυτότητα 'επάγγελμα: αρχαιολόγος': για να θυμίζω σε εμένα και στους άλλους ότι είχα περάσει τη δοκιμασία και να ρίξω πίσω μου αναποφασιστικότητα και αμφιβολίες.

Θυμάμαι ακόμη σήμερα τη τελευταία μου ημέρα στην Αθήνα στο δεύτερο έτος μαθητείας μου. «Επιστρέφει και νοσταλγεί καθένας από μας την Ιθάκη του», έγραφα στο ημερολόγιό μου. Πίστευα ότι είχε κλείσει για πάντα ένα συναρπαστικό κεφάλαιο της ζωής μου. Δεν ήξερα ότι η καλή μου τύχη θα με έφερνε ξανά εδώ πολλές φορές, μέχρι τη σημερινή συγκινητική επιστροφή μου.

Εκ μέρους όλων των σπουδαστών που την ευγνωμονούν, εύχομαι μακρά και γόνιμη ζωή στην εκατόχρονη Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών!

VINCENZO LA ROSA

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΗΣ Β΄ ΤΑΚΤΙΚΗΣ ΣΥΝΕΛΕΥΣΗΣ 2014

Σήμερα, ημέρα Κυριακή, 23 Νοεμβρίου 2014 καὶ ὥρα 10 π.μ. συγκλήθηκε ἡ Β΄ Τακτικὴ Συνέλευση τῶν ἐταίρων τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας τοῦ 2014 γιὰ νὰ ἐκλέξει τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο γιὰ τὴν τριετία 2014-2017.

Ὁ Πρόεδρος τῆς Συνέλευσης κ. Βασίλειος Σγούτας κήρυξε τὴν ἑναρξὴ τῶν ἐργασιῶν. Διαβάστηκε καὶ ἐπικυρώθηκε τὸ Πρακτικὸ τῆς Α΄ Τακτικῆς Συνέλευσης τῆς 11 Μαΐου καὶ στὴ συνέχεια ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς κ. Βασίλειος Χ. Πετράκος ἀνήγγειλε ὅτι κατὰ τὸ 2014 ἡ Ἑταιρεία εἶχε χάσει τοὺς ἐξῆς ἐταίρους: τὸν Γεώργιο Πετρουνάκο (6 Μαρτίου), τὸν Ἀνδρέα Βαβρίτσα (18 Μαΐου), τὸν Robin Hägg (8 Ἰουνίου), τὸν George de Ridder (3 Ἰουλίου), τὸν Μιχάλη Σακελλαρίου (16 Αὐγούστου), τὸν Γεώργιο Δεσπίνη (13 Σεπτεμβρίου), καὶ τὸν Vincenzo La Rosa (6 Νοεμβρίου).

Εὐθὺς ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως κ. Βασίλειος Σγούτας κήρυξε τὴν ἑναρξὴ τῆς ψηφοφορίας. Προσῆλθαν καὶ ἐψήφισαν 135 ἐταῖροι.

Μετὰ τὴν παρέλευση τῆς 1ης μ.μ. ὥρας καὶ ἐπειδὴ οὐδεὶς ἐταῖρος προσερχόταν ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως κήρυξε κατὰ τὴν ἡμερήσια διάταξη τὸ πέρας τῆς ψηφοφορίας. Μὲ παρισταμένους τὰ μέλη τῆς Ἐφορευτικῆς Ἐπιτροπῆς ἀνοίχτηκε ἡ κάλπη καὶ καταμετρήθηκαν οἱ ἐντὸς αὐτῆς εὕρισκόμενοι φάκελλοι 135 τὸν ἀριθμόν. Κατόπιν ἀνοίχτηκαν οἱ φάκελλοι καὶ εὐρέθησαν 131 ἔγκυρα ψηφοδέλτια, 1 ἄκυρο καὶ 3 λευκά. Καταμετρήθηκαν οἱ ψῆφοι καὶ ἐκ τῆς καταμετρήσεως προκύπτει τὸ ἐξῆς ἀποτέλεσμα:

Ἔλαβον ψήφους: 1) Βασίλειος Χ. Πετράκος 126. 2) Ἰορδάνης Δημακόπουλος 121. 3) Ἐπαμεινώνδας Σπηλιωτόπουλος 120. 4) Παναγιώτης Βοκοτόπουλος 118. 5) Μιχάλης Τιβέριος 118. 6) Διονύσιος Μινῶτος 116. 7) Νικόλαος Καλτσᾶς 115. 8) Ἄννα Μπενάκη Ψαρούδα 110. 9) Ἰωάννης Παπαποστόλου 4. 10) Ντόρα Βασιλικοῦ 2. 11) Εὐαγγελία Σημαντώνη

Μπουρνιά 1. 12) Ίφιγένεια Δεκουλάκου 1. 13) Ξένη Άραπογιάννη 1. 14) Μαρία Βλαζάκη 1. 15) Πέτρος Θέμελης 1. 16) Όλγα Παλαγγιά 1.

Συνεπώς εκλέγονται ως μέλη τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας γιὰ τὴν τριετία 2014-2017 οἱ ἐξῆς ὁκτὼ πρῶτοι: Βασίλειος Χ. Πετράκος, Ἰορδάνης Δημακόπουλος, Ἐπαμεινώνδας Σπηλιωτόπουλος, Παναγιώτης Βοκοτόπουλος, Μιχάλης Τιβέριος, Διονύσιος Μινῶτος, Νικόλαος Καλτσᾶς, Ἄννα Μπενάκη Ψαρούδα.

Μετὰ τὴν ἀνακοίνωση τοῦ ἀνωτέρω πρακτικοῦ καὶ τὴν κύρωσή του ὁ Πρόεδρος τῆς Συνελεύσεως κ. Βασίλειος Σγούτας κήρυξε τὸ πέρας τῆς Συνελεύσεως.

Ἡ Ἐκλογικὴ Ἐπιτροπεία

Ὁ Πρόεδρος
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΣΓΟΥΤΑΣ

Ἡ Α΄ Γραμματεὺς
ΕΥΓΕΝΙΑ ΒΙΚΕΛΑ

Ἡ Ἀντιπρόεδρος
ΞΕΝΗ ΑΡΑΠΟΓΙΑΝΝΗ

Ὁ Β΄ Γραμματεὺς
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΑΛΟΓΕΡΟΠΟΥΛΟΣ

Τὰ Μέλη τῆς Ἐξελεγκτικῆς Ἐπιτροπείας

ΙΩΑΝΝΑ ΓΙΑΝΝΑΡΟΠΟΥΛΟΥ
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΓΟΥΝΑΡΗΣ
KLAUS VALTIN VON EICKSTEDT
ΟΛΓΑ ΠΑΛΑΓΓΙΑ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΤΣΕΛΙΚΑΣ

ΤΟ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ ΤΗΣ ΤΡΙΕΤΙΑΣ 2014-2017

Κατὰ τὶς ἀρχαιρεσίαις τῆς 23 Νοεμβρίου 2014 ἐξελέγησαν ὡς μέλη τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας κατὰ σειράν: Βασίλειος Πετράκος, Ἰορδάνης Δημακόπουλος, Ἐπαμεινώνδας Σπηλιωτόπουλος, Παναγιώτης Βοκοτόπουλος, Μιχάλης Τιβέριος, Διονύσιος Μινῶτος, Νικόλαος Καλτσᾶς, Ἄννα Μπενάκη Ψαρούδα.

Τὴ μεθεπομένη, 25 Νοεμβρίου, οἱ ἐκλεγέντες συνεδρίασαν καὶ ἐξέλεξαν ὡς Πρόεδρο τοῦ Συμβουλίου τὸν κ. Ἐπαμεινώνδα Σπηλιωτόπουλο, ὡς Ἀντιπρόεδρο τὴν κυρία Ἄννα Μπενάκη Ψαρούδα καὶ ὡς Γενικὸ Γραμματέα τὸν κ. Βασίλειο Χ. Πετράκο. Ὡς μέλη, κατὰ τὸ ἄρθρο 9 τοῦ Ὁργανισμοῦ, ἐξέλεξαν τὶς κυρίες Ντόρα Βασιλικοῦ καὶ Ἄννα Μιχαηλίδου καὶ τὸν κ. Νικόλαο Χαρκιολάκη.

ΔΩΡΕΕΣ

Προσέφεραν ὑπὲρ τῶν σκοπῶν τῆς Ἑταιρείας: Τὸ Ἰδρυμα Λίλιαν Βουδούρη. Ἡ κυρία Χαρὰ Τζαβέλλα Ενjen. Τὸ Ἰδρυμα Ψύχα. Ἡ κυρία Matti Egon. Ἡ Ἐθνικὴ Τράπεζα τῆς Ἑλλάδος. Ὁ κ. Ἀγγελος Χανιώτης. Ὁ κ. Χρῆστος Μανέας. Ὁ κ. Βασίλειος Μουχτάρης.

Η ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΣΧΟΛΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΣ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΤΕΧΝΗΣ

ΕΤΟΣ ΕΙΚΟΣΤΟ ΠΕΜΠΤΟ

5 Νοεμβρίου 2014 - 11 Μαρτίου 2015. Τετάρτη, ώρα 6-8 μ.μ.

ΑΡΧΑΙΟΣ ΚΑΙ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΣ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ

ΑΓΓΕΛΟΣ ΧΑΝΙΩΤΗΣ, Καθηγητής 'Αρχαίας 'Ιστορίας, Institute for Advanced Study, Princeton

- 5 Νοεμβρίου 2014 'Από τὴν πόλη τῆς 'Αφροδίτης σὴν πόλη τοῦ Σταυροῦ: Οἱ μεταμορφώσεις μιᾶς μικρασιατικῆς πόλης.

SABINE LADSTAETTER, Διευθύντρια τοῦ Αὐστριακοῦ 'Αρχαιολογικοῦ 'Ινστιτούτου τῆς Βιέννης

- 12 Νοεμβρίου 2014 'Εφεσος. 'Η πόλη καὶ οἱ καινούργιες ἀνασκαφές.

MARTIN KREEB, Καθηγητὴς Πανεπιστημίου

- 19 Νοεμβρίου 2014 'Ασσος, 'Η Πέργαμος στὰ ἑλληνιστικὰ χρόνια.
- 26 Νοεμβρίου 2014 'Η Πέργαμος στὰ ἑλληνιστικὰ καὶ ρωμαϊκὰ χρόνια, Σμύρνη.
- 3 Δεκεμβρίου 2014 Μίλητος, Δίδυμα.
- 10 Δεκεμβρίου 2014 Πριήνη.
- 17 Δεκεμβρίου 2014 Σίδη, 'Ασπενδος, Πέργη, Σαγαλασσός.
- 14 'Ιανουαρίου 2015 Καῦνος, Ξάνθος, Τερμησσός.

ΣΕΛΗΝΗ ΨΩΜΑ, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου

- 21 'Ιανουαρίου 2015 'Η ἐπινόηση τοῦ νομίσματος καὶ οἱ νομισματοκοπίες σὲ ἤλεκτρο τῶν κλασικῶν χρόνων.
- 28 'Ιανουαρίου 2015 'Η νομισματικὴ παραγωγή τῶν πόλεων τῆς 'Ιωνίας κατὰ τοὺς ἀρχαίους, κλασικούς, καὶ ἑλληνιστικούς χρόνους.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΤΑΝΟΥΛΑΣ, 'Αρχιτέκτων

- 4 Φεβρουαρίου 2015 'Η ἀθηναϊκὴ 'Ακρόπολη κατὰ τὸν Μεσαίωνα.
- 11 Φεβρουαρίου 2015 Πρὸς μία ἀρχιτεκτονικὴ ἐσωτερικοῦ τοπίου: 'Η ἐποχὴ τῶν πρωτοχριστιανικῶν βασιλικῶν.

ΠΟΛΥΜΝΙΑ ΑΘΑΝΑΣΙΑΔΗ, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου

- **18 Φεβρουαρίου 2015** Τὸ ἑλληνιστικὸ οἰκιστικὸ μοντέλο στὸ ἀπόγειό του.
- **25 Φεβρουαρίου 2015** Ἀοίκητος καὶ οἰκουμένη στὴ μείζονα Μεσόγειο: χωροταξικὲς ἀνατροπὲς μιᾶς ὀψιμῆς ἐποχῆς.

ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΜΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ-ΤΣΙΟΥΜΗ

Ὁμ. Καθηγήτρια Πανεπιστημίου

- **4 Μαρτίου 2015** Παλαιοχριστιανικὰ ἐντοίχια ψηφιδωτὰ τῆς Θεσσαλονίκης. Ἡ σημασία τους γιὰ τὴν τέχνη τῆς τότε καὶ τῆς μετέπειτα ἐποχῆς.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ

Ὁμ. Καθηγήτρια Πανεπιστημίου

- **11 Μαρτίου 2015** Τὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα τῆς Μεσογείου κατὰ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΟΥ ΕΙΚΟΣΤΟΥ ΕΒΔΟΜΟΥ ΤΟΜΟΥ

ΤΟΥ ΜΕΝΤΟΡΟΣ

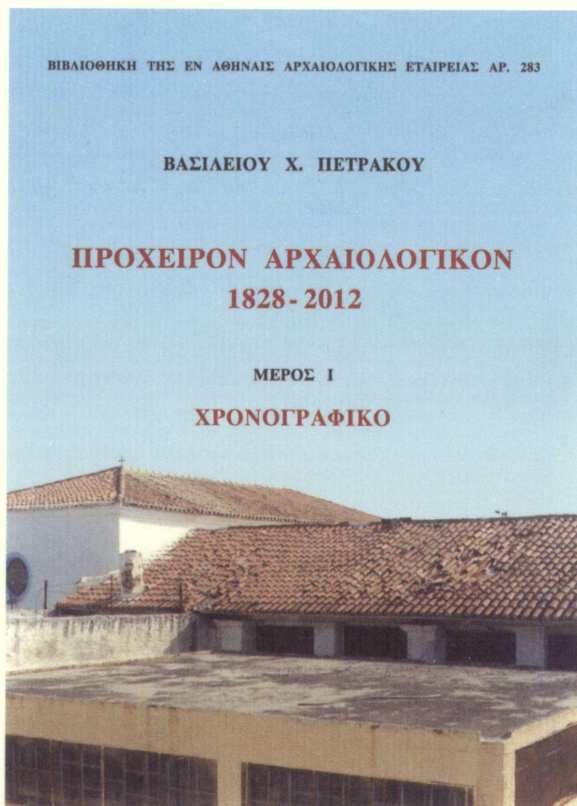
2014

Πρὸς τοὺς Ἑταίρους: 1-14 • Οἱ ἀπόψεις ποὺ σχολιάζονται: 15-17
 • Στυλιανὸς Ἀλεξίου (1921-12 Νοεμβρίου 2013): 18-40 • Πρὸς
 τοὺς Ἑταίρους: 41-42 • Ἡ κληρονομιά τοῦ Εὐριπίδη στὸν εὐρω-
 παϊκὸ πολιτισμὸ: 43-47 • Πρακτικὸ τῆς Α΄ Τακτικῆς Γενικῆς
 Συνέλευσης τῆς 11 Μαΐου 2014: 48-71 • ΠΑΝΤΟΥ Α. ΠΑΝΤΟΥ, Τὸ
 ἔργο τῆς Διευθύνσεως Ἐθνικοῦ Ἀρχείου Μνημείων τοῦ Ὑπουρ-
 γείου Πολιτισμοῦ (1993-2006): 72-99 • Πρὸς τοὺς Ἑταίρους: 101
 • Σπύρος Εὐστ. Ἰακωβίδης (1922-2013): 103-110 • ΜΑΡΙΑΣ ΠΑΝ-
 ΤΕΛΙΔΟΥ ΓΚΟΦΑ, Σπυρίδωνος Ε. Ἰακωβίδου: «Ἡ Μυκηναϊκὴ Ἀκρό-
 πολις τῶν Ἀθηνῶν» Ἀθῆναι 1962: 111-122 • JOSEPH MARAN,
 Μυκηναϊκὲς ἀκροπόλεις. Ἡ συμβολὴ τοῦ Σπύρου Ἰακωβίδη στὴν
 ἔρευνα καὶ τὴ μελέτη τους: 123-130 • ΝΤΟΡΑΣ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ, Ἡ ἀνα-
 σκαφὴ τῆς Περαιτῆς. Πενήντα χρόνια ἀργότερα: 131-160 • ΝΑΝ-
 ΝΩΣ ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ, Σπύρος Ἰακωβίδης καὶ Σπυρίδων Μαρινάτος:
 161-172 • ΜΙΧΑΛΗ Β. ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΥ, Ἱστορία δύο πόλεων: Ἡ
 Ἑλευσίνα καὶ ἡ Ἀθήνα στὴν ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ: 173-188 • ΒΑΣΙ-
 ΛΕΙΟΥ ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΥ, Ὁ Σπύρος Ἰακωβίδης στὴ Βοιωτία. Τὸ χρο-
 νικὸ μιᾶς ἀρχαιολογικῆς δημιουργίας: 189-222 • ΦΙΦΙΓΕΝΙΑΣ
 ΤΟΥΡΝΑΒΙΤΟΥ, Ὁ Σπύρος Ἰακωβίδης στὶς Μυκῆνες (1958-2013):
 223-258 • ΧΡΗΣΤΟΥ ΜΠΟΥΛΩΤΗ, Στοιχεῖα γιὰ τὴν τοιχογραφικὴ
 τέχνη στὴ μυκηναϊκὴ ἀκρόπολη τοῦ Γλᾶ: Ἀπὸ τὸ θραῦσμα στὴν
 ἀναπαράσταση – Ἡ κινητικότητα ζωγράφων: 259-332 • Πρὸς
 τοὺς Ἑταίρους: 333-335 • Μιχαὴλ Β. Σακελλαρίου: 336-351 •
 Ἐπικήδειος Μιχαὴλ Β. Σακελλαρίου: 352-353 • Γεώργιος Δεσπί-
 νης: 354-355 • Ὁ Κατάλογος τῶν ἀρχαϊκῶν γλυπτῶν τοῦ Ἐθνικοῦ
 Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου: 356-358 • Matti Egon Φίλη τῆς Ἑται-
 ρείας: 359-363 • Ἡ γέννηση τῆς Ὑπηρεσίας: 364-379 • Τὰ 150
 χρόνια τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας: 380-413 • Ἀθηνᾶ Καλογε-
 ροπούλου: 414-424 • Ἡ ἀνασκαφὴ τοῦ Κεραμικοῦ: 425-431 •
 VINCENZO LA ROSA, Μόνον ἓνας ἀπὸ τοὺς 370: 432-438 • Πρα-
 κτικὰ τῆς Β΄ Τακτικῆς Συνέλευσης 2014: 439-440 • Τὸ Διοικητικὸ
 Συμβούλιο τῆς Τριετίας 2014-2017: 441 • Δωρεές: 441 • Πρό-
 γραμμα τῆς Σχολῆς Διδασκαλίας τῆς Ἱστορίας τῆς Τέχνης 5
 Νοεμβρίου 2014-11 Μαρτίου 2015: Ἀρχαῖος καὶ Μεσαιωνικὸς
 Ἑλληνισμός: 442-443 • Περιεχόμενα τοῦ Εἰκοστοῦ Ἐβδόμου
 Τόμου τοῦ ΜΕΝΤΟΡΟΣ 2014: 444.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ

**ΠΡΟΧΕΙΡΟΝ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ
1828 - 2012**

Τόμος Ι. Μέρος Πρώτο Χρονογραφικό
Τόμος ΙΙ. Μέρος Δεύτερο Θεματολογικό

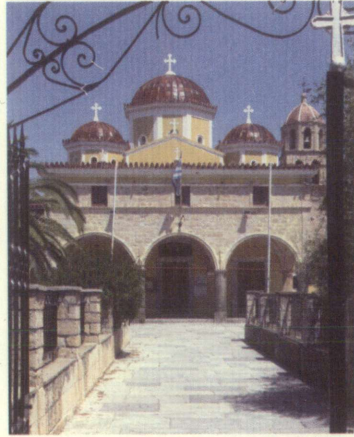
Σελίδες 740 + 314

Σχήμα 17×24 εκ.

Διατίθεται στην 'Αρχαιολογική 'Εταιρεία, Πανεπιστημίου 22, 'Αθήνα 106 72,
τηλ. +30210 3647585 • Fax +30210 3644996 • bookstore@archetai.gr • www.archetai.gr
'Αποστέλλεται επίσης επί αντικαταβολή, κατόπιν παραγγελίας.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ

ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ 1828-1832

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ. Πρόλογος, Εισαγωγή. Ἀκολουθοῦν 40 κεφάλαια στὰ ὁποῖα ἐκτίθεται κατὰ χρονολογικὴ τάξη ἡ ἱστορία τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας ἐπὶ Καποδίστρια, ὅπως σχηματίζεται ἀπὸ τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα τῆς Ἑλληνικῆς Πολιτείας καὶ ἄλλα κείμενα. Μὲ ἀφετηρία τὴν ἐκδοσὴ τῆς Χάρτας τοῦ Ρήγα ἐξετάζεται ἡ φροντίδα γιὰ τὶς ἀρχαιοτῆτες κατὰ τὴν Ἐπανάστασι ἡ ὁποία συνεχίζεται μὲ τὴ διήγησι τῶν ἀρχαιολογικῶν πραγμάτων τῆς καποδιστριακῆς περιόδου: Ἡ γέννησι, ἡ συγκρότησι καὶ τὸ σβῆσιμο τῆς Ὑπηρεσίας μὲ τὸν φόνο τοῦ Κυβερνήτη καὶ τὴν ἀποχώρησι ἀπὸ τὴν ἐλεύθερη Ἑλλάδα τοῦ Ἀνδρέα Μουστοξύδη ὡς καὶ ἡ διοίκησι τοῦ Μουσείου Αἰγίνης ἀπὸ τὸν Ἀθαν. Ἰατρίδην ἕως τὴ διάλυσιν τοῦ Μουσείου.

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ. ΚΕΙΜΕΝΑ. Ἀπὸ τὸν Ρήγα ἕως τὸν Καποδίστρια ἄρ. 1-78. **1828:** ἄρ. 79-114. **1829:** ἄρ. 115-132. Ἡ *Expédition Scientifique de Morée* ἄρ. 133-183. **1829:** ἄρ. 184-284. **1830:** ἄρ. 285-464.

ΤΟΜΟΣ ΤΡΙΤΟΣ. ΚΕΙΜΕΝΑ. **1831:** ἄρ. 465-612. **1831:** ἄρ. 613-629. **1832:** ἄρ. 630-644. **1832:** ἄρ. 645-662. **1832:** ἄρ. 663-694. **1833:** ἄρ. 695-705. **1834-1866:** ἄρ. 706-734. Ἡ ἀνέκδοτη διατριβὴ τοῦ Ἀνδρέα Μουστοξύδη, *Πρὸς τὸν Ἀδαμάντιον Κοραῖν Ἀνδρέας ὁ Μουστοξύδης.*

Περιεχόμενα. Πίνακας ὀνομάτων καὶ πραγμάτων.